شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

مۇنبەر

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى

新疆社科论坛

TRIBUNE OF SOCIAL SCIENCES IN XINJIANG

6

2001

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەفكارى

قوش ئايلىق ھەممىباب ئىلمىي ژۇرنال — 2001 - يىلى 6 - سان ئومۇمىي 54 - سان

بۇ ساندا

ئۆزلىكنى بايقاش..................................... ئىسلاجان شېرىپ 1

ئىقتىساد، ئىگىلىك، سودا

ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۆزنىكىدە — لوپنۇر......سەھىپىمىزنىڭ رىياسەتچىسى يۇسۇپجان ئابدۇرېيىم 12

سەھرادا نېمە كەم...ھۆسەيىن ئاۋۇت 18

كىلاسسىك ئەسەر، مۇزىكا

ئەلشىر نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە تەلقىنلىق سۆھبەت..............غەيرەتجان ئوسمان 26

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىدىكى دۇنياۋى خاراكتېر..............................ئەھمەد ئابدۇراخمان 34

ئىلمىي ئىزدىنىشلار

ھەقىقەت ۋە تەسەۋۋۇف ....يۇسۇپ ھۆسەيىن 42

مەدەنىيەت، مائارىپ

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى.................................ئابدۇللا سۇلايمان 51

قامۇسچاق

دىن قارشىلىشىدىكى دۆلەت ....چيەن چىڭدەن 56

قېرىش ۋە ئۆلۈشنىڭ سىرى..پەن چىڭ 62

باش مۇھەررىر: بەختىيار سايىتوف

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر ۋە بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ

مەسئۇل كوررېكتور: مەرۇپ مەمتىمىن

ئەيرەتجان ئوسمان

ئۆزلىكنى بايقاش (1)

ئىسلامجان شېرىپ

1. ۋۇجۇدىمىزدىكى سىرلىق كۈچ

يېڭى ئەسىردە نېمىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتىدىغانلىقى ھەققىدە ئويلاپ كۆردىڭىزمۇ؟ جاھان ئەھلىنىڭ ھۆكمى شۇكى، بىلىم ئىگىلىكى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتىدۇ، بىلىم ئىگىلىكى بولغان ئىكەن، ئەقىل پاراسەت ئۈستۈنلۈكى كىمدە بولسا، شۇ سەپنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ. ئۇنداق بولسا، ئادەمنى ئەقىل پاراسەت ئۈستۈنلۈكىگە ئىگە قىلىدىغان ئۇلۇغ كۈچ نېمە؟ ئۇ ئادەمنىڭ دىلىدىكى قانائەتسىزلىك — كامالەت ئىزدەش تەسەۋۋۇرىدۇر. شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ غايىۋى چېكى ھەر ئادەم ئۆزى ئۇزلۇكسىز تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ غايىسىدىكى شەخسكە ئايلىنىشتۇر. ئەگەر ئادەمدە ئۆزىگە كامالەت ئىزدەيدىغان شۇنداق بىر ئالىي غايە بولسا، ئۇنىڭدىكى جاسارەت ۋە يوشۇرۇن قابىلىيەت ھەرقاچان ئۆزىنى ئەمەلىي ھەرىكەتلىرىگە ئاشكارىلاش ئۈچۈن ئىنتىلىپ تۇرىدۇ. بىلىم ئىگىلىكىدە ئۇ ھەر خىل شېرىن چۈشلەرنى كۆرىدۇ. ئەگەر ئۇ شۇنداق بىر غايە بىلەن ئىنتىلىۋاتقان يوشۇرۇن ئىقتىدارنى قازىدىكەن، ئۇنىڭ غەلىبە قىلىشى تەسكە چۈشمەيدۇ. شۇڭا زامان رايى بويىچە ئۇتۇق قازىنىش يولىدىكى ھەربىر ئادەم ئالدى بىلەن ئۆزلىكتىكى يوشۇرۇن ئىقتىدارنى ئىشقا سالىدىغان بىر غايە تۇرغۇزۇپ، ئاكتىپ تەسەۋۋۇرلار بىلەن ئىلگىرىلىشى كېرەك. بۇ ئۇتۇق قازىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر.

ئۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئەنە يېڭى ئەسىر ھارپىسىدا يۇرتىمىزدىن ئادىل پەلەك شاھى ئاتىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي جۇرئەت ئوبۇلقاسىم مەملىكەتنى موتسىكلىت بىلەن ئايلىنىپ چىقىپ ئۇتۇق قازاندى. بۇ يىل قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان گۈلزۆھرە تارىختىن بۇيان ئادەم ئۆتەلمىگەن سىرلىق تەكلىماكان قۇملۇقىدىن يۈگۈرۈپ ئۆتۈپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن جىنىس رېكورتىنى بۇزغان باتۇرلۇقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مىڭلىغان ياشلارنىڭ قەلبىدە: «ئۇلار ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۆجىزە يارىتالىغان ئىكەن، مەن نېمە ئۈچۈن يارىتالمايمەن» دېگەن خىيال پەيدا بولدى ـ دە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا زامانىمىزنىڭ زەبەردەست ئادەملىرىدىن بولۇش دولقۇنى باشلاندى. ھەركىم گەرچە باشقا ـ باشقا ئىشلارغا مەپتۇن بولسىمۇ، لېكىن، ئۆزلىكنى بايقاش بويىچە جۇشقۇن بىر كەيپىيات ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىدى. مەيلى ئىلمىي سەپلەردە نادىر ئەسەرلەر تەقدىم قىلىۋاتقانلار بولسۇن، مەيلى نامراتلىق ئالۋاستىسىنى ھەيدەش ئۈچۈن تىجارەت ساھەسىدە باش كۆتۈرۈۋاتقانلار بولسۇن، ياكى سېخىي تەبىئەتنىڭ باغرىدا ئىككىنچىلىك قىلىۋاتقانلار بولسۇن، ئىش قىلىپ يېڭى ئەسىردە مەۋجۇتلۇقنى ساقلاش، يېڭى ئەسىر تەبىئىتى ـ ئىجادكارلىق روھى بويىچە ئادەمدەك ياشاش ئۈچۈن يېڭى مۇسابىقە قوزغىدى. بۇ دولقۇن نېمە بىلەن قوزغالدى؟ ئۇلاردىكى سىرلىق ئىچكى كۈچ قۇدرىتى بىلەن، ئۆز كۈچىنى جەمئىيەتلەشتۈرگۈچى تەسەۋۋۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن قوزغالدى. نەچچە يىللار ئىلگىرى ئۇلار تېخى بىزنىڭ ئارىمىزدا يۈرگەن ئادەتتىكى ئادەملەر ئىدى. يېڭىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان ھەقىقىي ئىلىم ـ پەن دوكتورلىرىمۇ ئارىمىزدىكى نامى چىقمىغان ئوقۇغۇچىلار ئىدى. نېمە ئۈچۈن ئۇلار تېزلىكتە جىنىس رېكورتىنى بۇزىدىغان چولپانلارغا ئايلاندى ۋە خەلقىمىزگە ئۈمىد بېغىشلايدىغان دوكتورلار بولۇپ مەيدانغا چىقتى؟ ئۇلار ئۆز ۋۇجۇدىدا ئۇخلاپ ياتقان سىرلىق كۈچنى بايقاش، ئىشقا سېلىش تەسەۋۋۇرىدا بىزدىن ئىلگىرىلەپ كەتتى. بىزدە ئۇنداق جاسارەت يوقمۇ؟ بار. ئەمما بىز ئالىيجاناب بىر تەسەۋۋۇر ـ روھنىڭ تۈرتكىسىدە ئۆزىمىزدىكى شۇ جاسارەتنى قوزغىتىدىغان مۇھىت ھاسىل

قىلالمىدۇق . تولا گەپ قىلىدۇ ـ قۇ ، بىر ئۇلۇق
ئىشنى ئۆمۈرلۈك غايە قىلىپ تۇرغۇزمىدۇق . ھەر
ئىشقا ھەۋەس قىلدۇق ، لېكىن ئۇنىڭغا جان تىكىپ
بەدەل تۆلىمىدۇق . قۇربىتىمىز يېتمىدىغان بىر جە-
ھەتتە ئۇلاردەك چوڭقۇرلاپ كىرمەي ، شاختىن ـ
شاخقا قونۇپ يۈردۇق . شۇنىڭ بىلەن بىزدە يوشۇ-
رۇن قابىلىيەتلىرىمىزنى جەۋلان قىلدۇرغىدەك تە-
سەۋۋۇرلار قانات قاقمىدىغان مۇھىت ھاسىل بولمى-
دى .

بىز گەرچە مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ ياكى
تۇغما قابىلىيەت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ دېگەن ئىككى
قۇتۇپنىڭ ھېچقايسىسىغا ئۆتمىسەكمۇ ، ئەمما ، ھەر
ئىككى تەرەپنىڭ ئۆز شارائىتلىرى بويىچە ئوينايدى-
غان رولىنى جەزملەشتۈرۈپ ماڭىمىز . چۈنكى بىر
ئادەمنىڭ قابىلىيىتى ئۇنىڭ تۇغما ئاساسىدىن كې-
لىدۇ ۋە ئۇ ئاسانلىقچە ئۆزگەرمەيدۇ . لېكىن كۆپ
ساندىكى ئادەملەرنىڭ قابىلىيىتى ناھايىتى چوڭقۇر
يوشۇرۇنغان بولۇپ ، ئۇ قابىلىيەتلەر جەزمەن ئۇ-
نىڭ روھىي دۇنياسىدىكى رىغبەت ۋە تاشقى مۇھىت-
تىكى ئىلھاملاندۇرغۇچى نەرسىلەر تەرىپىدىن قوز-
غىتىلغان ۋە كۆڭۈل بۆلۈشكە ، تەربىيىگە ئىگە بول-
غاندىلا قوزغىلىدۇ ، باش كۆتۈرىدۇ ، مۆجىزىگە
ئايلىنىدۇ . روھىي دۇنيا بۇلغانغان ، ماددىي جە-
ھەتتىكى نەپسى تەلەپ كىشىلەرنىڭ مېڭىسىنى
ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغان ۋە ئۇ ئادەم تاشقى مۇھىت-
نىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى تەربىيىسىگە ئىگە بولالمى-
غان ئەھۋالدا يىلىگىدەپ تۈگىشىپ كېتىدۇ . شۇ-
نىڭ ئۈچۈن ، ھەر بىر ئادەم ئۆزىنىڭ قۇربىتى
يەتكەن بىر ئىشنى قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قابى-
لىيىتىنى جارى قىلدۇرىدىغان مەنىۋى بىر يولنى
تاللىشى كېرەك . يەنى ھەر ئادەم ئۆزىنىڭ ھازىرقى
ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىچكى
دۇنياسىنى ياخشىلىشى ، ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسى-
نى ياخشىلاش ئۈچۈن تاشقى دۇنياغا بولغان كۆزقا-
رىشىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك . جەمئىيەت ئۆز قابى-
لىيىتىنى ئېچىشقا ئاتلانغان ئۇ ئادەمگە ئىشىنىشى ،
ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىشى ، ئۇنى قەدىرلىشى كېرەك .
بىز تىلغا ئېلىۋاتقان تالانت ئۈنچىلىرى مانا مۇشۇن-
داق ھەر كىم ئۆز قۇربىتى يېتىدىغان بىر ئىشنى
ۋايىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن غايە تۇرغۇزغان ، جەمئى-
يەتمۇ ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرگەنلىكنىڭ نەتىجى-
سىدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە ئىش قەلبىمىزدە

ئۇخلاپ ياتقان ئاشۇ روھنى ئويغۇتۇشقا ، ئويغۇ-
تۇشنىڭ ئۇسۇلىنى توغرا تاللاشقا باغلىق .

پىسخىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا ، مانا مۇ-
شۇنداق ئويغۇتۇلغان ئۇلانما كۈچ ئادەتتە ھېچنېمى-
گە كۈچى يەتمەيدىغان ئادەمنى جىددىي خېيىمخەتەر
يۈز بەرگەن ئەھۋالدا ، مەسىلەن ، سۇ يار كەتكەن-
دە ، ئۆيگە ئوت كەتكەندە ياكى مېھرىبان ئادىمى بىر
پېشكەللىككە يولۇققاندا مۆجىزە يارىتىدىغان پالۋان-
غا ئايلاندۇرىدۇ ، ھەتتا ئورنىدىن تۇرالمايدىغان
كېسەل ياكى ئاجىزلاپ بىر يەرگە يېرىپ قالغان
ئادەممۇ شۇ كۈچ تۈرتكىسىدە «باشقا كەلگەندە با-
تۇر» بولىدۇ ـ دە ، سىزنى ھەيران قالدۇرىدۇ .
بىز بۇ كۈچكە مۇھىتقا قاراپ ئىختىيارسىز ھالدا
ئېرىشىمىز . بىز بۇ كۈچكە ئېرىشكەن ھامان ئۇ
بىزنىڭ پوزىتسىيە ۋە ھەرىكىتىمىزنى ئۆزگەرتى-
دۇ . بۇ كۈچ يەنە ھەر بىر ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا
بولىدۇكى ، تاشقى دۇنيادا بولمايدۇ . بۇنداق ئې-
كەن ، بىزنىڭ ھەربىرىمىزنىڭ روھنى دۇنياسىدا
ئۇخلاپ ياتقان ، بىز تېخىچە ئىشلەتمىگەن يوشۇرۇن
كۈچ بار بولىدۇ . ئەگەر بىز ئۇنى ئېچىپ ئىشقا
سالساق ، شۇ چاغدا بىلىپ قالىمىزكى ، ھەربىرى-
مىز ئۆزىمىزنىڭ شېرىن چۈشلىرىنى رېئاللىققا
ئايلاندۇرالايمىز .

دېمەك ، رىغبەتكە ئېرىشكەن روھ ۋە ياكى ئاڭ
كىشىلىك ھايات سەيياھلىقىدىكى مەڭگۈلۈك باغ-
دۇركى ، پەقەت ئۇ ئەزگۈلۈك بىلەن قوزغالغاندى-
لا ، ئۇ ئارقىلىق بىز ئەنسىز تەقدىرلەردىن قۇتۇ-
لۇپ ، بەخت ۋە كۈچ قۇۋۋەت بۇلىقىغا يېتىپ بارى-
مىز . ئىنسانلاردىكى ئالمىجاناپ پەزىلەت بىزدىكى
روھ ياكى ئاڭنىڭ ئەنە شۇنداق ئەزگۈلۈك ياقىلاپ
ئۆزلۈكىدىن ئويغىنىشى نەتىجىسىدە تەرەققىي قىل-
غان ، ئىنسانلار قانچە ئالمىجاناپ بولسا ، بىزدىكى
ئاڭمۇ بارغانسېرى چوڭقۇرلۇققا قاراپ تەرەققىي
قىلغان . ئىنسانلاردىكى بۇ مەنىۋى جەريان خۇددى
مۇھەببەتلىك كىشى ئاشىقىنى سېغىنىشتا مەڭگۇ
قانائەت ھاسىل قىلالمىغاندەك تىنجىماستىن ئىل-
گىرىلەيدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرى-
نى بايقىشى چەكسىزلىككە قاراپ كېتىۋېرىدۇ ، ئۇ
تاكى نامەلۇم دۇنيانى بىلىپ بولغۇچە ، كىشىلەر
ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى سىرلىق ئوردىلار
(يوشۇرۇن قابىلىيەتلەر) نى بىلىپ بولغۇچە توخ-
تىمايدۇ . دېمەك ، ئادەم قەلبىدە روھىي تىرەك-

نىڭ يېڭىچە كۆزقاراشنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ئادەم ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئېچىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تەبىئىي قانۇنى. شۇڭا بىز دەۋرنىڭ تەلىپىدىكى يېڭى قاراشلار بويىچە باشقىلارغا مۇئامىلە قىلالايدىغان چېۋەر ئادەملەرگە ئايلىنىش ئۈچۈن، جەزمەن ئۆزلۈك قارىشى بىلەن يېڭىۋاشتىن ئادەم بولۇشىمىز، ۋاقىت ۋە زېھنىمىزنى سەرپ قىلىپ پەزىلەت يېتىلدۈرۈشىمىز، بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدىغان كۆزقاراش تۇرغۇزۇشىمىز كېرەك.

ئارىمىزدىن چىقىپ گىگانت قەدەم باسقانلارغا قاراپ باقايلى، ئۇلارمۇ مۇشكۇل كۈنلەرگە قالدى، تەتۈر پەلەك ئۇلارغا تۆھمەت خەنجەرلىرىنى ئۇردى، ئۇلارنىڭ خەلقى ئالەم بىلىپ تۇرغان تۆھپىلىرىنى يوققا چىقىرىدىغان ئىنكارچىلار بولۇپ تۇردى، پىتنىخور پەسلەر ئۇلارنى ئەرزىمەس ئىشلار ۋە يارىماس تىكمىخورلارنىڭ ۋاقىتلىق پايدىسى ئۈچۈن قۇربان قىلماقچى بولدى، ئۇلارمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەيران بولدى، ھەتتا خوتۇن ـ بالا چاقىسىدىن ئايرىلدى، لېكىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھايات بۇلىقى ــــ ئىچكى كۈچىنى ئۇرغۇتىدىغان روھىي تىرەككە، يېڭى كۆزقاراشقا ئىگە. ئۇلار ھايات سەپىرىدە بېشىغا قانچە ئېغىر كۈنلەر كەلسۇن، پاراسەت نىشانى ئېنىق بولغان غايىسى بويىچە يېڭى تاللاش ئېلىپ باردى ـ دە، خۇددى ئاپەت دېڭىزدىن كۆتۈرۈلگەن ئامانلىق ئارىلىغا چىققاندەك ئۇ بەختسىزلىكلەرنى يېڭىپ، جاھاندا پۇت دەسسەپ تۇرىدىغان يەنە بىر يەرنى تاپىدۇ، ئىلگىرىلەيدۇ، چاكىنا ئادەملەردىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. مۇشۇنداق ئادەملەر يوشۇرۇن قابىلىيىتىمىزنى ئېچىشتا بىزگە ئۈلگە ئەمەسمۇ؟

ئەگەر ئۈلگە دېسەك، ئۇلار بىزگە نېمە بىلەن ئۈلگە بولدى؟ ھەق، ئادالەتكە، بىلىم كامالەتكە بولغان ئىنتىلىش روھى بىلەن، توسالغۇلار بىلەن ئېلىشىش جاسارىتى بىلەن، بۈيۈك ئادەم بولۇش ئىشەنچىسى بىلەن ئۈلگە بولدى. ئىنسانلاردا قانداق ئۆزگىرىشلەر بولسۇن، ئۇلار رەزىللىك مەغلۇپ بولۇپ، ئالىيجاناپلىقنىڭ غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا ئىشەندى. ئۇلارنىڭ نۇرلۇق سىماسى ئەنە شۇ ئادالەتكە، كامالەتكە ئىنتىلىپ تۇرىدىغان پاكلىق كۈچى بىلەن قەد كۆتۈردى. ئۆزىمىزنىڭ ۋۇجۇدىغا سەپسالايلى، بىزنىڭ جىسمانىيىتىمىزنى ھەرقاچان ئۆزلۈكىدىن يېتىلىنىپ تۇرىدىغان ھۆجەيرىلەر ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھۆجەيرىلەرنىڭ بىزنىڭ بەدىنىمىزنى ھاسىل قىلىشى زادىلا توختىماي داۋام قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاللا قانداق يېرىمىز يارا بولسا، تېگىپ قويغا ھامان ئۆزلۈكىدىن ساقىيىشقا قاراپ ماڭىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بەدىنىمىزدىكى ھاياتىي كۈچ ئەسلىگە كېلىپ تۇرىدۇ. مانا بۇ يوشۇرۇن جىسمانىي كۈچىنىڭ بەدەننى ئۆزلۈكىدىن ئىجاد قىلىپ مېڭىشىدۇر. ناۋادا بىزنىڭ روھى دۇنيايىمىزدىمۇ مۇشۇنداق ئۆزلۈكسىز ئىجاد قىلىپ ماڭىدىغان مەنىۋى تىرەك بولسا، ئىدىيىمىزنىڭ ئېزىنتقۇ سەپسەتىلەر بىلەن بۇلغانغان جايلىرى ئۆزلۈكسىز تازىلىنىپ ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيدۇ ـ دە، بىز ھەرقاچان يوشۇرۇن قابىلىيىتىمىزنى جىسمانىي ھەم روھىي جەھەتتىن تەك ئاچالايدىغان تەبىئىيلىككە ئىگە بولىمىز. ئۇلۇغلۇق مانا مۇشۇ ئىككىسىنىڭ قوشۇلۇپ بىر بولۇشىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

نۇرغۇن ئادەملەر ئۆز قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى مۇشۇنداق توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان ھايات بۇلىقىنى ئىزدەپ تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ھاياتىي مەنىۋى جەھەتتە گاداي، ماددىي جەھەتتە قەھەتچىلىك بىلەن ئۆتىدۇ. شۇڭا، بىز ئالدى بىلەن بۈيۈك ئادەملەرگە ئايلىنىش، يېڭى ئەسىردە تاشلاندۇق بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن يوشۇرۇن قابىلىيىتىمىزنى ئېچىش بويىچە غايە تۇرغۇزۇپ، ئۆز قەلبىمىزنى ئوبدان قولاق سېلىپ تىڭشاپ بېقىشىمىز، يۈرىكىمىزنى سىلاپ يۈرەك دولقۇنىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى تاۋۇشلارنى ئاڭلاپ بېقىشىمىز، يۈرىكىمىزدە بىزنى ئەزىمەتلەرگە ئايلاندۇرىدىغان ھايات بۇلىقى ئېقىۋاتامدۇ ياكى چاكىنىلارغا ئايلاندۇرىدىغان نەپسى شەيتان ۋەسۋەسىسى ئېقىۋاتامدۇ بىلىپ بېقىشىمىز كېرەك. ئەگەر بىز قەلبىمىزنىڭ يۈزەكى دولقۇنلىرىدىن تېگىشلىك جاۋابقا ئىگە بولالمىساق، ئۇنى جانابىي ھەق روھىي بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ قېزىپ، ئاستا ـ ئاستا تاۋلىنىپ روھىي دۇنيانىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى سېھرىي كۈچىنى تېپىشىمىز كېرەك.

قەدىرلىك دوستلار، ھەر بىرىمىزنىڭ تۇرۇۋاتقان ئورنىدا، قىلىۋاتقان ئىشىدا، ھەتتا ئائىلە تۇرمۇشىدا تۈرلۈك بېسىملار بار. بىزنى يېڭىلگۈ-

چى قىلىپ قويۇۋاتقان نەرسە يالغۇز شۇ بىسىملار ئەمەس، بەلكى بىسىملارغا قارشى كۈرەش قىلىش قورقۇمسىزلىقىنىڭ كەملىكىدۇر. چۈنكى بىزگە بىسىم هاسىل قىلىۋاتقان غەم ـ قايغۇ، يوقسۇزلۇق، ۋىجدانسىزلارنىڭ پىتنىخورلۇقى، ئىككى يۈزلىمە مۇناپىقلارنىڭ تۆهمەت ئوقلىرى . . . بولسىمۇ، بۇنداق بىسىملار ئۇلۇغ ئىرادىلىك ئادەملەر ئۈچۈن قورقۇنچلۇق ئەمەس، قورقۇنچلۇقى بىزنىڭ ئەنە شۇنداق بىسىملارنىڭ ۋاقىتلىق قىيناشلىرىغا باش ئىگىشىمىزدۇر. چۈنكى هەر كىم ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى يارىتىدۇ. هەربىر خەلقمۇ شۇنداق قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن هەربىر ئادەم ۋە خەلق ئۆز تەقدىرىگە خوجايىن بولۇش ئۈچۈن تەقدىرگە مۇسابىقە ئېلان قىلىش شەرت بولىدۇكى، ئۇنىڭ تەتۈر پەلەكلىرىگە ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرۈپ قول باغلاپ تۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇ دۇنيادا مەۋجۇتلۇق ئۈچۈن قىلغان كۈرەشلىرىدە ئۇتۇق قازىنىپ داڭق چىقارغان ئادەم ۋە مىللەتلەرنىڭ هەممىسى سان ساناقسىز بىسىملارنى يېڭىپ ئۆتكەن. هازىرمۇ هەممە ئادەم مىللەت يەنە شۇنداق بىسىملار ئاستىدا تۇرىمىز. بۇ ئىنسانچىلىق هاياتىنىڭ تەبىئىي شەرتىدۇر.

لېكىن، بۇ بىسىملار شۇ ئادەم ۋە مىللەتلەرنىڭ ئاللا قانداق ئىشلارنى باشقىلاردىن كۆپ قىلغانلىقى ئۈچۈن هاسىل بولماي، ئۆزى قىلىۋاتقان ئىشقا قاراتقان كۆزقاراش ۋە ئۇسۇلىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، هەربىرىمىزنىڭ ئۈستىمىزدىكى بىسىمنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىمىز ئۇ بىسىملارغا ئۇتۇشلۇق تاقابىل تۇرۇش تۇرالماسلىقىمىزنى بەلگىلەيدۇ. بۇنداق بولغان ئىكەن، بىسىمغا قانداق تاقابىل تۇرۇشنى بىلمىگەن ئادەم ۋە ئادەملەر توپى بۇرۇن تۈگىشىپ كېتىدۇ. بىخۇدلۇق بىلەن قاراپ تۇرغانلار بولسا تېخىمۇ بۇرۇن ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇڭا تۇرمۇشنىڭ بىسىمنى بىر تەرەپ قىلىشتا «ئەتە ئۆلىمەن دەپ ئىبادەت قىل، يەنە مىڭ ياشايمەن دەپ تاپاۋەت» دېگەن كالامى هېكمەت ئېتىراپ قىلىنغان.

دېمەك، تۇرمۇشتا هەرقانداق ئادەمگە ۋە مىللەتكە بىسىم پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ تۇرمۇشتىكى مۇتلەقلىق بولۇپ، ئەگەر تەقدىرگە بار دېيىلسە، بىز تۇرمۇشنىڭ تەبىئەت تەرتىپىدىكى مانا مۇشۇنداق قىيىنچىلىق، جەبرى ـ جاپا، روهىي بىسىملار ئاستىدا تۇرىمىز. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇشۇنداق بىسىملار ئىرادىمىزنى تاۋلاپ ئۇتۇق قازىنىدىغان كېلەچىكىمىزنىڭ ئۈمىد يۇلتۇزلىرى بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، بىز تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك بىسىم ۋە ئىلاهىي قىسمەتتەك تۇيۇلۇۋاتقان جەبرى ـ جاپالاردىن ۋايسىماي، ئۇنى يېڭىپ ئۆتۈپ كېتىدىغان ئىرادىگە كېلىشىمىز كېرەك. كۆز ئالدىمىزدىكى ئادىمى مەۋجۇتلۇقىمىز ئۈچۈن، زامان تەلەپلىرى بويىچە تەپەككۇر ۋە ئادەتلىرىمىزنى ئۆزگەرتىپ، قۇتۇلۇپ كېتىشكە بولىدىغان بىسىملاردىن ئىمكانقەدەر قۇتۇلۇپ كېتىشىمىز، بىر مەهەل قۇتۇلغىلى بولمايدىغان بىسىملارغا ساغلام ئۇسۇللار بىلەن تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا هەرقانداق بىسىم بىزنى بىر مۇشت بىلەن يەرگە دومىلىتىپ، ئۇتۇق قازىنىدىغان پۇرسەتلەردىن مەهرۇم قىلىۋېتەلمەيدۇ. چۈنكى، بىسىمنى يېڭىپ ئۇتۇق قازىنىش تەبىئىيلىك، تەييارغا هەييار بولۇش ۋاقىتلىق سۈنئىي هادىسىدۇر. تۇرمۇشنىڭ بۇ رىتىمىدە بىسىملارغا قانچە كۆپ ئۇچرىغان، ئەمما، ئۇنى توغرا تەپەككۇر ۋە زامانىۋى ئادەت بويىچە يېڭىپ كېتەلەيدىغان ئادەملەرنىڭ ئۇنى كۆتۈرۈش كۈچى، يېڭىش قابىلىيىتى، ئىنسانىيەتكە تۆهپە قوشۇش ئىمكانىيىتى شۇنچە زور بولىدۇ. بۇنداق بولغان ئىكەن، بىزدە ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئېچىش ئارقىلىق بىسىملارنى يېڭىپ كۆككە كۆتۈرۈلىدىغان لاچىن بولۇش ئىرادىسى بولسىلا، كۆز تىككەن ئىشلىرىمىزغا چوقۇم يېتىمىز، كېلەچەكتە بولسا زامانىمىزدىكى ئۇتۇق قازىنىۋاتقان گىگانت ئادەملەردەك بولۇپ قالىمىز. بېشىمىزدىكى كۈن كېلەچەكتىكى بەختىمىزمۇ تېخى، ئۇنى كىم بىلىدۇ. شۇڭا، تېخىمۇ ئۈمىدلىكرەك بولايلى، ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلايلى، ئۆزىمىزگە ئىشىنەيلى، ئۆزىمىزگە سەممىي مۇئامىلە قىلايلى، تېخىمۇ جاسارەتلىك بولايلى.

2. سىرلىق كۈچ كۆرۈنۈشلىرى

بىر بۈركۈتنىڭ ئۆزىنى دەسلەپ توخۇ چاغلاپ، كېيىن بۈركۈتلۈكىنى كۆرسەتكەنلىكى هەققىدىكى مەسەلنى ئاڭلىغانمىدىڭىز؟ بىر مەسەلدە ئېيتىلىشىچە: تەۋەككۇل قىلىشقا ئامراق بىر بالا كۈنلەرنىڭ بىرىدە دادىسىنىڭ توخۇ فېرمىسى يېنىدىكى تاغقا چىققاندا بۈركۈت ئۇۋىسىنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ ئۇۋىدىن بۈركۈت تۇخۇمىنى ئېلىپ توخۇ

تۇخۇمى بىلەن بىرلىكتە مىكىيانغا باسقۇزۇپتۇ، ئۇ تۇغۇلۇپ تۇخۇ چۈجىلىرى بىلەن بىللە چوڭ بوپتۇ.

لېكىن، ئۇ ئۆزىنىڭ بۈركۈت چۈجىسى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. دەسلەپتە ئۇ چۈجىلەر بىلەن بىللە ياشىغىنىدىن تولىمۇ قانائەتلىنىپتۇ، لېكىن، بارا - بارا چوڭ بولۇپتۇ - دە، ئۇنىڭدا، خەلىتە بىئاراملىق، ئەنسىزلىك ھاسىل بوپتۇ. ئۇ بەزىدە: «مەن چوقۇم تۇخۇ چۈجىسى ئەمەس!» دەپ ئويلايدىكەن، لېكىن ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانمايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قالتىس چوڭ بىر بۈركۈت تۇخۇ فېرمىسىنىڭ ئۈستىدە ئايلىنىپتۇ، شۇ چاغدا بۈركۈت چۈجىسى ئۆزىنى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپتۇ - دە، قاناتلىرىدىكى ئاجايىپ كۈچنى ھېس قىلىپتۇ، بېشىنى كۆتۈرۈپ بۈركۈتكە قاراپتۇ ۋە: «تۇخۇ فېرمىسى مەن تۇرىدىغان جاي ئەمەسكەن، كۆكتە پەرۋاز قىلىشىم، تاغۇ - تاشلار ئارىسىدىن ماكان تۇتۇشۇم كېرەككەن» دېگەن ئويغا كەپتۇ.

ئۇ ئەزەلدىن ئۇچۇپ باقماپتىكەن، لېكىن ئۇنىڭ كۈچى ۋە تۇغما ئۇچۇش خىسلىتى بار ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن قانىتىنى كېرىپ ئۇچۇپ بىر پاكار تاغنىڭ چوققىسىغا قونۇپتۇ، ئاخىر كۆكتە پەرۋاز قىلىپتۇ، ئېگىز تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىپ ئۆزىنىڭ بۈيۈكلىكىنى بىلىپتۇ. دەرۋەقە سىز «بۇ ناھايىتى كەلسە بىر ياخشى مەسەلىكەنغۇ، مەن يا تۇخۇ، يا بۈركۈت ئەمەس، مەن دېگەن ئادەم ئەمەسمۇ؟ يەنە كېلىپ ئادەتتىكى ئادەم، شۇڭا، مەن ئۇنداق قالتىس ئىشلارنى قىلمۇۋېتەلمەيمەن، دېيىشىڭىز مۇمكىن. بۇ دەل مەسىلىنىڭ تۈگۈنى. بەلكىم سىز ئەزەلدىن قالتىس ئىشلارنى قىلىشقا بەل باغلىمىغانسىز، بۇ ئەينى ئەھۋال، لېكىن، بىز ئاشۇنداق دەپ ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئاۋارە قىلىدىغان كىچىك دائىرە ئىچىگە بەنت قىلىپ قويغان. ھالبۇكى، ئۆزىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىپادىلىنىپ چىققاندىنمۇ كۆپ تالانت، جاسارەت، ئىقتىدار، قابىلىيەت بولىدىغانلىقىنى بايقاپ ئالالمىغان، پەن ھازىر بۇ سىرنى ئاچتى. بۇنداق ئىكەن، سىز ۋە بىز نېمىشقا ئۆزىنى دەسلەپتە تۇخۇ چاغلىغان بۈركۈتتەك ئىچكى دۇنيايىمىزدىكى سىرلىق كۈچنى ئىشقا سالمايمىز؟

مالال كۆرمىسىڭىز بۇ ھەقتە يەنە بىر مىسال كەلتۈرىمىز. ۋەقە ئۈستىدە كۆرۈپ تۇرغانلارنىڭ كۆرسىتىشىچە: بىر دېھقان ئاشلىق ئامبىرى ئالدىدىكى يېنىك تىپتىكى بىر ئاپتوموبىلنىڭ ئۆزىنىڭ ئېتىزىغا كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇراتتى. ئاپتوموبىلنى ئۇنىڭ 14 ياشلىق ئوغلى ھەيدىگەنىدى. يېشى كىچىك بولغاچقا شوپۇرلۇق كېنىشكىسى ئېلىشقا سالاھىيىتى توشمىغان بۇ ئاپتوموبىل مەستانىسى ئاپتوموبىلنى ھەيدەشنى ئوبدانلا ئۆگىنىپ قالغان، دېھقان ئۇنىڭ ئاپتوموبىلنى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىچىدە ھەيدەشكە يول قويغان، سىرتتىكى يولدا ھەيدەشكە رۇخسەت قىلمىغانىدى. تۇيۇقسىز ئاپتوموبىل ئازگالغا دومىلاپ كەتتى، دېھقان چۆچۈپ كەتتى - دە، يۈگۈرگەن پېتى ۋەقە چىققان جايغا باردى. ئۇ ئازگالدا سۇ بارلىقىنى، ئوغلىنىڭ ئاپتوموبىل ئاستىدا ياتقانلىقىنى، بېشىنىڭ بىر قىسمى سۇ يۈزىگە چىقىپ قالغانلىقىنى كۆردى. بۇ دېھقان ئۇنچىۋالا ئېگىز ھەم تەمبەل ئەمەس ئىدى. ئۇ ئىككىلەنمەيلا ئازگالغا سەكرەپ چۈشۈپ ئاپتوموبىلنى ئېگىدىن تۇتۇپ دەس كۆتۈردى، ياردەمگە كەلگەن بىر ئىشچى ھوشسىز ياتقان بالىنى ئاپتوموبىل ئاستىدىن تارتىۋالدى. شۇ يەردىكى دوختۇرمۇ تېز يېتىپ كەلدى ۋە ئوغۇلنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن: «تېرىسى ئازراق يارىلىنىپتۇ، داۋالىساق بولىدىكەن، باشقا يېرىگە زەخمە يەتمەپتۇ» دېدى. شۇ چاغدا ھېلىقى دېھقان ئۆزىدىن ھەيران قالدى. بايا ئۇ ئاپتوموبىلنى كۆتۈرگەندە، ئۆزىنىڭ بۇنى كۆتۈرۈش - كۆتۈرەلمەسلىكى توغرىسىدا قىلچە ئويلانمىدى. ئۇ ھەيرانلىق ئىچىدە يەنە بىر سىناپ كۆرگەندە ئاپتوموبىلنى قىمىرلىتالمىدى. بىرمۇنچە دوختۇرلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشى بىر مۆجىزە بولۇپ، بەدەندىكى ئىقتىدار جىددىي ئەھۋالغا ئىنكاس بىلدۈرگەندە بۆرەك ئۈستى بېزى نورغۇن ئاجراتما ئاجرىتىپ بەدەنگە يەتكۈزۈپ بېرىدىكەن. بۇنىڭدىن ئادەتتىن تاشقىرى قۇۋۋەت ھاسىل بولىدىكەن. شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەمنىڭ مېڭىسىمۇ بىر خىل ئىشنى چوڭقۇر ئويلاۋەرگەندە مېڭىدە بىر خىل ماگنىتلىق دولقۇن ھاسىل بولىدىكەن - دە، بۇ چاغدا مېڭە ماگنىتلىق دولقۇنلىرى ئويلاۋاتقان ئادەم ۋە شەيئىلەرنى جەلپ قىلىدىكەن. ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن مۇشۇنداق مۆجىزىلەر ئادەمنىڭ يوشۇرۇن قابىلىيىتىنىڭ قانچىلىكلىكىگە

بېرىلگەن بىردىنبىر توغرا ئىزاھاتتۇر .

دېمەك ، ئادەمدە ئادەتتە غايەت زور يوشۇرۇن
جىسمانىي كۈچ بولىدۇ . بۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار
بىزگە يەنە تېخىمۇ مۇھىم پاكىتلارنى ئۇقتۇرىدۇ .
دېھقاندا خەۋپلىك جىددىي ئەھۋالدا پەيدا بولغان
ئادەتتىن تاشقىرى كۈچ يالغۇز جىسمانىيەتتىكى
ئىنكاس ئەمەس ، ئۇ ئەقىل ـ ئىدراك ۋە روھىي
كۈچكە چېتىلىدۇ ، ئۇ ئوغلىنىڭ سۇدا تۇنجۇقۇپ
قېلىش ئېھتىمالىنى كۆرگەندە ، ئۇنىڭ ئەس ـ
خىيالىدىكى ئوغلىنى قۇتقۇزۇش ئىنكاسى پۈتۈن
ۋۇجۇدى بىلەن ئوغلىنى بېسىۋالغان ئاپتوموبىلنى
كۆتۈرۈشكە تۈرتكە بولغان ، بۇنىڭدا باشقا ئوي ـ
پىكىر بولمىغان ، شۇڭا روھىي ھالەت بۆرەك ئۆس-
تى بېزى ئارقىلىق يوشۇرۇن كۈچنى ئۇرغۇتقان
دېيىشكە بولىدۇ . ئەگەر جىددىي ئەھۋال تېخىمۇ
زور جىسمانىي كۈچ سەرپ قىلىشنى تەلەپ قىلسا ،
روھىي ھالەت تېخىمۇ زور كۈچ قۇۋۋەت پەيدا قىلا-
لىغان بولاتتى . بۇ ئەمەلىيەتتە بىر مۆجىزە ، ھەر-
بىر ئادەمدە مۇشۇنداق مۆجىزە ھاسىل بولۇش ئىم-
كانىيىتى بار .

سىز شۇنىڭغا ئىشەنچە قىلىڭكى ، ئەگەر سىز-
دە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇركۇت بالىسىدەك
توخۇ فېرمىسىدىن تاغلارغا ئۇچۇپ باققۇدەك جاسا-
رەت بولسا ۋە جانبەدەل ئىشقا چۈشسىلا ، تىراك-
تورنى كۆتۈرگەن دېھقاندا كۆرۈلگەن مۆجىزە سىز-
نىڭ باشقا ئەمەلىيەتلىرىڭىزدىمۇ كۆرۈلىدۇ .

ئويلاپ باقامسىز ؟ پەندە ئېچىپ بېرىلگەن
ھەقىقەتلەر بويىچە قارىغاندا ، ئادەتتىكى ئادەملەر
ئەقىل بۇلىقىنىڭ 5 ـ 10 پىرسەنتىنى ئىشقا سال-
غان دەپ قارىلىدۇ . ئېينىشتېيىندەك كاتتا ئالىم-
لار پەقەت 12% نى ئىشقا سالغان . يەنى ئۇ ئەقىل
بۇلىقىنى ئېچىشتا ئادەتتىكى ئادەملەردىن پەقەت
2% ئېشىپ كەتكەن . مۇشۇنچىۋالا ئۇلۇغ ئادەم
پەقەت 12% ئەقلىنى ئىشقا سالغان تۇرسا ، ئادەم-
دىكى ئەقىل بايلىقى زادى قانچىلىك ، بۇنىڭ چې-
كىنى بىلىش تەس . ئەقىل بىلىمگە باتۇرلۇق قىل-
غان پەزىلەتلىك ئادەمگە بۇ دۇنيانىڭ مۆجىزىلىرى-
نى تەقدىم قىلىدۇ . سىز قانچە كەڭ تەرەپلەردە
ئۇلۇق تەسەۋۋۇرلاردا بولسىڭىز سىزدىكى يوشۇ-
رۇن قابىلىيەتلەر شۇ جەھەتتە سىزگە ياردەمدە بو-
لۇۋېرىدۇ .

ھەممىمىزدە ئەنە شۇنداق يوشۇرۇن قابىلىيەت
بار . پەرزەنتلىرىمىزدە تېخىمۇ شۇنداق . بىز بۇنى
ئادەتتىكى چاغلاردا ھېس قىلالمىساقمۇ ھايات يولى-
مىزدىكى خېيىمخەتەر ياكى كىرىزىس بىزنى يامان
ئەھۋالدا قويغاندا ، ۋۇجۇدىمىزدىن ئاللىقانداق بىر
كۈچ ھاسىل بولۇپ بىزنى شۇ ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇ-
رۇپ قالغانلىقىنى بايقايمىز . بىراق ، بىزدە نەچچە
ۋاقىتتىن بۇيان شۇنداق يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئې-
چىشقا تۈرتكە بولىدىغان ئىلمىي ئاساسلار كەم بول-
دى ، بىز ھەتتا بىز ئىنسانلارنى شۇنچە ئۇلۇغ مەر-
تىۋىلەرگە ئېرىشتۈرگەن ئەقىل نېمە ؟ ئەقىل بۇلى-
قىنى ئېچىش ئۈچۈن ئۇنى قايسى جەھەتلەردىن
رىغبەتلەندۈرىمىز ؟ ھەممە ئادەمنىڭ ئەقلى ئوخشاش
بولامدۇ ؟ ھەممە ئادەمنىڭ كاللىسى ئوخشاش يارى-
تىلغان تۇرسا ، ئۇلارنىڭ كاللىسى نېمىشقا ئوخ-
شاش ئىشلىمەيدۇ ؟ قانداق قىلغاندا ئەقىل ئەڭ تېز
تەرەققىي قىلىدۇ دېگەندەك مەسىلىلەردىمۇ ئەقىل
ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن ئىلمىي قاراشلارغا ئىگە بولا-
لمىدۇق . شۇنداق بولغانلىقتىن باشلانغۇچ ۋە ئوت-
تۇرا مەكتەپلەردىكى پەرزەنتلىرىمىزگە ئاتا ـ ئانى-
لار بىلەن ئوقۇتقۇچىلار تارىختىن قالغان كونا تەر-
تىپلەر بويىچە تىكىلىپ ئالدۇق ـ دە ، دىققەت نەزى-
رىمىزنى تىل ۋە ھېسابلاشقا زىيادە مەركەزلەشتۇ-
رۇپ قويۇپ ، ئۇلارنىڭ باشقا جەھەتلەردىكى ئەقىل
ئۇنچىلىرىنى ئېچىشقا ھېچقانچە تەدبىر قوللىنالمى-
دۇق . چۈنكى ، بىز ئاتا ـ ئانىلار بىلەن ئوقۇتقۇ-
چىلار ئەقىلنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى چۈشەنگەن ، ئەمما
ئەقىل بۇلىقىنى قانداق ئېچىش ھەققىدىكى بىلىم-
لەردە نامرات بولغان بىچارىلەر ئىدۇق . شۇڭا بىز
ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە تىل ۋە ھېساب قابى-
لىيىتىگە تىكىلىۋاتقاندا ، ئۆزىمىز ۋە پەرزەنتلىرى-
مىزدىكى مۇزىكا ، سەنئەت ، كۆزىتىش ، ئالاقە ،
مېخانىكا ، تەنھەرىكەت ، پەلەك ۋە زېمىن (زامان
ۋە ماكان) تەسەۋۋۇرلىرى ئاجىزلاپ كەتتى . بىز
ئەمدى بايلىقنىڭ ئەقىل ۋە بىلىم تەرەپكە قاراپ
ئېقىپ كېتىۋاتقان ئەمەلىيەتنى كۆردۇق ـ دە ،
ئەشۇ ئاجىزلاشتۇرۇلغان ، ئەللەي ئېتىپ ئۇخلى-
تىپ قويۇلغان ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىپ تەپەككۇرى-
مىزدىكى ئاجىز تەرەپلىرىمىزنى تولۇقلاش يولى
بىلەن مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتتە يېڭى بايلىقلارغا
ئېرىشمەكچى بولدۇق . بىزنىڭ ئەقلىمىزدىكى ئا-
جىز تەرەپلەر بۇرۇن ئىشقا سېلىنمىغانلىقى ئۈچۈن
ئاجىز بولغانىدى . چۈنكى بىزدىكى بۇ يوشۇرۇن

قابىلىيەتلەر پەقەت ئىچىپ ئىشقا سېلىنغاندىلا كۆ-
چىيىدىغان، مەۋجۇت بولۇپ ياشىرىدىغان خۇسۇ-
سىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇنداق بولمىسا، نەچچە مىل-
يون يىللىق تارىخى بار ئىنسانىيەت نېمە ئۈچۈن
پەقەت يېقىنقى ئىككى يۈز يىل ئىچىدىلا تېز تەرەق-
قىي قىلالىدى؟ دېمەك، پەقەت مۇشۇ ئىككى يۈز
يىلدىلا كىشىلەر ئىلىم - پەنگە، پەن - تېخنىكا
ئاساسىدىكى سانائەتكە كەڭ يۈرۈش قىلىپ، دۇنيا-
نىڭ بىرىنچى ئۇستازى ئارىستوتىل بىلەن ئىككىن-
چى ئۇستازى ئەبۇناسىر فارابى ئول زاماندا بايقاپ
ئالغان ۋە بىز ئۈچۈن تۈزگەن بىلىم سىستېمىسىنى
تۈرلۈك خۇراپىيلىقلاردىن خالىي ئۆگەندى. تەبى-
ئىي، ئىجتىمائىي، تەبىئىي پەنلەرنى خۇراپاتلىق-
تىن خالىي ئىجادى تەپەككۇر بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ
زامانىۋىلاشتۇردى. تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە روھ
ئۈستىدە ھەقىقىي مۇتەپەككۇرلۇق يۈرگۈزدىكى،
ھەتتا دىنىي جەمئىيەتلەرمۇ ئالەم ۋە ئادەم ئۈستىدە
ھەقىقىي تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملارغا زىياد-
كەشلىك قىلغان خۇراپىي قىلمىشلىرىنى تونۇپ
يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىزدىكى ئەقىل بۇلىقى ئېچى-
لىپ تەرەققىي قىلىشقا يۈزلەندى. يەنى مۇشۇ ئىك-
كى يۈز يىل ئىچىدە ئەقىلنى ئىلھاملاندۇرىدىغان
ھەقىقىي ئىزدىنىشلەر ۋە ئىزدىنىش نەتىجىلىرىنى
تەدبىقلايدىغان ئىجادىي مۇھىت ھاسىل بولغانلىق-
تىن بىزنىڭ ئەقلىمىز تەرەققىياتقا ئېرىشتى. دې-
مەك، بىزنىڭ ئەقلىمىز پەقەت ئەقىلنىڭ يوشۇ-
رۇن ھالىتىدىن ئىلىم - پەننىڭ XIX ئەسىردىكى
ئىلھاملاندۇرۇشى ئارقىلىق، يەنى بىلىم ئۆگى-
نىش، بىلىمنى تەدبىقلاش، بىلىم ئىجاد قىلىش
پائالىيىتىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ يورۇقلۇققا
چىقىپ قۇياش نۇرىنى كۆردى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ
ئىنسانلارنىڭ كارامىتى بارغانسېرى ئاشكارا بول-
دى. بۇنداق ئىكەن، ھەر بىرىمىزنىڭ كارامەتلىك
ئادەم بولۇشىمىزدا يوشۇرۇن قابىلىيەتنى - ئەقىل
بۇلىقىنى ئېچىشتىن بۇنىڭدىن باشقا يول بارمۇ؟
ياق!

لېكىن بىزنىڭ ئىككى ئەسىردىكى ئەقىل بۇ-
لىقىنى ئېچىش ئۇسۇلىمىز كىتابىي مەنتىقىگە يەنى
تىل ۋە ھېسابلاشنى ئاساس قىلغان قابىلىيەتلەرگە
دىققەتنى يىغىش بولۇپ، بىز ئاساسلىقى زېھنىي
بۆلۈنمىسى (تۇغما قابىلىيىتى) ئۈستۈنرەك بولغان
ئادەملەر بىلەن كىتاب مولللىرىنى ئاساس قىلغان
زىيالىيلار قوشۇننى ئەقىلنىڭ ئاساسى قىلدۇق.
بىزنىڭ چۈشەنچىمىزدە زېھنىي بۆلۈنمە تۈرلۈك ئۆ-
تۈق قارىشىمىزنىڭ ئىپادىسى بولدى. كاتتا ئالىم،
باي، تۆرەم، ئاغىچا خېنىملارغا «خۇدايىم بەر-
گەن» ئادەم دەپ قاراپ، ئۆزىمىزنىڭمۇ ئەقىل جە-
ھەتتە شۇلاردەك يارالغانلىقىمىزدىن گۇمانلاندۇق.
شۇڭا، بىز ئاساسلىقى ئۆتمۈشتىكى تەجرىبىلەردىن
ئۆگىنىشنى ئاساس قىلىپ ئادەملەر ئوتتۇرىسىكى
ناتوغرا دەرىجە پەرقلىرىگە، قۇللۇققا يول قويۇپ،
ئۆزلۈكتىكى كۈچ - قۇدرەت، گۈزەللىكنىڭ ئەڭ
ياخشى قوزغىتىشقا ئىگە بولغاندا ئۇلارنى بېسىپ
چۈشۈش ئىمكانىيىتى بارلىقىنى بىلمىدۇق. لې-
كىن، ئەقىل ماھىيەتتە بىز تىكلىگەن مەنتىقىدىن
باشقا يەنە زامان ۋە ماكان قابىلىيىتى، مۇزىكا
قابىلىيىتى، ھەرىكەت قابىلىيىتى، ئالاقە قابىلى-
يىتى ۋە ئىچكى سېزىم قابىلىيىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالغان كاتتا دۇنيا ئىدى. ئۇ كۆپ ھاللاردا تېز-
لىك، سۈرئەت، ئورۇن بەلگىلەش، كۈچ، كەيپى-
يات، دىنى تەجرىبە، چىچەنلىكلەر بىلەن باغلانغان
بولۇپ، بىزنى مۇشۇ يەتتە جەھەتتە ئەقىل بۇلىقى-
نى كۆپ تەرەپلىمە ئېچىشقا دەۋەت قىلاتتى.

ئەقىلدىكى بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىش ئۈچۈن
ئۆزىمىزگە ئىككى سوئال قويايلى، بىرىنچى، ئە-
گەر يولدا ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان بىر ماشىنا توسات-
تىن تورمۇز تۇتالمىسا، بۇ ئىشنى ھەل قىلىشتا
كىم ئەقىللىق بولىدۇ؟ كۆزۈرلۈق ئالىي مەكتەپ-
تىن چىققان دوكتورمۇ ياكى شوپۇرلۇق مەكتەپنى
پۈتتۈرگەن چېۋەر تېخنىكمۇ؟ چوڭ شەھەرنىڭ ئا-
ۋات كوچىسىدا كېتىۋېتىپ ئېزىپ قالسىڭىز ئەڭ
چوڭ ياردەم سىزگە كىمدىن بولىدۇ؟ خىيالىدا يوق
كېتىۋاتقان فرافسور دىنمۇ ياكى نىشانى ناھايىتى
ئېنىق كېتىۋاتقان سەزگۈر يىگىتتىنمۇ؟ بۇ ئىككى
ئىشتا جەزمەن شوپۇرلۇق مەكتەپتىن چىققان چې-
ۋەر تېخنىك بىلەن سەزگۈر يىگىت ئەقىللىق بولى-
دۇ. بۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، زېھنىي
بۆلۈنمىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىشقا چۈشۈشى
كۆز ئالدىدا نامايان بولغان ۋەقە، سورۇن، ۋەزىيە
ۋە تۇرمۇش يۈنىلىشى بىزگە قويغان تەلەپلەر بويى-
چە بولۇپ، زېھنىي بۆلۈنمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن-
لىكى ئىلمىي ئۇنۋان، مەنسەپ دەرىجىسى ياكى
ئاتاق ئابرۇيى بىلەن ئانچە بەك باغلىنىپ كەتمەيدۇ.
ئۇ شۇنداق مۇھىتقا توغرا كەلگەن مېڭىنى ساق

ھەرقانداق ئاددىي ئادەمدە بولۇۋېرىدۇ .
ئالىملارنىڭ زور ئۇتۇق قازانغان ئادەملەر
ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتىدىن مەلۇم بول-
دىكى ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى $\frac{1}{3}$ قىسىم ئادەملەرنىڭ
زېھنىي بۆلۈنمىسى ئۈستۈن بولمىغان ، بەزىلەرنىڭ
ھەتتا تۆۋەن بولغان . ئۇلاردىكى زېھنىي بۆلۈنمە
پەقەت تېگىشلىك ئىلھام بەخش ئېتەلەيدىغان مۇ-
ھىتتىلا ئاشكارا بولۇپ ئىشقا چۈشكەن . شۇنىڭ
ئۈچۈن زېھنىي بۆلۈنمە ئۈستىدىكى ئەقىل سىناش-
لار پەقەت مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارغا ئانچە ـ مۇن-
چە مۇۋاپىق كېلىشى مۇمكىن ، ھەقىقىي زېھنىي بۆلۈنمە
تېخىمۇ كەڭ ساھەلەردىكى تۈرلۈك ماھارەتلەرگە
مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . ئىجادىي قابىلىيەت ھەر ئا-
دەمنىڭ ئىش ئۈستىدىكى مەسىلىلەرنى چۈشىنىش
دەرىجىسىگە قاراپ ئۆسۈپ باردىكى ، ئۇنى مۇئەللىم
دەرس ئۆتۈپ ئۆگىتىپ قويالمايدۇ . شۇڭا ، زېھنىي
بۆلۈنمىنى سىرلىق چوڭ مېڭە ماددىسى ـ ئەمدىلا
تۇغۇلغان بالىنى پەيدا قىلغان خروموسوم تەنچىسى
دەپ تونۇۋالماستىن ، تۈرلۈك كەسپلەردە ھەرى-
كەتكە كەلگەن كارامەتلەر ئارقىلىق كۆرۈلىدىغان
ئەقىل نۇرى دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك . تەنھەرى-
كەتچى ، سەنئەتكار ، مۇزىكانت ، باشقۇرغۇچى ، ئى-
لاھىيەتچى ، مەسلىھەتچى ، يازغۇچى ، ئوقۇتقۇچى ،
مال ساتقۇچى ، سۇۋاركىچى ، تېخنىك ئىشچى ، قۇ-
رۇلۇش ئۈستىسى دېگەنلەر ئەنە شۇ زېھنىي بۆلۈن-
مىنىڭ نۇرلانغان چاغدىكى كەسپىي ئاتالغۇسىدۇر .
بۇ ئاتالغۇلار ئادەتتە ئۇلارنىڭ ماھارىتىنى كۆرسى-
تىدۇ . ئەمما ، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن ئىجادىي قابىلى-
يەت ئۇلارنى يەنە قانداق ناملارغا ئىگە قىلىدىغانلى-
قىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ . ئەگەر ئۇ ئادەم دائىم
ئىجتىھات قىلسا ، ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەت
شاراپىتى بىلەن يېڭى كەسپىي ئاتالغۇلاردا ئاتىلى-
دۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە زېھنىي بۆلۈنمىنى بىر
خىل مەدەنىيەت ئىچىدىكى رامكىلار بىلەن ئەمەس ،
ھەربىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى بىلەن
ياشاش شارائىتلىرىدىكى تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىدا
كۆرۈلىدىغان كارامەتلەر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قى-
لىپ ، «ئۆزۈمنىڭ راست» دەيدىغان تار مىللەتچى-
لىكتىن ئادا جۇدا بولۇشىمىز كېرەك . چۈنكى ،
ھەر مىللەتنىڭ ئۆزگىچە ئەقىل ھوشى بار . ئۇلار
ئۆزلىرىدە ئەنە شۇنداق ئەقىل ـ پاراسەت ۋە جە-
سۇرلۇق بولغانلىقتىن ، ئۇلار ئىچىدىكى ئەللامە ۋە
باتۇرلارنىڭ ئەقىل بىلەن قوراللانغان پائالىيەتلىرى
تۈپەيلىدىن ، ئۆزلۈك ئېڭىنى بايقاپ جەڭگىۋار كۈ-
رەشلەرنى قىلغانلىقتىن ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ
تۇرالىدى . يېڭى ئەسىر بىزدە مانا مۇشۇنداق كەڭ-
لىك ، كۆپ مەنبەلىك ئەقىل نۇرىنى جەۋلان قىلى-
دۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ ھەممە مىللەتلەرنىڭ
مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىدۇر .
بۇ بىزنىڭ ئۆتكەن ئىككى ئەسىردىن ۋە بار-
لىق يېڭى ئىلمىي بايقاشلاردىن ئالغان تەسىراتى-
مىز . ھازىرقى كۈندە كىشىلەر نېمىس ۋە ياپون
خەلقىنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى
ۋەيرانچىلىقىنى ھەل قىلىپ يېڭىۋاشتىن دۇنيانىڭ
سەركىسى بولۇپ كەتكەنلىكىگە ھەيران قېلىشىدۇ .
ئەقىل بۆلىقىنى ئېچىش يالغۇز مۇشۇ ئىككى مىل-
لەت بېشىدىكى كۈلپەتنى تۈگىتىشكە ياردەم بېرىپلا
قالماستىن ، دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرگە ، ھەتتا
تەبىئىي بايلىقلىرى كەم خەلقلەرنىڭمۇ باش كۆتۈ-
رۈشىگە ياردەم بېرىدۇ . زېمىنىنىڭ 70% تاغلىق
بولغان شۋېتسارىيە خەلقىنى ئالايلى ، نېمىس ، ئى-
تالىيان ، فرانسۇز مىللەتلىرىدىن ھاسىل بولغان
شۋېت خەلقى ئەنە شۇ ئەقىل بايلىقىنى ئېچىش
ئارقىلىق ئەتراپىدىكى تەبىئىي شارائىتى قولايلىق
مەدەنىي مىللەتلەردىنمۇ ئۆتۈپ كەتتى . پولاتنى
گېرمانىيە ئىشلەپچىقارسا ئۇنىڭدىن ئەڭ نازۇك
سانائەتنى شۋېتلار ياسىدى ؛ كوكانى فرانسىيە
ئىشلەپچىقارسا ، داڭلىق شاكىلاتنى شۋېتلار ئىش-
لەپچىقاردى ؛ پاختا بىلەن يىپەكنى ئىتالىيە ئىش-
لەپچىقارسا ، داڭلىق رەخت بىلەن دۇردۇن ـ تاۋا-
لارنى شۋېتلار توقۇدى . ھەتتا ئاشلىقنىمۇ ئىمپورت
قىلىپ يەيدىغان شۋېتلار ئەقلىنى دۇنياۋى سانائەت
ۋە سودىغا قاراپ تەرەققىي قىلدۇردى . شۋېتلار خام
ئەشيالارنىڭ كۆپ قىسمىنى چەت ئەللەردىن كىر-
گۈزگەچكە ، تەننەرخى ئەرزان تاۋارلارنى ئىشلەپچى-
قىرىشقا ئامالسىز ئىدى . شۇڭا ، ئۇلار ئۆزىنىڭ
ئىناۋىتىنى چەتتىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارغا «ئەق-
لىي قىممەت قوشۇش» ئارقىلىق ئۆستۈردى . يەنى
چەتتىن ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلاردىن تېخىمۇ
سۈپەتلىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىپ ئېكسپورت قىلىش
ئارقىلىق باي بولدى . ھازىر شۋېتلارنىڭ نازۇك
ئۈسكۈنىلىرى ، ئىستانوكلىرى ۋە سانائەتچىلىك
تېخنىكىسى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ ، ھەر يىلى 28

مىليون دانە سائەت ئېكسپورت قىلىدۇ . ئىمپورت
قىلىنغان كوكا بىلەن پاختا ، يىپەكتىن ئىشلەنگەن
شاكىلات ۋە رەخت ، تاۋارلاردىن باشقا ، ساپلىق
دەرىجىسى يۇقىرى مېتال ، خىمىيە سانائىتى بۇ-
يۇملىرى ۋە گۆھەر قاتارلىقلارنى ئېكسپورت قىلى-
دۇ . ئۇلارنىڭ خەلقئارالىق پۇل مۇئامىلە مەركى-
زى ، دوختۇرلۇق ماھىرى ، ساياھەتتە ئەنگلىيە
خان جەمەتلىرىنىمۇ ئۆزگە جەلپ قىلالايدىغانلىقى
ھەممىمىزگە ئېنىق . بىزنىڭ يۇرتىمىزدىكى بايلىق-
لارنىڭ كۆپلىكى بىلەن تۇرمۇشىمىزدىكى نامرات-
لىقنى ئۇلارغا سېلىشتۇرۇپ باقايلى . ئارىمىزدىكى
پەرق ئەنە شۇ ئەقىلگە ھۆرمەت قىلىش بىلەن قىلا-
لماسلىق بولۇپ چىقىدۇ . مەۋجۇت بولۇپ قالايلى ،
ياشاپ قالايلى ، يوقىلىپ كەتمەيلى دېسەك ، ئاشۇ
ئەقىلدارلارنىڭ يولىدا ماڭماسلىق مۇمكىنمۇ ؟ يو-
قالسۇن قۇرۇق خوراپاتلىق ، ئۆزىمىزدىن ئالىم -
ئەللامىلارنى كۆپەيتەيلى ، ھۈنەرۋەن كارخانىچىلى-
رىمىز ئارقىلىق كوچىدا ئىشسىز يۈرگەن قېرىن-
داشلىرىمىزغا تۇرمۇش يولى تاپايلى ! زامانئۇلى-
شىش ھەرگىز قۇرۇق شوئار ئەمەس !

**3 . سىرلىق كۈچنى ئېچىشنىڭ ئوتتۇرد-
غا قويۇلۇشى**

ئۆزلۈكتىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىش
يېڭى ئەسىر ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلغان ئىجاد-
دىي مائارىپ تەلىپى بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان .
چۈنكى ، بۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا «بىلىم - كۈچ»
ئەقىدىسى «ئىجادىيەت - كۈچ» ئەقىدىسىگە ئۆز-
گىرىپ ، ئومۇمىي مائارىپ شەكلىمۇ يېڭى بىلىم
ئىجاد قىلىپ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلايدىغان يېڭى ئە-
سىرنىڭ تەلىپى بىلەن ئىجادىي مائارىپقا ئۆزگەر-
دى . ئىجادىي مائارىپ پاراسەت قوغلاشقان ئىجاد-
يەت تىپىدىكى تالانتلارنى تەربىيىلەشنى نىشان
قىلغان بولۇپ ، بۇ خىل مائارىپ شەكلى كونا مائا-
رىپتىكى بىر تۈركۈم كىتاب موللىسىنى ئاساس
قىلغان زىيالىيلار قوشۇنىدىن ئومۇمىي خەلققە
يۈزلەندى - دە : نورمال تەپەككۇر قىلالايدىغان
ھەربىر ئادەمدە غايەت زور يوشۇرۇن ئىجادىي قابى-
لىيەت بار ، بۇنداق يوشۇرۇن قابىلىيەت مائارىپ
تەربىيىسى ئارقىلىق رېئال ئىجادىي قابىلىيەتكە
ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ، تەربىيىلەنگۈچىلەر
ئۆزىدىكى شۇ يوشۇرۇن قابىلىيەتنى تولۇق غايە
بىلەن ئىجادىيەت خاسلىقىغا ئايلاندۇرغاندىلا ، ئۆز-
لىرىنىڭ پىشخىك ساپاسى ، ئىجادىي تەپەككۇر قابى-
لىيىتى ۋە ئىجادىي ئەمەلىيەت قابىلىيىتىنى ئۆس-
تۈرۈپ ، يېڭى ئەسىر رىقابەتلىرىنى كۆتۈپ ئالالاي-
دۇ دېگەن نېگىزلىك ئىدىيە قوماندانلىقىدا باش
كۆتۈردى . بۇنداق قاراش بويىچە يېڭى ئەسىردە
ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئاچمىسا بولىدىغان
ھېچقانداق ئادەم بولمايدۇ . كادىر ، دېھقان ، ئىش-
چى ، تىجارەتچى ، ئائىلىدىكى ئاياللارمۇ مۇشۇنداق
مائارىپنىڭ تەربىيە دائىرىسىگە كىرىدۇ . ئۇ مەك-
تەپتە ئوقۇسۇن ياكى ئوقۇمىسۇن ، مەيلى قانداق
شەكىلدە بولسۇن ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى
ئاچىدىغان بىر خىل تەلىم تەربىيە ئارقىلىق ئۆزىنى
مۇكەممەللەشتۈرمىسە ، يېڭى ئەسىردە ئادەملىك
قىممىتىنى يارىتالمايدۇ . بۇنداق مائارىپ سېپىدى-
كى ئوقۇتقۇچىلار پاتىفون ئورنىدا سۆزلەپ تۇرلۇك
بىلىملەرنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ قويى-
دىغان ھالەتتىن خۇددى ماتور ماشىنىنى قوزغاپ
ئېلىپ ماڭغاندەك ئوقۇغۇچىلاردىكى پاراسەتنى
قوزغايدىغان ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنى
ئۆستۈرىدىغان ، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى
جەمئىيەتكە تۆھپە قوشىدىغان كۈچكە ئايلاندۇرىدى-
غان روھىي ئىنژېنېرلارغا ئۆزگىرىدۇ . ھەر بىر
ئادەم مۇشۇنداق ئىجادىي مائارىپنىڭ تەلىپى بويى-
چە ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى تولۇق تەرەق-
قىي قىلدۇرۇپ ، «مەنمۇ غايەت زور ئىمكانىيەت ئا-
دەم» دېگەن ئىشەنچە بىلەن ئۇلۇغ ئۆزلۈكنى باي-
قاپ ، ئۆزىنى ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈش ،
رېئاللاشتۇرۇش بىلەن بىرگە جەمئىيەتكە تۆھپە
قوشىدىغان تەشەببۇسكار ئوقۇغۇچىغا ئايلىنىدۇ .
ئىجادىي مائارىپ مەقسىتى بويىچە ئوقۇتقۇچىلار بى-
لەن ئوقۇغۇچىلار (پۈتكۈل خەلق) دىكى بۇنداق
ئۆزگىرىش ئىنسان تەبىئىتىنىڭ پاراسەت نۇرى
ئاستىدا جەۋلان قىلىشى بولۇپ ، پۈتكۈل جەمئىيەت-
نى ھەربىر ئادەم ئۆزلۈكنى نامايان قىلىدىغان
سەھنىگە ئايلاندۇرىدۇ . ھەممە ئادەم پاراسەت قوغ-
لىشىدىغان بۇنداق ۋەزىيەت ئىنسانىيەت تارىخىدا
مىسلى كۆرۈلمىگەن مۆجىزە بولۇپ ، بۇنداق يۈز-
لىنىشنىڭ مەقسىتى ھەربىر ئادەمنى قالتىس مۇتە-
خەسسىسلەرگە ، كۆزگەن نەرسىلىرىنى زادىلا ئۆز-
تۈپ قالمايدىغان تالانت ئىگىلىرىگە ۋە پۇل تېپىش
ماھىرىغا ئايلاندۇرۇشلا بولماستىن ، ئەتراپلىق تە-
رەققىي قىلغان يېڭىچە ئادەملەرنى بەرپا قىلىشتىن
ئىبارەت . بۇنداق تەلەپ بويىچە يېڭى ئەسىردە ھېچ-

كىم بىلىم ۋە يېڭى بىلىم ئىشلەپچىقىرىشتىن ئاي-
رىلىپ كۆن كەچۈرەلمەيدۇ . بىزنىڭ يۇرتلىرىمىز-
دا بىز بۇ يۈزلىنىشنى ئەمدىلا ھېس قىلىۋاتقان
بىلەن دۇنيانىڭ ئىلغار جايلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ
باشلىرىدا مۇشۇ يۈزلىنىشكە ئۆتكەن بولۇپ ، ئىن-
سانىيەت ئەمدى بۇ يولدىن كەينىگە قايتالمايدۇ .
ئىقتىساد ياكى ئىگىلىك تىلى بويىچە ئېيتقان-
دا ، بۇ ئەسىردە بىلىم بابىدىكى يۇمشاق دېتاللار
ماددىي بايلىق بابىدىكى قاتتىق دېتاللارنى بېسىپ
كېتىدۇ . يۇمشاق دېتاللار ئادەمنىڭ پاراسىتىدىن
ھاسىل بولغان بىلىم ، تەجرىبە ، ئۇسۇل ، ئۇچۇر ،
تاكتىكا ، مەلۇمات ، چارە ـ تەدبىر بولۇپ خىزمەت
قىلسا ، قاتتىق دېتاللار ئۈسكۈنە ، زاۋۇت ، زې-
مىن ، ماتېرىيال قاتارلىق كاپىتال ئامىللىرى بو-
لۇپ خىزمەت قىلىدۇ . شۇنداق بولغانلىقتىن ، ئۆت-
كەن ئەسىردە ھەتتا نەزەر دائىرىسى تار ، تەپەك-
كۇردا ئاجىز قارا قورساق بىر ئادەم زېمىن ، ئۈس-
كۈنە ، زاۋۇت ، قارا كۈچ ۋە كاپىتالغا تايىنىپ باي
بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ ، يېڭى ئەسىردە بۇنداق
ئادەملەرنى بىلىمخۇمار ، كۆپتىن خەۋەردار ھەمدە
ئۆگىنىشكە ماھىر ، بۈيۈك غايە تىكلىگەن بىر تە-
پەككۇر ئىگىسى بىلەن زادىلا تەڭ قويغىلى بولماي-
دۇ . لېكىن زامانىمىزدا ماددىي بايلىق ۋە ھۇزۇر
ـ ھالاۋەتكە ئۆزىنى ئاتىدىغان ئەسەبىيلىك ھەرقان-
داق دەۋردىكىدىن ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكتىن ،
ھەرقانچە پاراسەتلىك ئادەممۇ بىلىمگە قوماندانلىق
قىلىدىغان پاك ديانەتلىك بىر ئەخلاقىي غايىگە
ئىگە بولمىسا ، پاراسەت دەۋرىنىڭ ئۇتتۇق ئۆتكەللى-
رىدىن ئۆتەلمەيدۇ . شۇڭا ، يېڭى ئەسىر ئىجادىي
مائارىپ تەلىپى بويىچە يوشۇرۇن قابىلىيەتلىرىنى
ئېچىش ئۈچۈن يېڭىچە غايە تۇرغۇزۇش ھەر بىر
ئادەم ئۈچۈن يېڭى ئەسىر ئادىمى بولۇشنىڭ بىرىن-
چى قەدىمىدۇر .

4 . سىرلىق كۈچنى ئېچىش غايىسى

ئادەمدە شۇنچە شور يوشۇرۇن قابىلىيەت
بولغان بىلەن غايە ئۇنى ئېچىشنىڭ بىرىنچى قەدى-
مىدۇر ، چۈنكى ، بىر ئادەم يېڭى ئەسىر ئادىمى
بولۇش ئۈچۈن ئۆگىنىپ بىلىم ئالدى ، خېلى يۇقى-
رى قابىلىيەت تۇرغۇزدى دېگەندىمۇ ، ئەگەر ئۇ
بىلىم ۋە قابىلىيەتلىرىنى ئۆزىنىلا ئويلايدىغان بىر
قارا نىيەت تەرەپتە ئىشقا سالسا ، ئۇ كىشى ھەق
ـ ناھەقنى ئايرىپ ئالالمايدۇ ، ئۇنىڭ شەخسىيەتچى-
لىكى ئۇنىڭ ئىگىلىك تىكلەپ ئانا يۇرتىغا پايدا
يەتكۈزىدىغان نۇرلۇق كۆزىنى ئېتىۋالىدۇ ـ دە ،
ئۇ ۋاستە تاللىماستىن دۇنياغا چاڭ سالىدىغان
مەلئۇنغا ئايلىنىپ كېتىدۇ . كونىلارنىڭ «ئادەم
غايىۋى تەربىيە ئارقىلىق ئەۋلىياغا ئايلانسا ، يامان
خىياللار ئارقىلىق غالجىرغا ئايلىنىپ كېتىدۇ»
دېگىنى ئەنە شۇ . شۇڭا ، ئادەم ئۆز ھالىدىن ئۆگى-
نىش بولىقىنىڭ سۈيىنى ئىچىپ كۆچىيىش بىلەن
بىلەن بىللە ، ئىگىلىك تىكلەپ ئانا يۇرتىغا ، ئىنسا-
نىيەتكە پايدىلىق بىر ئىش قىلىپ بېرىشكە بىر غايە
تۇرغۇزۇپ ، شۇ بويىچە ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلى-
يەتنى ئېچىپ مېڭىشى كېرەك . ئادەمنىڭ ساپاسى
مانا مۇشۇ يول بىلەن ساغلام تەرەققىي قىلىدۇ .
لېكىن ، غايە پۈتى يەرگە تەگمەيدىغان دار ،
قۇرۇق خىيال بولۇپ قالماسلىقى كېرەككى ، ئۇ ئۆز
ھاياتىدىكى ئۆزگىچە ، باشقىلاردا يوق خاسلىق بويى-
چە ئۆزىدىكى چاكىنا جاھانسىزلىقتا ياتىدىغان تە-
رەپلەرنى ھەر كۈنى خۇددى ئۆيدىكى ئەخلەت ۋە
چاڭ ـ توزاننى سۈپۈرگەندەك تازىلاپ مېڭىپ بار-
غانسېرى مەنىۋى قىرغاقتا قاراپ ئىلگىرىلىشى كې-
رەك . نۇرغۇن ئادەملەر بار ، بىر ئىشقا ئاغزىنىڭ
ئۇچىدا ۋەدە قىلىدۇ ، ئەمما قەتئىي نىيەتكە كەلمەي-
دۇ . بۈگۈن مەن مۇنداق قىلىمەن دېسە ، ئەتىسى
ئۇنداق قىلىمەن دەيدۇ ، ئۆگىنى بولسا بۇ پىلانىم-
دىن كەچتىم دەيدۇ . ئۇلاردا قىلماقچى بولغان ئى-
شىغا قارىتا كۈچلۈك بىر ئىستەك تۇرغۇزۇلمىغان
ياكى بولمىسا ئۇتتۇق قازانمىغۇچە زادىلا بەل قويۇپ
بەرمەيدىغان بىر ئىرادە تىكلەنمىگەن . بىلىشىمىز
كېرەككى ، بىزدىكى ھەقىقىي كىشىلىك ھايات
كۈچلۈك بىر ئىستەك قوماندانلىقىدىكى قەتئىي نى-
يەتتىن باشلىنىدۇ . ئەگەر بۇنداق بىر كۈچلۈك
ئىستەك ۋە قەتئىي نىيەت بولمايدىكەن ، ھەربىر
ئادەم خۇددى تىرىك مېڭىپ يۈرگەن ئۆلۈك ئادەم-
لەرگە ئوخشاپ قالىدۇ .
ئويلاپ باقايلى ، بىر ئادەم ھەر كۈنى ئەتىگەن
تۇرۇپ تاماق يېسە ، ئىشقا چىقىپلا يەنە چۈشلۈك
تاماق كويىدا بولسا ، كەچتە ئىشتىن چۈشۈپ تاماق
يەپ ئۇخلىسا ، ئۇنىڭدا ئۆز ھالىنى ئۆزگەرتىدىغان
بىر ئىستەك ياكى قەتئىي نىيەت بولمىسا ، ئۇ ئا-
دەمنىڭ ياشىغىنىنىڭ نېمە پايدىسى ؟ نۇرغۇن ئائىلە
خوتۇنلىرى بىلەن خىزمەتتىن قالغان ئادەملەر مانا
شۇنداق ياشايدۇ . ئۆيدە ئولتۇرۇپ ئىچى پۇشۇپ
سىرتقا چىققاندا باشقىلارنىڭ ھەر خىل ئويۇن تاما-
شالىرىگە قارايدۇ ، ئۆيگە كىرسە يەيدۇ ، ئۇخلايدۇ ،
تاكى كېسەل بولۇپ ئۆلگۈچە شۇنداق ئۆتىدۇ . بۇن-
داق ھاياتتا نېمە لەززەت بار ؟ ئەگەر بۇنداق ئادەم-
لەرنىڭ بەزىلىرىدە بىلىم بار دەپ قارايلى ، بەزىلى-
رىنى ئوبدان ، ياۋاش ئادەم دەپ قارايلى ، بىلىمى
بار ، ياۋاش ، ئوبدان ئادەم دېگەنلەرنىڭ باشقىلارغا
ھېچقانداق پايدىسى تەگمىسە نېمە قىلىدۇ ؟ شۇڭا ،

كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئادەم بولۇش ، كىشىلەرگە ۋە
ئانا يۇرتىغا پايدىسى تېگىدىغان ئادەم بولۇش ئۈچۈن
فاينىڭ يىلتىزىنى رېئال تۇپراق ئۈستىگە تۇرغۇ-
زۇپ ، ئۆز ۋۇجۇدىمىزدىكى قۇدرەت يېتىدىغان
ھەرقانداق بىر دائىرىدە بارغانسېرى ئالىيجاناپ
يۈكسەكلىكنى كۆزلەپ ئىلگىرىلەش كېرەككى ،
زادىلا توختاپ قالماسلىق كېرەك .

نۇرغۇن دوستلىرىمىز بار ، ئۇلار ياش ۋاقتىدا
ئۆزلىرىنى ئېتىراپ قىلىشقان ، لېكىن ، ئۇلار ئو-
قۇغان ۋە توۋلىغان نەرسىلەر «ياشىسۇن پرولېتا-
رىيات !» «كاپىتالىزمنى يوقىتايلى !» دېگەندەك
شوئارلاردىنلا ئىبارەت بولغاچقا ، شۇنچە يىللار ئۆت-
كەندىن كېيىنمۇ يەنىلا شۇ ھالىتى بويىچە تۇرۇپ
قالدى . شۇڭا ، بىز چوقۇم ئۆز ئەھۋالىمىزنى ياخ-
شىلايدىغان بىر ئىشقا ئىنتىلىپ بىلىملىك بولۇ-
شىمىز ، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئۆز كەسپىمىزنى
ۋايىغا يەتكۈزۈپ باي بولۇشىمىز ، بىلىم ۋە بايلىقى-
مىزنى ئىشلىتىپ مەنىۋى دۇنيانىڭ تېخىمۇ چوڭ-
قۇر قاتلاملىرىنى ئېچىشىمىز ، پرولېتارىياتنىڭ
باي ـ باياشات ياشاش شارائىتىنىمۇ يارىتىشىمىز
كېرەك . ئەگەر بىز ھەر كۈنى چوڭ ـ چوڭ شو-
ئارلارنى توۋلاپ ، ئۆزىمىزگە ئاشۇنداق تەلەپ قوي-
مايدىكەنمىز ، بۇنداق قىلىقىمىزغا كىچىككىنە بە-
لىم ، قابىلىيەتلىمىزمۇ يېتىپ ئاشىدۇ ـ دە ، بىز
ئاللىقانداق مەرتىۋە ھەم ماددىي مەنپەئەتلەرنىمۇ غا-
يىگە يەتكەنلىك ھېسابلاپ ، خەلققە مەنپەئەت يەتكۈ-
زۈش ئۈچۈن داۋاملىق ئالغا باسالمايمىز . پەقەت
ھازىرقى ئەھۋالىمىزدىن قانائەت ھاسىل قىلمايدى-
غان ، بىر كۈن ئەمەس بىر كۈن ۋەتەن ـ خەلق
ئالدىدا زىلزىلە پەيدا قىلىدىغان بىر غايە كەينىدىن
يۈرگەندىلا ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش بۇلىقىنىڭ
سۈيى باغرىمىزنى بارغانسېرى يۇمشىتىپ ، ئۇنىڭ-
دىكى تۈگىمەس بايلىقلارنى بىزنىڭ ھەر قېتىملىق
ئۆرلىشىمىزگە ئۇلگۇرتۇپ يەتكۈزۈپ بېرىدۇ ـ
دە ، بىز ھەر قەدەمدە پىكىردە چوڭقۇرلايمىز ، ھە-
رىكەتتە دادىللىشىمىز ، مەنزىل ياقىلاپ ئىلگىرىلە-
گەنسېرى جامائەت ئالدىدا گەۋدىلىك ئۈلگىلەرگە
ئايلىنىمىز . غايىگە يېتىپ بارىدىغان تەسەۋۋۇرلار
بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىپ تۇرىدۇ . يوشۇ-
رۇن ئىقتىدارنى ئېچىش دېگەن مانا مۇشۇنداق غايە
ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز ئىلگىرىلەش ئارقىسىدا ئىشقا
ئاشىدۇ . شۇڭا ، ئالىملار «ھەر كىم ئەگەر توختاپ
قالماي ئالغا باسسىلا دېسە ، ئۆزىدىكى يوشۇرۇن
قابىلىيەتكە دائىملىق ئىلھام بېرىدىغان بىر غايە
تۇرغۇزۇشى كېرەك» دېگەننى شەرت قىلغان .

ئىنسانىيەت تارىخىدا پارلاق نۇر چاچقان چول-
پانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاشۇنداق غايە بىلەن
ئىلگىرىلىگەن ئادەملەر ئەمەسمۇ ؟ شۇنداق ئادەم-
لەر ، ئۇلار غايىسى ئېنىق ، كۆڭلىنى ئۆزى قىلى-
ۋاتقان ئىشقا يىغقان ، قولىدىكى بازغاننى ئارزۇ ـ
ئارمانلىرى ئىشقا ئاشقىچە توختىماي شۇ نۇقتىغا
ئۇرىدىغان ئادەملەردۇر . بىلىم ، قابىلىيەتتە ھەم-
مىگە قول سوزىدىغان ئەمما چوڭقۇرلاشمىغان ، قى-
لىۋاتقان ئىشىدا شاختىن ـشاخقا قونۇپ يۈرىدىغان
ئادەملەر مەغلۇبىيەت تەقدىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ . يې-
ڭى ئەسىردە بۇ ھەقىقەتنى يۈكسەكلىكنى ئىزدەپ
كېتىۋاتقان ھەربىر ئادەم ئېسىدە چىڭ ساقلىشى
كېرەك . بۇ ئەسىردە ھەممە ئۆزگىرىپ بارىدۇ .
بىز يېڭى ـ يېڭى تۇرمۇش پورىملىرىغا لايىقلىشى-
مىز . لېكىن ، ئىنسانلارنىڭ يۈكسەك غايىگە تەل-
پۈنۈپ ئىلگىرىلەش ئادىتى ئۆزگەرمەيدۇ . سىزنى
باي قىلىدىغان ، ھەل قىلىدىغان ، ئۇلۇغ قىلىدىغان
نەرسە يەنىلا سىزنىڭ ئۆزىڭىزدىكى يوشۇرۇن قابى-
لىيەتنى ئېچىش غايىڭىز ، چىنلىقىڭىز ، سەممى-
لىكىڭىز ، ھەققانىيەتچىلىكىڭىز ، مېھرى ـ مۇ-
ھەببىتىڭىز ، ئىجادىي بىلىمىڭىز ، قىزغىنلىقى-
ڭىز ، سەزگۈرلىكىڭىز ۋە پاك پەزىلەتلىرىڭىز بو-
لۇپ قېلىۋېرىدۇ . ناۋادا سىز ئىنسانلار تارىخىدىن
مىراس قالغان غايىلىك ئىلگىرىلەش يولىغا قەتئىي
نىيەت بىلەن قەدەم تاشلىسىڭىز ، مەيلى سىز كىم
بولۇڭ ، قانداق بىر ئىشنى قىلىڭ ، يەنىلا ئۈمىد-
لىك ئادەم بولۇپ قېلىۋېرىسىز . چۈنكى ، كىشى-
لىك ھاياتتا ھەر بىر ئادەمنىڭ يۈرىكى ئۆزىنىڭ
ئەڭ ياخشى ئۇستازى ، ئۇنىڭدىكى ھەممە ھەرىكەت-
نى ، ھەرىكەتلەرنىڭ نەتىجىسىنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ
قەلبى بەرگەن . ھېلىمۇ ھەر كىم ئەنە شۇ ئۆز
قەلبىنىڭ كەينىدىن كېتىۋاتماقتا . شۇڭا سىزدە
جاسارەتلا بولىدىكەن ، يېڭى ئەسىردە جەزمەن ئۆز
قىممىتىڭىزنى يارىتالايسىز .

توغرا ، سىز بىر ئۆرلەپلا خان ياكى ۋەزىر ۋە
ياكى غەنى باي بولۇپ كېتەلمەسلىكىڭىز مۇمكىن ،
لېكىن سىز بىر ئىشنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ قىلىدىغان
ئۇلۇغ ئادەم بولۇپ كېتەلەيسىز . مۇشۇنداق ئادەم
بولۇش ئىستىكى سىزدىكى ئەڭ زور بايلىق بولۇپ
قالىدۇ . بىراۋلار سىزدىكى بۇ بايلىقنى تونۇپ يەت-
مىدىمۇ ؟ ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشى . ئۇنىڭ ئىنكارچىلىقى
پەقەت ئۇنىڭ نەزىرىنىڭ ھەقىقىي ئۇلۇغلۇقنى بىل-
مەيدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بۇنى ئوڭاي
چۈشىنىۋېلىشىڭىز ئۈچۈن سىزگە ئامېرىكىدا قارا
تەنلىكلەرنى قۇللۇقتىن قۇتۇلدۇرۇپ ، 1861 ـ ۋە

ئاخىرى 50 ـ بەتتە

لوپنۇرنىڭ تەبىئىي مۇھىتى

ماتېرىياللارنى تەرمە قىلغۇچى يۈسۈپجان ئابدۇرېھىم

گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى

ئىلاۋە: لوپنۇر — ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇھىم مەدەنىي يادىكارلىقلار مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىستىقبالى ناھايىتى پارلاق بولغان بىر ناھىيە. شۇڭا، بۇ يەر ئۇزاقتىن بۇيان ژۇرنىلىمىزنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات ۋە تەشۋىقات نىشانى بولغان. ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى زور تىرىشچانلىقى بىلەن بۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش توغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەركەزنىڭ غەربىي رايوننى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىگە يېقىندىن ماسلىشىپ، بۇ ناھىيىنى قەدىمكى شەھەر خانىلىقلىرىدىن ھالقىغان گۈزەل ھەم بەختلىك ماكان قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىرادىسى ھەسسىلەپ كۈچەيدى. بىز ئالىي مۇھەررىر ئىسلامجان شېرىپنىڭ 3 قېتىملىق زىيارىتى ئارقىلىق رەھبەرلىك ۋە خەلق ئاممىسىدىكى بۇنداق قىزغىنلىق، لوپنۇرنىڭ زېمىن بايلىقىدىكى مولluq ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىدىكى پارلاق ئىستىقبالىغا بولغان ئىشەنچىمىز تېخىمۇ ئۆستى ـ دە، بۇ ناھىيىنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت ئىقتىساد ۋە كېلەچەك تەرەققىياتى ھەققىدە نۇقتىلىق تەتقىقات ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باشقا ناھىيىلەرنىمۇ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئەتمەكچى بولدۇق. شۇڭا، ناھىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات، تونۇشتۇرۇش ماقالىلىرىنى بىزگە يوللاپ بېرىشىنى، زور ۋە زۆرۈر ئىشلاردا بۇ سەھىپىمىزنىڭ لايىھىلىگۈچىسى ئوبۇلقاسىم زۇنۇن (بايىنغولىن مۇڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى) دىن يوليورۇق سوراشنى، ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇقتىلىق مەسىلىلەردە ھاكىم جېلىل ناسىر بىلەن مەسلىھەت قىلىشىنى، بىزگە يوللايدىغان ماتېرىياللارنى سەھىپىمىزنىڭ رىياسەتچىسى يۈسۈپجان ئابدۇرېھىم (لوپنۇر ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرى) بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرۇشنى سورايمىز.

لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ گېئولوگىيىسى تارىم رايونى بىلەن تەڭرىتاغ رايونىنىڭ گېئولوگىيىلىك ھەرىكەت تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. پروتېروزوي ئېراسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە تارىم رايونى بىلەن تەڭرىتاغ رايونى يەنىمۇ پۇرۇلمىلىشىپ پلاتفورمىلىق ئۇل ئاستىنى ھاسىل قىلغان.

سىنئان دەۋرى: بۇ دەۋردە ھاۋا قاتتىق سوغۇق بولغاچقا، ھەممە يەرنى مۇزلۇقلار قاپلاپ كەتكەن، تارىم يەنىلا مۇقىم دېڭىز رايونى بولغان، شىمالىي گىرۋەكتىكى يەر پوستى بىر قەدەر ھەرىكەتچان بولۇپ، مۇزلۇق ۋە دۆغ ئېقىم چۆكۈندىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىپ قالغان، قۇرۇقتاغدا يەر قاتلاملىرى ئېچىلىپ قالغان. بۇ دەۋرگە تەۋە خېلى مۇكەممەل بولغان ئۈچ مۇز دەۋرى، ئىككى ئۈزۈك مۇز دەۋرىدىكى چۆكۈندىلەر ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 5000 مېتىردىن ئاشىدۇ، جىنسلار ئاساسەن، قۇم تاش،

گىل تاش ، يانار تاغ لاۋالىرى قىستۇرۇلغان جىنىس-
لار ، تۇف ۋە مۇز دۆمبەل لايلىق شېغىل جىنىسلار-
دىن تەركىب تاپقان ، ئاخىرقى سىنئان ئېپوخاسىدا
قۇرۇقتاغ رايونى يېرىم قامالما ھالەتتىكى پلاتفورما
بولۇپ شەكىللەنگەن .

كېمبىرىي دەۋرى : بۇ دەۋردە تارىم دېڭىز
رايونىنىڭ غەربىي تەرىپى تېيىز ، شەرقىي تەرىپى
چوڭقۇر بولۇپ ، يەر يۈزىنىڭ كۆپ قىسمىنى 4
- سىستېمىغا مەنسۇپ چۆكۈندىلەر قاپلاپ تۇرىدۇ .
قۇرۇقتاغ قۇرۇقلۇق بوسۇغا گىرۋىكىدىكى ئويمان-
لىق سىزىقسىمان دېڭىز - قۇرۇقلۇق بوسۇغا فات-
سىيە بەلۋېغىغا تەۋە بولۇپ ، ئۇنىڭ چۆكۈندە
جىنىسلىرى ئاساسلىقى ، رادىئوئاكتىپلىق كرېمنىي
جىنىس ، كاربوناتلىق سلانېتس ، مېرگېل ، قېتىش-
مىسىمان فوسفورلۇق جىنىس ۋە ھاك جىنىسلاردىن ،
قىسمەنلىرى ئارىلاشما يانار تاغ جىنىسلىرىدىن تەر-
كىب تاپقان ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 120 مېتىردىن
1200 مېتىرغىچە كېلىدۇ .

ئوردوۋىك دەۋرى : بۇ دەۋردە تارىم يەنىلا دې-
ڭىز فاتسىيىسى ھېسابلىنىپ ، قۇرۇقتاغ تېيىز
دېڭىز - قۇرۇقلۇق بوسۇغا فاتسىيىسىگە ، لوپنۇر
كۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپى قۇرۇقلۇق بوسۇغا گىر-
ۋىكىدىكى ئويمانلىق فاتسىيىسى بەلۋېغىغا تەۋە بول-
غان ، چۆكۈندىلەر ئاساسلىقى ھاك جىنىسلاردىن
تەركىب تاپقان ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 300
مېتىر كېلىدۇ . ئاخىرقى مەزگىللەردە تارىم رايو-
نىدا ئاساسلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى كۆ-
رۈلگەن ، بۇ مەزگىلدە تېمپېراتۇرا ئۆرلەپ ، دېڭىز
- ئوكيانلاردىكى ئومۇرتقىسىز ھايۋانلار ئۈزلۈك-
سىز كۆپەيگەن . بۇ مەزگىلدىكى چۆكۈندىلەر تەر-
كىبىدە ئوتتۇراھال نېفىت ھاسىل قىلغۇچى جىنىس-
لار بار ئىدى .

سىلۇر دەۋرى : بۇ دەۋردە لوپنۇر ناھىيىسى
تارىم دېڭىزىدىكى تېيىز دېڭىز رايونىغا جايلاشقان
بولۇپ ، لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار قۇ-
رۇقلۇق مەنبەلىك ئۇۋاق جىنىسلار ئارىسىغا قىستۇ-
رۇلغان كاربوناتلىق چۆكۈندىلەرنى ئاساس قىلغان ،
ئۇنىڭ قېلىنلىقى 720 مېتىردىن 2000 مېتىرغىچە
كېلىدۇ ، جىنىسلار قۇم تاش ، ئەشمە قۇم تاشلارنى
ئاساس قىلىدۇ . ئاخىرقى سىلۇر ئېپوخاسىغا كەل-
گەندە ، ئاخىرقى كالېدون ھەرىكىتى تېخىمۇ تەرەق-
قىي قىلغاچقا ، دېڭىز سۈيى ناھىيە تەۋەسىدىن چې-
كىنىپ ، تارىمنىڭ شىمالىدىكى ئارالنىڭ شەرقىي
جەنۇبىغا كېلىپ توختىغان ، ئارالنىڭ جەنۇبىي
قىرغىقى ھازىرقى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئىككى دەريا-
دىن ھاسىل بولغان تۈزلەڭلىكنىڭ مەركىزىگە جاي-
لاشقان .

دېۋون دەۋرى : بۇ دەۋردە تارىم دېڭىزىنىڭ
سۈيى يەنىمۇ تارتىلىپ كەتكەن . قۇرۇقتاغنىڭ
شەرقى ، لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىدىكى دەسلەپكى
دېۋون دەۋرىدىكى چۆكۈندىلەرنىڭ قېلىنلىقى 300
مېتىردىن 400 مېتىرغىچە كېلىدۇ ، جىنىسلار قۇم
تاشنى ئاساس قىلىدۇ . ناھىيىنىڭ شەرقىي بىلەن
جەنۇبىي قۇرۇقلۇق چۆكۈندە فاتسىيە بەلۋېغى ھې-
سابلىنىدۇ . ئاخىرقى دېۋون مەزگىلىگە كەلگەندە ،
دەسلەپكى گېرتسىن ھەرىكىتى ناھايىتى نۇرغۇن
جايلارنى ئېگىز - پەس ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان .
تارىمنىڭ شىمالىدىكى ئاراللار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ
ئېدىرلىق بولۇپ قالغان ، تارىم دېڭىزى كۆتۈرۈ-
لۈپ چىقىپ تۈزلەڭلىككە ئايلانغان . لوپنۇر ناھى-
يىسى دەل ئېدىرلىق بىلەن تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسى-
غا جايلاشقان . شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇرۇقتاغنىڭ
ئالدى دەريا ئېقىنى فاتسىيىلىك چۆكۈندە رايونىغا
توغرا كېلىپ قالغان ، جىنىسلار يىرىك قۇم تاش
قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى
1200 مېتىردىن ئاشىدۇ .

تاش كۆمۈر دەۋرى : بۇ دەۋردە شىنجاڭدا
غەربتىن شەرققە قاراپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ
كەڭ كۆلەمدە دېڭىز تاشقىنى كۆرۈلگەن . تارىم
دېڭىزى مۇقىم بولغان تېيىز دېڭىزغا ئايلىنىپ
قالغان ، ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ
غەربىي قىرغىقىنىڭ شىمالىي قىسمى يەنىلا تارىم-
نىڭ شىمالىدىكى ئارالدا قالغان ، تارىم دەرياسى
غەربىي قىرغىقىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى يەنىلا تارىم
دېڭىزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالغان . بۇ خىل ئۆزگى-
رىشلەر ئاخىرقى دېۋون دەۋرىدىكى ئۆسۈملۈك
تۈركۈملىرىنىڭ چېكىنىشى ۋە دېڭىز - ئوكيان
ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرىنىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈ-
رۈپ چىقارغان . دېڭىز تاشقىنىنىڭ دېڭىزدىكى كۆ-
چى تۆپەيلىدىن تەخمىنەن 1000 نەچچە مېتىرلىق
قېلىنلىقتىكى قۇم تاش تەركىبلىك يىرىك ھەم
ئۇۋۇندىلىق ماددا چۆكۈندىلىرى پەيدا بولغان ، بۇ
مەزگىلدىكى چۆكۈندىلەر خېلى ياخشى نېفىت ھا-
سىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە .

پېرم دەۋرى : بۇ دەۋر شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىلىك شارائىتىدا كەسكىن ئۆزگىرىش بولغان گېئولوگىيىلىك دەۋردۇر . دېڭىز سۈيى غەربكە چېكىنگەچكە ، تارىمنىڭ ئوتتۇرا شەرقىي قىسمىدا قۇرۇقلۇق ھاسىل بولۇپ ، تارىمنىڭ شىمالىدىكى قۇرۇقلۇق بىلەن تۇتاشقان . ناھىيە تەۋەسىدىكى پېرم دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان چۆكۈندىلەر ئاساسلىقى ، قۇرۇقلۇق فاتسىيىسىدىكى يانار تاغلاردىن ئېتىلىپ چىققان ۋە دەريا فاتسىيىسىدىكى ئۆۋىندى چۆكۈندىلەر تۇزلەڭلىككە ھەم جىلغىلارغا تارقالغان .

تىرىئاس دەۋرى : بۇ دەۋردە قۇرۇقلۇق داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ چىققان . قۇرۇقتاغدا داۋاملىق تۇردە تاغ ئېتىكى دۆۋىلەنمە فاتسىيىلىك يىرىك ئۆۋىندى چۆكۈندىلەر ھەم دەريادىكى كۆل فاتسىيىلىك ئۆۋىندى لاتقىلىق چۆكۈندىلەر پەيدا بولغان . ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتاغ چوقچىيىپ چىقىپ ، تارىمنى نىسپىي ھالدا پەس يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويغان . شۇنىڭدىن كېيىن ، يۇرا دەۋرى ، بور دەۋرى ، تىرىئاس دەۋرىدىن ئىبارەت بىرنەچچە گېئولوگىيىلىك دەۋرلەردە كۆرۈلگەن گېئولوگىيىلىك ھەرىكەتلەر ئارقىلىق ، ھازىرقىدەك گېئولوگىيىلىك ھالەت شەكىللەنگەن .

يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يەر يۈزى تۈزۈلۈشى تارىم ئويمانلىقى ، كۇئېنلۇن تاغ تىزمىسى ، تەڭرىتاغ تىزمىسى ، تارىم دەرياسى ، كۆنچى دەرياسى قاتارلىقلارنىڭ ئىچكى - تاشقى ئاگېنت رولىغا ۋە تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقتىن ، ئويمانلىق ياقىسى يەر تۈزۈلۈشىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى ئېگىز ، شىمالىي تەرىپى پەس بولۇشنى بەلگىلىگەن . ئويمانلىقنىڭ ئىچكى سۇ سىستېمىسىدىكى دەريا - ئېقىنلار تاغ ئېتىكىدىن ئويمانلىققا توپلانغاندىن كېيىن ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ، غەرب تەرەپتىكى چەت ئەگرى - توقايلىقلارنى بويلاپ شەرققە قاراپ ئېقىپ ، ئومۇمىي ئېقىن يۆنىلىشىنى ھاسىل قىلغان . ئويمانلىقنىڭ شەرقىي - شىمالىي قىسمىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئەڭ پەس بولۇپ ، ئۇ ، تارىم دەرياسى ، كۆنچى دەرياسى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىكى ھەرقايسى دەريا سىستېمىلىرىنىڭ ماكانى ھېسابلىنىدۇ .

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي - شىمالىي چېتىگە جايلاشقان لوپنۇر ناھىيىسى رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى سەل ئېگىزرەك بولغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، باشقا رايونلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پەس ۋە چەت ئويمانلىققا مەنسۇپ بولۇپ ، پۈتكۈل ئويمانلىقنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا پەسىيىپ بارىدۇ . ناھىيىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي بىلەن چاقىلىق ناھىيىسى تۇتاشقان جاي دەل تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ پەس جايى ھېسابلىنىدۇ . لوپنۇر كۆلى بىلەن تېتىما كۆلى كۆنچى دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى كۆلىگە ئايلىنىپ قالغان . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، كۆنچى دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدا كۆپ مىقداردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ، سۇ ئىشلىتىش مىقدارى ئېشىپ كەتتى ، يەنە كېلىپ بىر قىسىم سۇ ئامبارلىرى ياسالدى ، ھازىر تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى پەقەت داشكۆلگىچىلا ئېقىپ بارالايدۇ .

ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 59 مىڭ 760 كۇۋادرات كىلومېتىر ، ناھىيە تەۋەسىنى تۆت گېئومورفولوگىيىلىك ئېلېمېنتقا ئايرىش مۇمكىن .

1 . تاغلىق

شەرقىي - جەنۇبىي تەرىپى قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئوتتۇراھال پەس تاغلىق جاي بولۇپ ، كۆلىمى 7527.7 كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتىردىن 2782 مېتىرغىچە ئېگىز ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2000 مېتىر ئەتراپىدا كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ . تاغلىق رايونلار بىلەن خوشۇت ناھىيىسى تۇتاشقان جايلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشى نىسبەتەن ئېگىزرەك بولۇپ ، ئورنى كۆپ ھاللاردا دېڭىز يۈزىدىن 2500 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز ، قالغان تاغلىق جايلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشى پەس بولۇپ ، پەس تاغلىق ۋە يانتۇ كەتكەن يەلپۈگۈچسىمان لاتقىلىق چۆللۈككە مەنسۇپ .

قۇرۇقتاغدىكى شىڭدى تاغ تىزمىسى لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىردىنبىر تاغ تىزمىسى بولۇپ ، ئۇ ، لوپنۇر بازىرىنىڭ 180 كىلومېتىر

شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، ئۇ، تەڭرىتاغ سىستېمىسىنىڭ بىر تارماق تىزمىسىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز نۇقتىسى غەربىي تاغ بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 2782 مېتىر ئېگىز. غەربىي تاغدىن سىڭىرنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلار شىمال، شەرق، جەنۇب يۆنىلىشىدە يانتۇ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 1200 مېتىردىن 1700 مېتىرغىچە پەسلەپ بارىدۇ. ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاغلىق رايونلارنىڭ نىسپىي كېسىك چوڭقۇرلۇقى 200 مېتىردىن 300 مېتىرغىچە بولۇپ، تېيىز كېسىك ئوتتۇراھال تاغلىقتىن ئىبارەت.

تاغ ئارىلىقلىرىدا بىرنەچچە ئويچۇق كىچىك ئويمانلىق بار، بىر قەدەر چوڭراق بولغانلىرىدىن شىڭدى ئويمانلىقى (كۆلىمى 264.1 كۇۋادرات كىلومېتىر)، سۆگەت ئويمانلىقى (كۆلىمى 109.6 كۇۋادرات كىلومېتىر) بار.

قۇرۇقتاغنىڭ تاغ بۆلگۈچ چوققىسى لوپنۇر ناھىيىسى بىلەن باغراش ناھىيىسى، خوشۇت ناھىيىسى، تۇرپان شەھىرىنىڭ چېگرا سىزىقى ھېسابلىنىدۇ.

تاغلىق جايلارنىڭ يەر يۈزى يېمىرىلگەن ئاشكارا جىنىس ۋە شېغىللىق چۆللۈكلەرنى ئاساس قىلىدۇ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى ئاز بولۇپ، پەقەت يالانغان كېسىكلەر چوڭقۇرراق بولغان جىلغا ۋە ئويمانلىقلارغا قارىياغاچ، سۆگەت، پاقا تېرەك، ئازغان قاتارلىق دەرەخ ۋە چاتقاللار ھەمدە قومۇش، چىغ، نىجىم قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر تارقالغان، دېڭىز يۈزىدىن 2000 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز جايلارغا قۇرغاق، قۇملۇق جايلاردا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ تارقالغان.

ئاساسلىق جىلغىلاردا ئاز مىقداردا تاغ بۇلاقلىرى بولۇپ، ئۈزۈلمەي ئاققان ئېقىنلار شىڭدى، سۆگەتتىن ئىبارەت ئىككى دەريا ئېقىنىنى ھاسىل قىلغان، ئۇنىڭ سۇ مىقدارى سېكۇنتىغا 200 لىتىردىن 300 لىتىرغا يېتىدۇ. تاغلىق جايلارنىڭ ئاساسلىق تۇپرىقى شېغىللىق، قۇملۇق، قوڭۇر تۇپراقتىن تەركىب تاپقان، ئايرىم جىلغىلاردا تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان قۇم تۇپراق بار.

2. قۇرۇقتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى لاتقىلىق يانتۇ چۆللۈك

قۇرۇقتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە تاغ يۆنىلىشى-

نى بويلاپ، دىئامېتىرى 12 مىللىمېتىردىن 30 مىللىمېتىرغىچە كېلىدىغان بىر قىسىم چوڭ - كىچىك يۇمىلاق تاشلاردىن تەركىب تاپقان يەلپۈگۈچسىمان لاتقىلار تارقالغان بولۇپ، ئۇلار يانتۇ كەتكەن چۆللۈكنى ھاسىل قىلغان. بۇ چۆللۈكنىڭ كۆلىمى 9775.1 كۇۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 860 مېتىردىن 1200 مېتىرغىچە ئېگىز، يانتۇلۇقى 1/350 تىن 1/900 غىچە كېلىدۇ. كىلىماتى ئىنتايىن قۇرغاق، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ، قۇملۇقتا، قۇرغاق يەرلەردە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئاساس قىلىنىدۇ، سېرىق كەندىر، سۆكسۆك قاتارلىقلار بار. تۇپرىقى شېغىل ئارىلاش قۇملۇق قوڭۇر تۇپراقتىن ئىبارەت.

3. كۆنچى، تارىم دەريالىرى بويىدىكى ئېقىندى - شامال چۆكۈندى تۈزلەڭلىك.

بۇ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ بىر ئاز پەسىيىپ بارىدىغان تۈزلەڭلىك بولۇپ، كۆلىمى 10 مىڭ 751.8 كۇۋادرات كىلومېتىر، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 800 مېتىردىن 940 مېتىرغىچە ئېگىز، يەر ئۈستى يانتۇلۇقى تەخمىنەن 1/4000 كېلىدۇ، بۇ تۈزلەڭلىك كۆنچى دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىم رايونىغا جايلاشقان، بۇ ئىككى دەريا ئېقىنى كۆپ قېتىم ئۆزئارا ئېقىن ئۆزگەرتىپ بىرلىشىپ ئېقىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان تۈزلەڭلىك تۇتىشىپ بىر گەۋدە بولۇپ قالغان. ھازىرقى كۆنچى دەرياسى شىمال تەرەپتىن ناھىيە تەۋەسىگە كىرىدۇ، شەرقتىن غەربكە قىيپاش ئېقىپ تۈزلەڭلىكنىڭ شەرقىي يېرىمىدىن ئۆتىدۇ، دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 574 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. تارىم دەرياسى غەربىي تەرەپتىن ناھىيە تەۋەسىگە كىرىپ ئاندىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ، كېيىن يەنە جەنۇبقا بۇرۇلۇپ قاردايىغا بارغاندا ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىدۇ، دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 614 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئىككى دەريا ئەتراپىدىكى تۈزلەڭلىكنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، دەريا ئەگرى - توقاي.

كۆنچى دەرياسىنىڭ دەريا قېنى چوڭقۇر، تار ھەم مۇقىم، تارىم دەرياسىنىڭ دەريا قېنى كەڭ ھەم تېيىز، كۆپلەپ لاتقا تىنىپ * كېتىدۇ. تارىم

دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى تارماق ئېقىنلىرى
ناھايىتى كۆپ ، بىر قەدەر چوڭراق بولغانلىرى-
دىن ئۇسمان دەرياسى ، لاي دەرياسى ، چاپان دەريا-
سى قاتارلىقلار بار . 1992 - يىلى لوپنۇر ناھىيە-
سىنى رايونلارغا ئايرىش ۋاقتىدىكى تەكشۈرۈشكە
قارىغاندا ، تارماق دەريا ئېغىزلىرى كۆپ ھاللاردا
ئوتتۇرا ئېقىنغا جايلاشقان بولۇپ ، تەخمىنەن 100
دىن ئاشىدىكەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆل ، سازلىق ،
كۆلچەكلەر يۇلتۇزدەك تارقالغان . بۇ ئىككى دەريا
ئەتراپىدىكى تۈزلەڭلىك جەھەتتە ئىلگىرى دەريا
قىرغىقىدىكى يەرلەرنىڭ سۇ مەنبەسى يېتەرلىك ،
يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بۈك - باراقسان ئۆسكەن .
بۇ ئىككى دەريانىڭ قىرغاقلىرىغا تارماق دەريالار-
نىڭ بويلىرىغا توغراق ، يۇلغۇن قاتارلىق دەرەخلەر
ۋە چاتقاللار تارقالغان . دەريا ساھىلى ۋە سۇ يۈزى
ئەتراپلىرىدا ئوت - چۆپلەر بۈك - باراقسان ئۆس-
كەن ھەمدە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان
ھىلال ئاي شەكىللىك قۇم دۆۋىلىرى تارقالغان .
تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ كىلىماتى قۇرغاق ، بو-
ران - قۇم ھەرىكىتى بەكمۇ تېز بولۇپ ، سېلىنچە-
نىڭ ئاستىنقى يۈزى كۆپرەك قۇم مەنبەسىدىن
تەركىب تاپقان . تۇپرىقى توغراقلىق تۇپراق ، چىم-
لىق تۇپراق ، شورلۇق تۇپراق ، قۇم - بوران تۇپ-
راقنى ئاساس قىلىدۇ . دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ
تۇپرىقى كۆپ ھاللاردا نەم تۇپراققا كىرىدۇ .

4 . جەنۇبىي قۇملۇق

لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا تەكلىماكان
قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى قۇملۇقلار ۋە قۇ-
رۇق قۇم قۇملۇقى غەربتىن شەرققە سوزۇلۇپ يا-
تىدۇ ، قۇملۇق شىمالدىن تارىم دەرياسى تۈزلەڭلى-
كىگە سوزۇلۇپ كىرىپ ، بوستانلىق بىلەن گىرە-
لىشىپ كەتكەن . بوستانلىق ئىچىدە كۆپلىگەن
قۇملۇق يەر ئارىلىشىپ كەتكەن ، قۇملۇق بىلەن
قۇملاشقان يەرلەرنىڭ كۆلىمى 31 مىڭ 705.9
كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ . ئورنى دېڭىز يۈ-
زىدىن 860 مېتىردىن 1040 مېتىرغىچە ئېگىز .
قۇملۇقلار ئېگىز ھەم ھەيۋەتلىك قۇم دۆۋىلىرى ،
قۇم قىرلىرىدىن تەركىب تاپقان كۆپ شەكىللىك
قۇملۇق مەنزىرىسىدىن ئىبارەت .

تەبىئىي بايلىق

1 . يەر بايلىقى

1985 - يىلى تەكشۈرۈلگەن «لوپنۇر ناھىيە-
سىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش» ماتې-
رىيالىدا خاتىرىلىنىشىچە ، لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ
كۆلىمى 59 مىڭ 760.832 كىۋادرات كىلومې-
تىر ، يەنى 89 مىليون 640 مىڭ مو بولۇپ ،
كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن (بىڭتۇەننىڭ
بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىدا 41
مىڭ 808 ئادەم ، ناھىيە قارىمىقىدا 31 مىڭ 753
ئادەم ، جەمئىي 73 مىڭ 561 ئادەم) 6.8121 مو
يەر توغرا كېلىدۇ . 1985 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدە
317 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەر بار ، بۇنىڭ ئىچىدە
ناھىيە قارىمىقىدىكى تېرىلغۇ يەر 104 مىڭ 200
مو ، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 20 مىڭ 902 بولۇپ ،
كىشى بېشىغا 4.98 مو تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ .
ناھىيە قارىمىقىدا 104 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ
يەر ئىچىدە ئورمان بەلۋېغى ، ئۆستەڭ ، يول 1535
مو يەرنى ئىگىلەيدۇ ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق
كۆپ قىسمى 6 - دەرىجىلىك ئۈنۈمبىرسال تۇرلەر
تەركىبىدىكى 3 - دەرىجىلىكتىن تۆۋەن بولغان
تېرىلغۇ يەرلەرگە كىرىدۇ ، 3 - دەرىجىلىك (لوپ-
نۇر ناھىيىسى بويىچە ئەڭ ياخشى تېرىلغۇ يەر)
يەرلەر ئاران 2158 مو بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ
يەر كۆلىمىنىڭ 2.07 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ؛ 4
- دەرىجىلىك يەر 14 مىڭ 65 مو بولۇپ ، ئومۇ-
مىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 13.49 پىرسەنتىنى
ئىگىلەيدۇ ؛ 5 - دەرىجىلىك ۋە 6 - دەرىجىلىك
يەر 86 مىڭ 442 مو بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ
يەر كۆلىمىنىڭ 82.95 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

لوپنۇر ناھىيىسىدە يەر بايلىقىدىن پايدىلىنىش
يەرلەرنى يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىشنى ئاساس قى-
لىشقا قاراپ يۈزلەنگەن ، ناھىيە بويىچە ئۆزلەشتۈ-
رۈلگەن بوز يەر ئىچىدە ناھىيە قارىمىقىدىكى يەر
148 مىڭ 898 مو ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىز - ئېرىق
ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر 117 مىڭ 750 مو
بولۇپ ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر كۆلىمىنىڭ 79.
08 پىرسەنتىنى ، باغ يېرى 1654 مو بولۇپ ، ئۆز-
لەشتۈرۈلگەن بوز يەر كۆلىمىنىڭ 1. 11
پىرسەنتىنى ، ئولتۇراق ئۆي ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن
يەر 20 مىڭ مو بولۇپ ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر
كۆلىمىنىڭ 13.43 پىرسەنتىنى ، زاۋۇت - كانلار-

غا ئىشلىتىلگەن يەر 1537 مو بولۇپ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر كۆلىمىنىڭ 1.03 پىرسەنتىنى، قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر 7877 مو بولۇپ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر كۆلىمىنىڭ 5.29 پىرسەنتىنى، باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر كۆلىمىنىڭ 0.06 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

2. ئوتلاق، ئورمانلىقلار

1) ئوتلاق ناھىيە بويىچە جەمئىي 15 مىليون 562 مىڭ 800 مو ئوتلاق بار، ناھىيە قارەمىقىدا 15 مىليون 416 مىڭ مو ئوتلاق بار، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئوتلاق 10 مىليون 166 مىڭ 353 مو، سۈنئىي ئوتلاق 2117 مو، پايدىلانغىلى بولمايدىغان ئوتلاق 5 مىليون 394 مىڭ مو.

2) ئورمانلىق ناھىيە بويىچە جەمئىي 2 مىليون 549 مىڭ 700 مو ئورمانلىق بار، بۇنىڭ ئىچىدە توغراقلىق 996 مىڭ 700 مو، باشقا ئورمانلىقلار 1 مىليون 833 مىڭ 99 مو، چاتقاللىق 920 مىڭ 814 مو، يېقىلغۇ ئورمانلىقى 169 مو، سۈنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمانلىق 2970 مو، كۆچەتخانا 500 مو.

3. ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەر

1) زىرائەت زىرائەتلەردىن شال، بۇغداي، كۆممىقوناق، قىچا، كېۋەز، كاۋا، كۆك كاۋا، تەرخەمەك، سەي كاۋىسى، ئامېرىكا كاۋىسى، قوغۇن، تاۋۇز، ئالما، نەشپۈت، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا، ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئانار، ياڭاق، جىگدە، ھالۋابەدەت دەرىخى، كۈدە، پىياز، سۇڭپىياز، سامساق (قىزىل پوستلۇق، ئاق پوستلۇق)، تۇرۇپ، يازلىق تۇرۇپ، سەۋزە، پالەك، كەرەپشە، يازلىق يېسىۋىلەك، قىشلىق يېسىۋىلەك، چېچەكسەي، پېدىگەن، مۇچ، يۇمغاقسۇت، ئۇسۇڭ، نەلۇپەر، ياڭيۇ، سەي پۇرچاق، جاڭدۇ، شوخلا، چامغۇرسىمان قىچا، كاللەك سەي، تەرخەمەك كاۋا، چامغۇر، ئارپا بەدىيان بار.

2) باشقا ئۆسۈملۈكلەر توغراق، قاپاق توغراق، پاقا تېرەك، شىنجاڭ تېرىكى، مىرزا تېرەك، كۈمۈش تېرەك، بۆك تېرەك، پولشا تېرىكى، پاكار قارا تېرەك، كىچىك بال تېرەك، روبۇس تېرىكى، قارا سۆگەت، تورۇنتال، ئاق سۆگەت، مەجنۇنتال، يۇمىلاق تاجلىق سۆگەت، يۆگىمەچ سۆگەت، قارىياغاچ، قارا سۆگەت، شىنجاڭ يوپۇرماقلىق قارىياغىچى، نانجىگدە، قاغا جىگدە، چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن، ئۇششاق يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن، شەرقىي شىمال ياسىنى، ئاق ئاكاتسىيە، چۇلۇك، قارا ئۈجمە، ئاق ئۈجمە، ياپىلاق ئارچا، سوپۇن دەرىخى بار.

چاتقاللاردىن ئۇزۇن باشاقلىق يۇلغۇن، يەرىك تۈكلۈك يۇلغۇن، قىسقا تۈكلۈك يۇلغۇن، كۆپ شاخلىق يۇلغۇن، قىرىق بوغۇمسىمان چاكاندا، ئوتتۇرا چاكاندا، پەردىلىك چاكاندا، توشقان قۇيرۇق، پىرۇنۇس بىلوبا دەرىخى، شالاڭ گۈللۈك ئازغان، بوتا قۇرۇلچاي، ئاق سۆكسۆك، باشاقلىق تۇخۇمەك، قوڭغۇراق تىكەن، يانتاق، ئۇششاق يوپۇرماقلىق قاراغان، ئالقات، ئاق تىكەن، تۆگە تاپان، ئاق پوستلۇق جۇزغۇن، ئۈچقات بار.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئۇششاق يوپۇرماقلىق قارا زىرىق، بېيجىڭ تېرىكى، كانادا تېرىكى، «پېئونېرلار» تېرىكى، رۇسىيە تېرىكى، يۇمىلاق تۇخۇمەك، مامكاپ، بوز ئەمەن، بوساق، لوپنۇر كەندىرى، چۈچۈك بۇيا، يالپۇز، قومۇش قاتارلىقلار.

3) ھايۋانلار ھايۋانلاردىن قوي، ئۆچكە، ئات، ئېشەك، خېچىر، توشقان، مۈشۈك، ئىت، توڭگۇز، تۆگە، بۇغا، توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر، قارچۇغا، ئوتخور بېلىق، كارب بېلىق، لاققا بېلىق، تاپان بېلىق، يېسى تۇمشۇق بېلىق (تېرىسكا بېلىق) سېرىق قورساق بېلىق (ئۇچلۇق تۇمشۇق بېلىق)، ياپىلاق بېلىق، بايقال ئاق بېلىقى، توقماق ئاق بېلىق، شەرق ياپىلاق بېلىقى، قىزىل چاسا بېلىق، ئاق تاسما بېلىق، ئاغمىخان، كىرپە، ياۋا توشقان، شەپەرەڭ، ياۋا توڭگۇز، چاشقان، ياۋا تۆگە، جەرەن، ئارقار، ئېيىق، ياۋا مۈشۈك، تۈلكە، ئىپار چاشقان، ياۋا ئېشەك، بۆرە، ئېيىق، يىلپىز، سۇلەيسۇن، مۈشۈكياپىلاق، قاغا، ئاق قۇشقاچ، قارلىغاچ، بۇدۇنە، قىرغاۋۇل، تۆمۈر تۇمشۇق، ياۋا ئۆردەك، ئوقار، قىزىل قاشقا تورنا، ياۋا غاز، قاشقالداق، كەكلىك، ھاڭگىرت، پىلە، ھەسەل ھەرىسى، كېپىنەك، يىڭناغۇچ، ياچۇۋەك، قارا چىكەتكە، ئۆمۈچۈك، ئۈزۈم قولۇلىسى، سازاڭ قۇرت، چارپاقا، جۇڭگو سۇ يىلىنى بار.

سەھرادا نېمە كەم؟

ھۈسەيىن ئاۋۇت

سەھرا شەھەردىن نەچچە ئون ، نەچچە يۈز ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا جايلاشقان ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان بىپايان كەڭ زېمىن .

سەھرا زېمىنى — شىنجاڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زېمىنىنىڭ ئەڭ كۆ[illegible]بىسىنى ئىگىلەيدۇ . نوپۇس ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 70% دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ .

سەھرا — يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ تەرەققىياتى ، دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ ئىلىم ـ پەن ، مەدەنىيەت ساپاسى ، تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە سۈپىتى پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ . سەھرا تەرەققىي قىلمىسا پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتىدىن سۆز ئېچىش قىيىن بولىدۇ . سەھرا نامراتلىقتىن قۇتۇلمىسا ، ئاپتونوم رايونىمىزنى ئومۇمىيۈزلۈك نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولمايدۇ .

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 20 نەچچە يىلدىن بۇيان سەھرادا غايەت زور ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى . يېزا ئىگىلىكىدىن ئۇدا مول ھوسۇل ئېلىندى . ئەنئەنىۋى قول ئەمگىكىگە تايىنىدىغان يېزا ئىگىلىكى دەسلەپكى قەدەمدە ماشىنىلىشىشقا يۈزلەندى . يېزىلار ئېلېكترلەشتى . قاتناش ، ئالاقىنىڭ راۋانلىشىشى تېزلەشتى . مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە . . . ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى . ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ خەلق تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى . بەزى جايلار ، بىر قىسىم كىشىلەر نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ، ھاللىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە قەدەم قويدى .

بىراق ، ئەسىر ئالماشقان ، ئىقتىساد يەر شارىلىشىۋاتقان ، رىقابەت كەسكىنلىشىۋاتقان ، باي ـ نامراتلىق بىر دۆلەت ، بىر مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ، خەلقئارادىكى ئورنى ۋە كەلگۈسى ئىستىقبالىنى بەلگىلەشكە يۈزلەنگەن بۈگۈنكى كۈندە سەھرا تېخى ئومۇمىيۈزلۈك نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى . بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قورساق توق ، كىيىمى پۈتۈن بولۇش مەسىلىسى تېخىچە ئۈنۈملۈك ھەل بولمىدى . نۆۋەتتە نامراتلىق ، نادانلىق ، قالاقلىق تالاي كىشىلەرگە مەھكەم چاپلىشىپ تۇرماقتا . شەرق بىلەن غەرب ، شەھەر بىلەن يېزا ، باي بىلەن نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى چوڭايماقتا . بۇنىڭ بىلەن شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىشى ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئالدىغا «سەھرادا نېمە كەم ؟» دېگەن سوئالنى قويماقتا ، ھەمدە ئۇنىڭغا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا جاۋاب بېرىشكە تەقەززا بولماقتا .

دەسلەپكى تەكشۈرۈش ۋە ئىلمىي دەلىللەشلەرگە ئاساسلانغاندا ، نۆۋەتتە سەھرانىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرۇۋاتقان ئامىللار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ ، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا تۆۋەندىكى ئا ـ مىل — «كەملىكلەر» سەھرانىڭ ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈپ ، دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشكە ، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاشقا بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا تەسىر كۆرسەتمەكتە . بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

تەدبىر كەم

كونىلار : «تەدبىرنىڭ قانداق بولسا ، تەقدىرنىڭ شۇنداق بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا تەدبىرنىڭ قانداق بولۇشى تەرەققىياتقا زور تەسىر كۆرسىتىدۇ .

ئەينى چاغدىكى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى يېزىلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەل-

ىگىلىك ئاكتىپ رول ئوينىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ تۈزۈم يېزىلارنى، دېھقان، چارۋىچىلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرالمىدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، يېزىلارنىڭ ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈپ، تەرەققىياتنى تېزلىتىپ، دېھقان چارۋىچىلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش قەدىمىنى تېزلەتكەن بولسىمۇ، بىراق يىراق سەھرا، يېزا قىشلاقلاردا پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى ھازىرغىچە داۋام ئەتمەكتە. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى بوغۇپ قويىدىغان كونا، قالاق، ئەنئەنىۋى ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى ۋە تۈزۈلمىسى ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشىنى ئېغىر دەرىجىدە چەكلەپ تۇرماقتا. شەھەر بىلەن يېزىلارنى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ كەمچىل بولۇشى، يېزا ئىگىلىك كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى، 2-، 3-خىل كەسىپ تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشى يېزىلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە ئېغىر دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزمەكتە. زامانىۋى ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەندىزىسى ۋە تەدبىرلىرىنىڭ تېخىچە شەكىللەنمەسلىكى، مۇكەممەل بولماسلىقى، بىر قىسىم جايلاردا دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، نىزام ۋە بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلىش ۋە نازارەت قىلىشنىڭ قاتتىق بولماسلىقى، ھەتتا بىر قىسىم جايلاردا يۇقىرىدا سىياسەت بولسا، تۆۋەندە «تەدبىر» نىڭ بولغانلىقى، بىر قىسىم ئوتتۇرا ۋە ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىدا «ئائىلە باشلىقى» ئىستىلىنىڭ ئېغىر بولۇشى، خىزمەتتىكى بيۇروكراتلىق، شەكىلۋازلىق، ئىستىلدا چىرىكلىشىش قىلمىشلىرىنىڭ ئۈنۈملۈك تىزگىنلەنمەسلىكى، ماددىي مەدەنىيەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىشنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى... يىراق سەھرا — يېزا، قىشلاقلارنىڭ تەرەققىياتىنى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ — نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە.

مائارىپ سېلىنمىسى كەم

دۆلەتنى مائارىپ ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۆلەت مائارىپ سېلىنمىسىنى يىلدىن-يىلغا كۆپەيتىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق بۇ مەبلەغ جەمئىيەتنىڭ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىۋاتقان مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجىغا يېتىشمىدى. يېزىلاردا بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلار نامراتلىق، ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن مائارىپقا، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشقا يېتەرلىك مەبلەغ ئاجرىتالمىدى. شۇنىڭ بىلەن يىراق سەھرا، يېزا-قىشلاقلاردىكى مىڭلىغان ئوقۇش يېشىدىكى باللار ئوقۇش راسخوتىنى تۆلىيەلمەي ئوقۇشتىن قېلىشقا، مەكتەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. «غەربىي رايونلارنىڭ بەزى يېزىلىرىدا تا ھازىرغا قەدەر توك ئومۇملاشقىنى يوق. ھەر يىلى ئوقۇش يېشىغا يەتكەن 1 مىليون ئۆسمۈر باللار ئوقۇش خىراجىتىنى تاپشۇرالمىغاچقا ئوقۇشسىز قېلىۋاتماقتا. ساۋاتسىزلار بارغانسىرى كۆپەيمەكتە». («قۇرغاق رايون جۇغراپىيىسى» 2000-يىل 3-سان 45-بەت).

نۆۋەتتە ئاشۇ ئوقۇشسىز قالغان باللارنىڭ بىر قىسمى شەھەر، بازارلاردا ئۇششاق سېتىقچى، ئاشپۇزۇللاردا مۇلازىم، رېستورانلاردا كۈتكۈچى، كوچا-رەستىلەردە تىلەمچى، ساي-جاڭگاللاردا پادىچى، ئائىلىلەردە بالا باققۇچى بولۇپ، مەنىۋى نامراتلىقتا، يېگچە سەرسانلىقتا ياشىماقتا. «پۈتكۈل شىنجاڭدا يوق دېگەندە 70 مىڭدىن كۆپرەك «باۋمۇ» بولغان بولىدۇ. دېمەك 70 مىڭدىن كۆپرەك قىزىمىز يېگچە قۇللۇقتا ياشاۋاتىدۇ» — («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2000-يىل 6-سان 21-بەت) ئەگەر مائارىپ سېلىنمىسى يېتىشكەن بولسا شۇنچە كۆپ باللار ئوقۇشسىز قالمىغان، سەرسانلىقتا ياشىمىغان بولاتتى.

تەرەققىيات مەبلىغى كەم

ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، دۆلەتنىڭ چەت، يىراق، نامرات رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ھەم غايەت زور تەرەققىيات مەبلىغى، ماددىي ئەشيا... ياردەم قىلىشى بىلەن كەڭ يېزا-قىشلاق-

لاردا غايەت زور ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار بول-
غان ، مىگلىغان ، ئونمىگلىغان ئائىلىلەر دەسلەپكى
قەدەمدە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ، قورسىقى توق ،
كىيىمى پۈتۈن بولۇش مەسىلىسى ھەل بولغان بول-
سىمۇ ، بىراق تەرەققىيات مەبلىغىنىڭ يېتىشمەس-
لىكى ، يەرلىك مالىيە قىيىنچىلىقىنىڭ ئېغىرلىقى
يېزىلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئېغىر دەرىجىدە چەكلەپ
تۇرماقتا . يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىشى ،
ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەسىپلىشىشى ، ئىجتىمائىي-
لىشىشى ، بازارلىشىشى ، يېڭى پەن ـ تېخنىكىنىڭ
قوللىنىلىشى ئومۇملىشىشى مەبلەغنىڭ يېتىشمەس-
لىكىدىن ئەلگ تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرماقتا . سۇ ئىن-
شائاتى ، توك ، يېقىلغۇ ، قاتناش ، ئالاقە ، يول
قاتارلىق ئۇل ـ ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشى يەنە زور
دەرىجىدە مەبلەغنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلماقتا .
نۇرغۇن تارقىتىش ئەسلىھەلىرىنىڭ قالاقلىقى ، ئۇ-
چۇرنىڭ راۋان بولماسلىقى تەرەققىياتىنى تېزلى-
تىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە . ئۆمۈر بويى
كەتمەن ، ئېشەك ھارۋىسىغا تايىنىپ تىرىكچىلىق ،
تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان دېھقانلار ، چالما تاملىق ،
پاكار ، كۆرۈمسىز غېرىبانە قاراڭغۇ ئۆيلەر ، توپا
ـ چالڭ ئۆرلەپ تۇرغان يوللار ، شورلىشىپ قۇمل-
شىپ كېتىۋاتقان يەرلەر ، قاغجىراپ ياتقان دەريا
ـ كۆللەر . . . سەھرادا تەرەققىيات مەبلىغىنىڭ
يېتىشمىگەنلىكىدىن بېشارەت بەرمەكتە .

ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋېتىۋاتقان ئوقۇغۇچىلار كەم

ماڭارىپ ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئە-
گىشىپ ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئالىي ۋە ئوتتۇرا
تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇ-
غۇچىلارنىڭ سالمىقى ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ ، بىراق
نامراتلىق ، ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ، ئوقۇش راس-
خوتىنىڭ زىيادە يۇقىرىلىقىدىن دېھقان ، چارۋىچى-
لارنىڭ تالاي پەرزەنتلىرى يۇقىرى مەكتەپلەرگە
ئۆرلەپ ئوقۇش پۇرسىتىدىن مەھرۇم بولماقتا .
يۈكسەك ئارزۇ ـ ئارمانلار كۆپۈككە ئايلانماقتا .
ئالىي ماڭارىپ ئومۇملىشىش نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلى-
كى ، مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ئىلىم ـ پەن ،
مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ، يېزىلارنىڭ تە-
رەققىياتىنى تېزلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەك-
تە .

تالانتلىقلار كەم

يېزىلاردىن ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەك-
تەپلىرىگە بېرىپ ئوقۇۋېتىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىل-
سېرى ئازلاپ كېتىشى يېزىلاردا ئېغىر دەرىجىدە
تالانتلىقلارنىڭ كەملىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا .
نۆۋەتتە ، يېزا ئىگىلىك ، چارۋىچىلىق ، ئورمانچى-
لىق ساھەسىدە ، ئىلىم ـ پەن ، مەدەنىيەت ، ماڭا-
رىپ ، سەھىيە . . . ئورۇنلىرىدا ئالىي مەلۇمات-
لىق ، يۇقىرى سەۋىيىلىك كەسپىي خادىملار ، يې-
زا ، كەنتلەردە ئىقتىدارلىق ، يۇقىرى مەلۇماتلىق
باشقۇرغۇچى خادىملار ئىنتايىن ئاز ياكى يوق دې-
يەرلىك . ھەتتا بەزى جايلاردا ، بىر قىسىم ئاسا-
سىي قاتلام ئورۇنلىرىدا ، ساۋاتسىز ، چالا ساۋات ،
كىتاب ئوقۇمايدىغان ، گېزىت ـ ژۇرنال كۆرمەيدى-
غان ، سىياسەت ، قانۇننى بىلمەيدىغان ، ئۆزىنىڭ
ۋە ئۆزىنىڭ كىچىك گۇرۇھىنىڭلا مەنپەئىتىنى
كۆزلەيدىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئاۋامغا «يولباش-
چى» ، «سەركەردە» بولۇپ ھوقۇق تۇتۇپ تۇرماق-
تا . يېڭى ئەسىر بوسۇغىسىغا قەدەم قويغان بۈگۈن-
كى كۈندە ئەنە شۇنداق ساپاسىز ، ئەخلاقسىز ،
مەسئۇلىيەتسىز ، نەپسانىيەتچى كىشىلەرنىڭ ھو-
قۇق تۇتۇپ تۇرۇشى شۇ جايلارنىڭ تەرەققىياتىنى ،
نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش
قەدىمىنى تېزلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە .

پۇل كەم

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يېزىلاردا مەھسۇلات
ئاشسىمۇ كىرىمىنىڭ ئاشمىغانلىقى ، يىراق يېزا ـ
قىشلاقلاردا ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ قاتماللىقى ،
قالاقلىقى ، دېھقانچىلىق كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ
مۇۋاپىق بولماسلىقى ، مەھسۇلات تۈرى ، سۈپىتى-
نىڭ بازار ئېھتىياجىغا ماسلاشماسلىقى ، دېھقانلار
سېلىقىنىڭ ئۇنۇملۇك يەڭگىللىمەسلىكى قاتارلىق
سەۋەبلەردىن دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ كىرىم مەنبە-
يى ئازىيىپ ، ئەمەلىي كىرىمىنىڭ ئېشىشى ئاستا
بولدى . بىر ئىزدا توختاپ قالدى ، ھەتتا چېكىن-
دى . قەرزدارچىلىق ئۇنىڭ روشەن بىر مىسالى .
تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، يېقىنقى يىللار-

دىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى يېزىلارنىڭ قەرزى نەچچە يۈز مىڭ يۈەندىن ئېشىپ، مىليون، 10 مىليون يۈەنگە يەتكەن. ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن. بانكىغا، يېزىغا، كەنتكە قەرزدار دېھقان، چارۋىچىلار يىلدىن - يىلغا كۆپەيگەن. پۇلنىڭ يوقلۇقىدىن قەرز قايتۇرۇشقا ئامالسىز قالغان بىر قىسىم كىشىلەر قوي - كالىلىرىنى پۇلغا يارىغۇدەك ئائىلە بىساتىنى ھەتتا ئۆزى يەيدىغان ئاشلىقنى سېتىپ قەرز قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولسا يەنە بەزىلىرى ئاش، نان، سۇ بەرگەن ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ياشاپ كەلگەن ئانا يۇرتىنى تاشلاپ يىراق - يىراقلارغا مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتكەن. گەرچە بۇ خىل ئەھۋال ئايرىم جايلاردا يۈز بەرگەن «قىسمەنلىك» دېيىلسىمۇ، بىراق «ئاغرىقنى يوشۇرساڭ ئۆلۈم ئاشكارا» دېگەندەك، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شەھەر، بازارلاردا مۇساپىر، كوچا - رەستىلەردە تىلەمچى، رەمچى... لەر بارغانسېرى كۆپىيىپ، جەمئىيەت تەرتىپى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزمەكتە. «پۇل يوق قولىمىز قىسقا، پۇل يوق تىلىمىز قىسقا، پۇل يوق يولىمىز قىسقا، پۇل يوق ئەقلىمىز قىسقا» — رېئاللىقتىن دېرەك بېرىدۇ.

كىتاب ئوقۇيدىغان گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولىدىغانلار كەم

تەرەققىي قىلغان دۆلەت ۋە رايونلاردا كىشىلەرنىڭ بوش - بىكار ۋاقىتلىرىنى كۆپىنچە كىتاب ئوقۇش، گېزىت - ژۇرنال كۆرۈش بىلەن ئۆتكۈزىدىغانلىقى، رۇسىيىنىڭ چەت - يىراق يېزا - قىشلاقلىرىدا 95% دىن ئارتۇق دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بار (بىزدە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىتاب سېتىۋېلىش نىسبىتى 0.2 پىرسەنت ئەتراپىدا ئىكەن)

دۇنيا بىلىم ئىگىلىكىگە يۈزلەنگەن، كىتاب ئوقۇش، گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولۇش بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، بىر مىللەتنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ساپاسى، خەلقئارادىكى ئورنىغا باھا بېرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بىزنىڭ سەھرالىرىمىزدا كىتاب ئوقۇيدىغان، گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولىدىغان ۋە ئۇنى كۆرىدىغانلارنىڭ ئازلىقى ئىلىم - پەننى ئومۇملاشتۇرۇشقا، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشكە، مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە. كىتابتىكى بىلىم، ئىلغار ئىدىيە، دۇنيانىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىدىن بىخەۋەر ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، قىممەت قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇرماقتا.

ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسى كەم

يېزىلاردا دېھقان، چارۋىچىلار كېسەل بولسا داۋالىنىش، ياشانغاندا بېقىلىش، قېرىپ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغاندا پېنسىيىگە چىقىش، ھوقۇق - مەنپەئەتى دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرىسا قانۇن ئارقىلىق قوغداش كاپالەتلىك سىستېمىسى كەمچىل (ياكى يوق) «دېھقانلارنى كېسەل بولۇپ قېلىشتىن، قېرىلىق يېتىشتىن خۇدا ساقلىغاي. دېھقانلارغا نىسبەتەن تېببىي داۋالاش كاپالىتى دېگەن گەپ يوق. پېنسىيىگە چىقىش دېگەن سۆز يوق. ئۇلار ئاغرىقنىڭ دەردىنى كۆتۈرەلمەيدۇ. كېسەل بولۇپلا خانىۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۆمۈر بويى خۇدادىن ساغلاملىق تىلەپ ياشايدۇ» (شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2001 - يىل 4 - سان 46 - بەت)

ھوقۇق - مەنپەئەتى دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرىسا (قانۇن ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداشنى بىلمىسە) ئۆزىنىڭ شورى.

يېزىلاردا يۇقىرىقىدەك كاپالەت سىستېمىلىرىنىڭ كەم بولۇشى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى ئېغىر دەرىجىدە زىيانغا ئۇچراتماقتا. مەسىلى: داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن بەزى كېسەللەر ئاغرىق ئازابىنى تارتىپ ئۆيدە يېتىشقا مەجبۇر بولسا، بەزىلىرى ۋاقىتسىز ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلماقتا. دوختۇرلارنىڭ «ئۆلۈمگە ئامال، ئاغرىققا سەۋەب قىلىش» تەك يۈكسەك ئىنسانپەرۋەرلىكى پۇلنىڭ ئالدىدا يېڭى خىرىسقا دۇچ كەلمەكتە.

دوختۇر ئاز، دورا كەم

ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا بازار دوختۇرخانىلىرىنىڭ شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىپ، داۋالاش، پەرۋىش سۈپىتى ئۆسۈپ مۇلازىمىتى ياخشىلانغان بولسىمۇ، بىراق ئۇزۇن يىللىق پىلانلىق ئىگىلىك دەۋرىدىكى سەھىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئاسارىتى، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى (ئاپتونوم رايونىمىزدا 70% دوختۇرخانا، دوختۇرلار شەھەرگە مەركەزلەشكەن) سەھىيە راسخوتىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىكى قاتارلىق سەۋەبلەردىن يىراق سەھرا يېزا - قىشلاقلاردا دوختۇر، دورا كەمچىل بولۇش مەسىلىسى تېخى ئۈنۈملۈك ھەل بولمىدى. نۆۋەتتە بىر قىسىم ئاساسىي قاتلام دوختۇرخانىلىرى قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كېسەل كۆرسىتىشى قىيىن. داۋالىنىشى تەس بولۇش پۈتۈن جەمئىيەت كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان بىر مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىگە ئايلىنىپ قالدى.

ئىجادىي تەپەككۇر قىلىدىغانلار كەم

بىز (مەن) نېمە ئۈچۈن نامرات؟ قانداق قىلغاندا نامراتلىقتا، نادانلىقتا خاتىمە بەرگىلى بولىدۇ؟ بىلىمنى نېمە ئۈچۈن كۈچ دەيمىز؟ يېڭى ئەسىر، بىلىم ئىگىلىكى، رىقابەت، خىرىس، كومپيۇتېر، ئۇچۇر، ئىجادىيەت دېگەن نېمە؟ ھازىرقى دەۋرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى نېمە؟ بىز (مەن) نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ . . . .

نۆۋەتتە، يىراق سەھرالاردا بۇ مەسىلىنى ئويلايدىغان، ئويلىيالايدىغان، تەپەككۇر قىلىدىغانلار تولىمۇ كەم. بىراق، تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە بىر ئۆمۈر يېزىدىن، كەتمەن بىلەن تاغاردىن ئايرىلالمايدىغان، تېخىچە قورساقنىڭ، كىيىم - كېچەكنىڭ غېمىدىن قۇتۇلالمىغان، شەھەرگە بېرىپ كۆرۈپ بېقىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، ئۆمرىدە بىر قېتىم چەت ئەلگە چىقىش نېسىپ بولمايدىغان، زاماننىڭ رۇخسارىدىن، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىن بىخەۋەر ياشاۋاتقان ئاشۇ بىر قىسىم كىشىلەردە قانچىلىك تەپەككۇر بولىدىغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم «دېھقانلارنىڭ مېڭىسى ئاخىرقى ھېسابتا بەك كۆپ نەرسىلەرگە باغلىنىۋېتىلگەچكە، ئۇلاردا زامانغا لايىق جانلىق تەپەككۇرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس»

(«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2000 - يىل 6 - سان 38 - بەت) زامانغا لايىق تەپەككۇرنىڭ بولماسلىقى يېزىلارنىڭ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشكە ئېغىر تەسىر كۆرسەتمەكتە.

«دۇنيانىڭ يېرىمى» كەم

11 - ئەسىردە يېزىلغان، نام - شۆھرىتى دۇنياغا مەشھۇر ئەسەر «قابۇسنامە» نى ئوقۇغان ھەربىر كىشىنىڭ كۆزىگە چوڭقۇر مەنالىق، ھەم زور ئەھمىيەتلىك مۇنداق بىر جۈملە سۆز چېلىقىدۇ. «ئالىملار: مۇنچا ‹دۇنيانىڭ يېرىمى› دېگەنىدى. چۈنكى دۇنيادا قانچىلىك راھەت بولسا، ئۇنىڭ يېرىمى مۇنچىدا» («قابۇسنامە» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1999 - يىل نەشرى 68 - بەت)

«قابۇسنامە» ئېلان قىلىنىپ 1000 يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ سەھرالىرىمىزدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كەڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا كىشىلەرنىڭ «دۇنيانىڭ يېرىمى». توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيانىڭ بۇ يېرىمى راھىتىنى قانچىلىك كۆرۈۋاتقانلىقى ئۈستىدە سوغۇققانلىق بىلەن بىر قېتىم ئويلىنىش، نۆۋەتتە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئالدىغا قويۇلغان «كىچىككىنە» بىر ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا.

بىز بۈگۈن شەھەرلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن غايەت زور نەتىجىلەرنى، ئاسمان بىلەن بويى تالاشقان قەۋەت - قەۋەت بىنالارنى، مۇنچىسى بار زامانغا لايىق رەت - رەت ئۆيلەرنى، چاقچۇقلاشقان ئالىي دەرىجىلىك رېستورانلارنى، ئاسفالتلاشقان يوللارنى، ياخشى تۇرمۇش شارائىتىدا، يۇقىرى ئىستېمال بىلەن بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان كىشىلەرنى كۆرگىنىمىزدە ياكى ئەسكە ئالغىنىمىزدا، يىراق سەھرادا تېخىچە قورساقنىڭ، كىيىم - كېچەكنىڭ غېمىدىن قۇتۇلالمايۋاتقان، چالما تاملىق، پاكار، كۆرۈمسىز قاراڭغۇ ئۆيلەردە ئولتۇرۇۋاتقان، كۆڭۈللىرى غۇربەتچىلىكتە، بار - يوقىنىڭ غېمىدە ئۆتۈۋاتقان تالاي كىشىلەر كۆز ئالدىمىزغا كەلمەي قالمايدۇ. ئۇلار يىل ئون ئىككى ئاي ئېتىزلىقتىن

كىرمەي ئىشلەيدۇ. قىش - ياز ئالدىراشچىلىق بىلەنلا ئۆتىدۇ. ھېرىش - چارچاشتىن قاچماي، يوقسۇزلۇقتىن قورقماي، راھەت - پاراغەت قوغلاشماي، شان - شەرەپ، ئۇنۋان تەمە قىلماي، بىر ئۆمۈر تىنىم تاپماي دۆلەت، خەلق ئۈچۈن ماددىي بايلىق يارىتىدۇ. بىر ئۆينىڭ دەردىدە تارتمىغان جاپاسى، مەينەت مۇشەققەتلىرى قالمايدۇ. ھېرىپ - ئېچىپ ئىش ئەمگەكتىن قايتقاندا ئۇستىخانلىرى تەرلەپ، كىيىم - كېچەكلىرى شورلاپ قېتىشىپ كېتىدۇ. يىراق - يېقىندىكى سۇ قۇرۇلۇشى، يول - توپا قۇرۇلۇشى ئەمگەكلىرىدىن قايتقىنىدا پۇت - قول، ئۇستىۋاشلىرىدىن توپا - چاڭلار توزۇپ تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. ھەپتىلەپ، ئايلاپ سۇ كۆرمىگەن، تەرلەپ كىرلىشىپ كەتكەن ئۇستىخانلاردىن ئىچىمال تەر پۇراقلىرى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىش - ئەمگەكتىن كېلىپلا، ھاشاردىن قايتىپلا مۇنچىغا چۈشكۈسى، يۇيۇنۇپ تارانغۇسى، دۇنيانىڭ يېرىم راھىتىنى كۆرگۈسى، پاكىزە، گۈزەل، سالاپەتلىك يۈرگۈسى كېلىدۇ. چۈنكى ئۇلارمۇ ئادەم، ئۇلۇغ ئىنسان، بايلىق ياراتقۇچى، ئادەملەرنىڭ ھايۋاندىن پەرقى ئەقىل - پاراسەتتە، پاكىزلىك، گۈزەللىكتە. ئەپسۇسكى ئۇلارغا بۇنداق شارائىت، دۇنيانىڭ بۇ يېرىم راھىتى نېسىپ بولمايدۇ. چۈنكى زامان تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنگە كەلگەندە بىزنىڭ يىراق سەھرالىرىمىزدا ئاز بولمىغان كىشىلەر تېخىچە مۇنچىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. بەزىلەر مۇنچىنى، مۇنچىغا چۈشۈشنى خىيالمۇ قىلمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئويلايدىغىنى ھازىر مۇنچا، پاكىزلىك، گۈزەللىك ئەمەس، بەلكى قورساقنىڭ غېمى. ئىشنىڭ غېمى، تۇرمۇشتىكى بار - يوقنىڭ غېمى، ئۇلار تېخىچە تويۇنۇش، كىيىنىش غېمىدىن قۇتۇلالمىغان. «ھازىر ئېلىمىزدىكى كىيىنىش، تويۇنۇش مەسىلىسى تېخىچە ھەل بولمىغان 30 مىليون ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا» («جۇڭگو مىللەتلىرى» 2001 - يىل 4 - سان 17 - بەت). تويۇنۇش، كىيىنىش غېمىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، تۇرمۇشتىكى بار - يوقنىڭ غېمىدىن قۇتۇلالمىغان كىشىلەر قانداقمۇ مۇنچىنى ئويلىسۇن؟! ئويلىسىمۇ ئۇلارغا مۇنچا نەدە؟ يىراق سەھرالاردا ئاممىۋى مۇنچا يوق. ئائىلىلەردە ئائىلە مۇنچىسىدىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ قىيىن. ياز كۈنلىرى دېھقانلارنىڭ مۇنچىسى ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريا ياكى كۆل. قىش كۈنلىرى مۇنچىغا چۈشۈپ يۇيۇنۇش ئۇلارغا نېسىپ بولمايدۇ. پەقەت چوڭلار ئادەت ۋە زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن ئانچە - مۇنچە بىر ئىسسىق (چەينەك) سۇنى ئۆينىڭ خالىغان بىر بۇلۇڭىدا لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ بېشىدىن بىرلا قويۇپ، ئۇستىۋېشىنى چالا - بۇلا ھۆل قىلىپ «يۇيۇنىدۇ» خالاس. مانا بۇ دېھقانلارنىڭ 21 - ئەسىرگە قەدەم قويغان دەۋردىكى ئائىلە مۇنچىسى. يېزىلاردا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان بالىلار، 10 نەچچە ياشقا كىرگەن ياش - ئۆسمۈرلەر مۇنچىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. قىش پەسلىدە بەدىنى ئاي - ئايلاپ سۇ كۆرمەيدىغان بالىلار ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ قاپقارا چاچلىرىنىڭ ئاستىدا توگرا - كېپەكلەر ئۆرلەپ تۇرىدۇ. قۇلاقلىرىغا كىر تولغان، بويۇنلىرى كىر - قاسماق، يۇيۇقسىز بەدىنىدىن سېسىق تەر پۇرىقى، سەبىي ئۇماق بالىلاردىن سۈيدۈك پۇرىقى كېلىدۇ. بۇ بالىلارنىڭمۇ يۇيۇنغۇسى، سۇغا چۆمۈلگۈسى، پاكىزە ساغلام چوڭ بولغۇسى كېلىدۇ. ئاتا - ئانىلىرىنىڭمۇ ئۆز بالىلىرىنى يۇيۇپ، تاراپ، چىرايلىق باققۇسى كېلىدۇ. دۇنيانىڭ يېرىم راھىتىنى ئۇلارغا بەرگۈسى كېلىدۇ. لېكىن ئارمانغا چۈشلۈك دەرمان يوق. راستىنى ئېيتقاندا ھازىرقى ۋاقىتتا يىراق سەھرادىكى نۇرغۇن دېھقان ئائىلىلىرىدە مۇنچا ئەمەس بەلكى تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ھاجەتخانا، ھەتتا ئاشخانىسىمۇ كۆرگىلى، تاپقىلى بولمايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، نۆۋەتتە بىزنىڭ بىر قىسىم جايلىرىمىزدا، يىراق سەھرالاردا تالاي كىشىلەر تېخىچە مۇنچىدىن ئىبارەت دۇنيانىڭ بۇ يېرىم راھىتىدىن مۇستەسنا ياشىماقتا. نامراتلىق، نادانلىق كىشىلەرنىڭ پاكىزلىقى، ساغلاملىقى، گۈزەللىكىگە خىرىس قىلماقتا. ھەرخىل كېسەللىكلەر كۆپىيىپ، غەيرىي كېسەللىكلەر پەيدا بولۇپ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا ئېغىر خەۋپ يەتكۈزمەكتە.

پاكىزلىق — ئىنسان خىسلىتى، ئادەم زىننىتى. ئۇ، ئادەمگە ساغلاملىق، گۈزەللىك ئاتا قىلىدۇ. ھاياتقا مۇھەببەت ئويغىتىدۇ. بەرىكەت ۋە نۇسرەتكە يول ئاچىدۇ. روھنى ئۇرغۇتۇپ ئەقىلنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزۇ-

كى ، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ كونكرېتنى ئىپادىسى .
مۇنچا — ئادەملەرنىڭ پاكىزلىقى ، ساغلام-
لىقى ، گۈزەللىكىنى نامايان قىلىشتا كەم بولسا
بولمايدىغان بىر تۇرمۇش ۋاسىتىسى ، مەدەنىيەت
سورۇنى ھېسابلىنىدۇ . ئادەم قەرەللىك ، مۇۋاپىق
مۇنچىغا چۈشۈپ بەرسە بەدەن پاكىزلىنىدۇ . ئور-
گانىزمغا يېپىشىپ تۇرغان مەينەتچىلىك ۋە كۆپ
خىل كېسەللىك مىكروبلىرىنى تازىلاپ ، تېرىنىڭ
يۇمشاقلىقى ، ئېلاستىكلىقى ، پارقىراقلىقىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، تەبىئىي گۈزەللىكنى نامايان
قىلىدۇ . بەدەننىڭ كېسەلگە قارشى ئىممۇنىتېت
كۈچىنى ئاشۇرىدۇ . بەدەندە قان ئايلىنىشىنى ياخ-
شىلاپ ، ماددا ئالمىشىشنى تېزلىتىپ ، ھارغىنلىق-
نى تۈگىتىدۇ . ئىشتىھانى ئېچىپ ، ئۇيقۇنى ياخ-
شىلاپ ، روھنى ئۇرغۇتىدۇ . ھەرقانداق ئادەم مۇن-
چىدىن چىققاندىن كېيىن ھاردۇقىنىڭ چىقىپ ،
يەڭگىللەپ ، روھىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ ، تېتىك ، چاق-
قان ، ئوي ـ پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلاپ قالغانلى-
قىنى ھېس قىلىدۇ . . . بۇنىڭدىن ئەجدادلىرىمىز-
نىڭ : «مۇنچا : — دۇنيانىڭ يېرىمى ، دۇنيادا
قانچىلىك راھەت بولسا ، ئۇنىڭ يېرىمى مۇنچىدا»
دېگەن سۆزىنىڭ بىكارغىلا ئېيتىلمىغانلىقىنى ، ئۇ-
نىڭ مەشھۇرلىقىنى ، رېئال ئەھمىيىتىنىڭ زورلى-
قىنى ھېس قىلماق قىيىن ئەمەس ئەلۋەتتە .

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، ئېلىمىزنىڭ تەرەق-
قىي قىلغان رايونلىرىدا ، شۇنداقلا قوشنا دۆلەت
ۋە رايونلارنىڭ كەڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا مۇنچا
ھەربىر ئائىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم
تۇرمۇش ۋاسىتىسىغا ئايلانغان «سابىق سوۋېت
ئىتتىپاقىدا . . . . ھەرقانداق ئۆيدە ، مەيلى چەت ،
يېزا ـ قىشلاق بولسۇن ياكى شەھەرلەردە بولسۇن
كېچە ـ كۈندۈز ئىسسىق سۇ تەييار تۇرىدۇ . ئې-
لېكتىر ، گاز ، ئىسسىق سۇ بۇ يەردىكى ئادەملەر-
نىڭ ئېڭىدا ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى
ھېسابلىنىدۇ» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1998 ـ
يىل 5 ـ ، 6 ـ (قوشما) سان 10 ـ بەت)

بۇ ئەھۋال بىزنىڭ سەھرالىرىمىزنىڭ ئېلى-
مىزنىڭ تەرەققىي قىلغان رايونلىرى ۋە قوشنا دۆ-
لەتلەر بىلەن بولغان پەرقىنىڭ قانچىلىك چوڭ ئى-
كەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئىلگىرى خارابلاشقان «يىپەك يولى» نىڭ
قايتا ئېچىلىشى ۋە جانلىنىشىغا ئەگىشىپ ، خەلقى-
مىز ئارىسىدىن سودا ، تىجارەت ، تۇغقان يوقلاش
ۋە ھەج ئىشلىرى پائالىيىتى بىلەن چەت ئەللەرگە
بېرىپ ـ كېلىدىغانلار يىلسېرى كۆپەيمەكتە . مەي-
لى ئېلىمىزنىڭ ئىچكىرى ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايون-
لارغا بېرىپ ، ياكى چەت ئەللەرگە چىقىپ سودا ،
تىجارەت قىلغان ، تۇغقان يوقلىغان ، ھەج ئىشلىرى
پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلار بولسۇن ئۇلارنىڭ
كۆپ قىسمى ئۆزىنىڭ پاكىزلىقى ، گۈزەل ئەخلا-
قىي پەزىلىتى بىلەن شۇ بارغان دۆلەت ۋە رايونلاردا
ياخشى تەسىراتلارنى قالدۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ ،
ئەپسۇسكى ، تېخىچە مۇنچىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى
بىلمەيدىغان ، كۈندە ئەمەس ئايدا بىر قېتىم مۇنچى-
غا چۈشمەيدىغان ، مۇنچىغا چۈشەي دېسىمۇ چۈشەل-
مەيدىغان ، مونچىغا چۈشۈش ئادەت بولمىغان بەزى
ئادەملىرىمىز ئۆز ئورنىدىكى نادان ، قالاق ، پاسكى-
نا ، مەينەت ، ناچار ، مەدەنىيەتسىز قىلمىشلىرىنى
شۇ بارغان دۆلەت ۋە رايونلارغىمۇ ئېلىپ بېرىپ ،
دۆلەتكە ، مىللەتكە ، خەلقىمىزگە ھاقارەت كەلتۈ-
رىدىغان ياۋايىلىقلارنى قىلىپ ، مىللىتىمىزنىڭ
شانلىق ئوبرازىغا داغ تەگكۈزدى «راست گەپنى
قىلغاندا يۇرتىمىزدىن ھەجگە كەلگەن ئادەملەرنىڭ
مۇشۇ شەخسىي تازىلىقىدىن تىلىمىزمۇ ، يۈرىكى-
مىزمۇ قىسىلىدۇ . ھەتتا تەرىتىنى سۇ بىلەن چۈ-
شۈرۈۋەتسە يامان بولىدۇ ، دەپ سومكىغا چالما سې-
لىپ يۈرگەن ، سۈلۈق ھاجەتخانىنى چالما بىلەن
توشقۇزۇپ قويۇپ ، نىجاسەت يامراپ چىقىپ كەت-
كەن ئىشلارمۇ تالاي بولدى . نومۇستىن ئۆلگۈدەك
بولدۇق . كىيىملەرنى پاكىز كىيىڭلار ، مۇنچىغا
چۈشۈڭلار دېسەك بىزنى ياراتمىدى . بىز دېگەن
مۇشۇنداق ئادەتلەنگەن دەپ تەتۈرلۈك قىلىپ خاپا
بولدى . بىزمۇ نېمە قىلارىمىزنى بىلمەي قالىمىز»
(«يىراق قىرلاردىن ئانا يەرگە سالام» دىن . . .
)

يېڭى ئەسىرگە ، بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىگە قە-
دەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە دۇنياۋى ئىلغار مىللەت-
لەر بىلىمگە ھېرىسمەنلىكى ، مەدەنىيەتلىكلىكى ،
پاكىز ، ساغلام ، روھلۇق ، تېتىك ، يۈكسەك تە-
رەققىيات ئۈستۈنلۈكى بىلەن يېڭى ئەسىرگە قەدەم
قويماقتا .

ئەپسۇسكى ، بىزنىڭ يىراق سەھرا ، يېزا ـ
قىشلاقلىرىمىزدا 21 ـ ئەسىر ، بىلىم ئىگىلىكى ،
رىقابەت ، خىرىس ، ئۇچۇرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى

بىلمەيدىغان ، كومپيۇتېر ئۇخلىسا چۈشىگىمۇ كىر-
مەيدىغان ، ئەقەللىيسى مۇنچىنىڭ نېمىلىكىنى بىلـ-
ـمەيدىغان ، ئاي – ئايلاپ بەدىنى سۇ كۆرمەيدىغان
ـمىگىلىغان ، ئونمىڭلىغان كىشىلىرىمىز ئوتتۇرا ئە-
سىر ئېڭى ۋە تۇرمۇش قارىشى بىلەن ماددىي ۋە
مەنىۋى نامراتلىقنى يۇدۇپ ، هازىرقى تەرەققىيات-
ـتىن ، رىقابەتتىن خەۋەرسىز بىغەم هالدا يېڭى ئە-
سىرگە كىرىپ كەلمەكتە . «بىز ئوتتۇرا ئەسىر
ئىگىلىك شەكلىدە تۇرۇپ ، ئىنتېرنېت دەۋرىدە
هېچقانداق كرىزىس هېس قىلماي ياشاۋاتقان بىغەم
كىشىلەرمىز ، تېخىمۇ ئېچىنىشلىقى شۇكى ، بىز
ۋەيران بولغان مىللىي ئەقىدە ۋە مەدەنىيەتنىڭ خا-
رابىسىدىكى ئۆلۈم ئۇسۇلىنى كۆلۈپ ئويناۋاتىمىز»
(«تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 99 – يىل 3 – سان
39 – بەت)

دەۋرنىڭ روهىغا مۇخالىپ بولغان ، ئەجداد-
لارنىڭ روهى ئۆكۈنىدىغان ، بۇ خىل هالەت ، نۆ-
ۋەتتە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كىشىلەرنىڭ ئالدىغا
ئىختىياسىز هالدا بۇ نامراتلىقتىنمۇ ياكى نادانلىق-
ـتىنمۇ؟ دېگەن سوئالنى ئوتتۇرىغا قويماقتا .

يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويغان ، دۇنيا بىلىم
ئىگىلىكىگە يۈزلەنگەن ، ئىقتىساد يەرشارىلىشىۋات-
قان بۈگۈنكى كۈندە ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈپ ،
تەرەققىياتنى تېزلىتىپ ، ماددىي ۋە مەنىۋى نامرات-
ـلىقنى خاتىمە بېرىش ، شەهەر بىلەن يېزا ، باي
بىلەن نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىش
دەۋرنىڭ تەلىپى ، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ، مىليون-
ـلىغان خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى . يېڭى
ئەسىردىكى كۈچلۈك خەلقئارا رىقابەتتە پۇت تىرەپ
تۇرۇشنىڭ ئاساسى .

ئەگەر ، ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈپ ، تەرەققى-
ياتنى تېزلىتىشكە يۈكسەك دەرىجىدە ئەهمىيەت
بېرىلمىسە ، خەلقىمىز ، مىللىتىمىز ئۇزۇن مۇد-
دەت ماددىي ۋە مەنىۋى نامراتلىقتىن قۇتۇلالمىسا ،
كىشىلەرنىڭ ئىلىم – پەن ، مەدەنىيەت ساپاسى
ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلمىسە ، رىقابەت ،
خىرىس ، ئۆچۈر ئېڭى ئۆسۈپ يېتىلمىسە ، دۇنيا
قارىشى ، قىممەت قارىشى ، كىشىلىك تۇرمۇش قا-
رىشى ئىپتىدائىي هالەتتىن ئۆزگەرمىسە ، پاكىزلى-
قى ، ساغلاملىقى ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە بولمى-
ـسا ، نامراتلىق ، نادانلىققا ئومۇمىيۈزلۈك خاتىمە
بېرىلمىسە ، مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ دۇنياۋى
ئىلغار مىللەتلەر بىلەن بولغان پەرقىنى ئازايتىق-
ـلى ، يېزىلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگى-
ـلى ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ، هاللىق سەۋىيىگە يې-
ـتىش قەدىمىنى تېزلەتكىلى بولمايدۇ . يېڭى ئە-
سىردىكى كۈچلۈك رىقابەت ، خىرىسقا تاقابىل تۇ-
رۇشمۇ قىيىن بولىدۇ .

سەهرادىكى تۆرلۈك «كەملىك» لەرنىڭ ئور-
نىنى تولدۇرۇپ ، شەهەر بىلەن يېزىنى ماس قە-
دەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ۋەزىيەتتە مەۋ-
قەنى يېزىلارغا قويۇپ ، سەهرانىڭ ، چەت – يې-
ـراق ، نامرات رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلى-
ـتىشكە بولغان رەهبەرلىكنى كۈچەيتىش لازىم .
شەهەر بىلەن يېزىلارنى ماس قەدەمدە تەرەققىي
قىلدۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنى تۈزۈپ ۋە يولغا قو-
يۇپ ، يېزىلارنىڭ نامرات ، قالاق هالىتىنى تۈپتىن
ئۆزگەرتىش كېرەك . ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ ، هە-
قىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ ، ئىگىلىك باشقۇ-
رۇش تۈزۈلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇپ ، قۇرۇلمىنى
تەڭشەپ ، تەرەققىياتنى تېزلىتىش لازىم . مائارىپ
ئارقىلىق دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش ئىستراتېگىيىسى-
ـدە چىڭ تۇرۇپ ، مائارىپ سېلىنمىسىنى كۆپەي-
ـتىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلىم – پەن مەدە-
نىيەت سەۋىيىسى ۋە ساپاسىنى ئۆستۈرۈش كې-
ـرەك . ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەپ يې-
ـتىشتۈرۈشكە ۋە ئۇلارنى ئىشلىتىشكە ئەهمىيەت
بېرىش لازىم . تۈرلۈك ئىجتىمائىي كاپالەت سىس-
ـتېمىلىرىنى تۇرغۇزۇپ ۋە ئۇنى مۇستەهكەملەپ ،
كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قانۇنلۇق هوقۇق – مەنپە-
ئىتىنى قوغداش كېرەك . دۆلەتنىڭ «نامراتلىقتىن
قۇتقۇزۇش ئۆتكەلگە هۇجۇم قىلىش پىلانى» بويىچە
نامراتلىقتىن قۇتقۇزۇش قەدىمىنى تېزلىتىش
لازىم . «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» تەلىپى بويىچە
تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەپ ، ئىگىلىكنى
يۈكسەلدۈرۈپ ، تەرەققىياتنى تېزلىتىپ ، كىشى-
ـلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە
سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ ، شەهەر
بىلەن يېزىلارنىڭ ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىشى-
ـنى ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە قىلىشىمىز لازىم .

مۇئەللىپ : يېڭىسار ناهىيىلىك سەهىيە ئىدا-
رىسىدىن

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ هاياتى ۋە ئىجادى پائالىيىتى هەققىدە تەلقىنلىق سۆھبەت

غەيرەتجان ئوسمان

B . ئەسئەت سۇلايمان «شەرق ئەدەبىياتىدا
خەمسەچىلىك هادىسىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيا-
تىغا بولغان تەسىرى» دېگەن تېمىدا دوكتورلۇق
دىسسېرتاتسىيىسى ياقلىماقچى بولۇپ ، تېمىنى
مۇزاكىرە قىلىش يىغىنىدا بىر قېتىم غەۋغا كۆتۈ-
رۈلگەن ، بۇ قانداق ئىش .

B . ئەسئەت سۇلايمان جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن-
لەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى
ئىنستىتۇتىدا تەتقىقاتچى لاڭ يىڭ خانىمنىڭ يې-
تەكلىشى بىلەن دوكتور ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇدى .
ئۇ 1999 ـ يىلى ئاسپىرانتلىق ماقالىسى «شەرق
ئەدەبىياتىدا خەمسەچىلىك هادىسىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇي-
غۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى» دېگەن تېمىنى
تاللاپ ، لاڭ يىڭ خانىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇتە-
خەسسىسلەرنىڭ دەسلەپكى قېتىملىق تېمىنى تاللاپ
مۇزاكىرە قىلىش مەجلىسىنىڭ مۇزاكىرىسىگە
قويغان . ئەسئەت مۇۋاپىق مەسلىھەت بېرىپ ، تې-
مىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەستىقلىنىشىغا پايدىسى تېگىپ
قالار ، دېگەن ئۈمىد بىلەن بېيجىڭدىكى مەلۇم ئا-
لىي مەكتەپتىكى چەت ئەلدە ئوقۇغان ئۇيغۇر دوت-
سېنت ، كاندىدات دوكتور ××× ئەپەندىنى ئالا-
هىدە تەكلىپ قىلىش هەققىدە لاڭ يىڭ خانىمغا
قايتا ـ قايتا ئېيتقان . لاڭ يىڭ خانىم كۆپ ئويلى-
نىپ ، بۇ تەكلىپكە قوشۇلۇپ ، ××× تەكلىپ
قىلىنغان . بۇ مەجلىسكە ئاتاقلىق ئالىملاردىن ليۇ-
كۇيلى قاتارلىق 6 ــــ 7 ئادەم قاتناشقان . مەج-
لىسكە قاتناشقانلارنىڭ ئىچىدە ××× ، ئەسئەت-
تىن باشقىلىرى خەنزۇ مۇتەخەسسىسلەر بولۇپ ،
ئۇلار ئەسئەتنىڭ تاللىغان تېمىسى ، مەزمۇن نۇق-
تىلىرى ، يورۇتماقچى بولغان ئىدىيە توغرىسىدىكى
تەپسىلىي يەتكۈزمىسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ،
ئۆزلىرىنىڭ تولۇقلىما پىكىرلىرىنى بەرگەندىن

باشقا ، ئاساسىي جەھەتتىن ئەسئەتنىڭ تېمىسىنىڭ
مۇۋاپىق تاللانغانلىقىنى ئېيتقان . ئاخىرىدا ، ××
× ئەپەندى سۆزگە چىقىپ نەۋائىينىڭ تەۋەلىكى
توغرىسىدا نۇقتىلىق توختالغان . ئۇ ، نەۋائىينى
ئۇيغۇر دېيىشكە ، ئۇنىڭ «خەمسە» سىنى ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبىي قىسمى دېيىشكە بولماي-
دۇ . بۇ هەقتە خەلقئارادا قاتتىق تالاش ـ تارتىش
بار . ئۆزبېكىستاندا ئۆزبېكلەر نەۋائىينى ناهايىتىمۇ
چوڭقۇر تەتقىق قىلغان . ئۇلار نەۋائىينى ئۆزبېك
شائىرى دەيدۇ ، ئۇلارنىڭ ئاساسلىرى تولۇق . يې-
قىندا دۆلەت رەئىسى جياڭ زېمىن ئۆزبېكىستاننى
زىيارەت قىلغاندا ، تاشكەنتتىكى نەۋائى هەيكىلى
ئالدىغا بېرىپ ، دۆلەت نامىدىن نەۋائىي هەيكىلىگە
ئېھتىرام بىلدۈردى هەم گۈل چەمبىرەك تەقدىم
قىلدى . بۇنداق ئەھۋالدا بېيجىڭدا ياقلىنىۋاتقان
دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى ئىچىدە نەۋائىينى
ئۇيغۇر دېيىلىدىغان بولسا ، جۇڭگو ـ ئۆزبېكىستان
دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە تەسىر يېتى-
دۇ . نەۋائىي مەسىلىسى كىچىك ئىش ياكى ئىلمىي
مەسىلە ئەمەس ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ خەلقئارالىق
مەسىلە دېگەندەك هەۋتىشەملىك گەپلەرنى قى-
لىپ ، بىر كۈن ئېچىلغان ئاشۇ قېتىملىق مەج-
لىسكە سوغۇق سۇ چېچىپ ، ئەسئەتنىڭ تېما تال-
لاش ئىشىنى نۆلگە تەڭ قىلىپ قوياي دېگەن .

يىغىنغا قاتناشقان خەنزۇ مۇتەخەسسىسلىرى
بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ، بەزىلىرى ئاتالمىش مۇنداق
مۇرەككەپلىكلەرنى ئۇقۇپ هەيرانۇ ـ هەس بولۇ-
شۇپ ، مۇبادا ئەھۋال راست مۇشۇنداق ئالاھىدە
بولىدىغان بولسا ، بۇ تېمىدا دىسسېرتاتسىيە ياقلاشقا
بولمايدىكەن ، ياكى مەزكۇر ماقالىنىڭ مەزمۇن قۇ-
رۇلمىسىنى مۇۋاپىق ئۆزگەرتىش لازىمكەن ، دەپ
قاراشقان . شۇ قېتىملىق يىغىندىن كېيىن لاڭ

يېڭى خانىم ۋە ئەسئەتلەر دىسسېرتاتسىيىسىنىڭ مەز-
مۇن خاراكتېرى توغرىسىدا قايتا ـ قايتا ئويلىنىپ
ھەم بەلگىلىك ئۆزگەرتىش قىلىپ، خەنزۇ مۇتە-
خەسسىسلەر بىلەن قايتا ـ قايتا كۆرۈشۈپ ھەم
ئۇلارنىڭ تەكرار پىكرىنى ئېلىپ، ئاخىرى دىس-
سېرتاتسىيىنى ئۇتتۇقلۇق تاماملىغان، شۇنداقلا
دىسسېرتاتسىيە ياقلاش يىغىنىدا، بېيجىڭدىكى نو-
پۇزلۇق مۇتەخەسسىسلەردىن تەشكىللەنگەن باھالاش
ھەيئىتىنىڭ ئەستايىدىل قاراپ چىقىشىدىن مۇۋەپ-
پەقىيەتلىك ئۆتۈپ، لاياقەتلىك بولۇپ باھالانغان.
ئەسئەت سۇلايمان شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسپىرانتلار ئىنستىتۇتىنىڭ
«دوكتورلۇق شاھادەتنامە» سىگە ئېرىشكەن ھەم
جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى بويىچە
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە شاھادەت-
نامىگە ئېرىشكەن تۇنجى ئۇيغۇر دوكتور بولۇپ
قالغان. دېمەك، بەزى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى نەۋائىي
توغرىسىدا شىنجاڭدىلا غەۋغا ۋە ئېلىشمانچىلىق
چىقىرىپ قالماستىن، بېيجىڭدىمۇ چىقىرىشقا ئۇل-
گۈرگەن. ئۇيغۇرنىڭ ھاماقەتلىرى ھەممە يەرگە
يېيىلغانلىقىنى كۆرگەندە ئىچىدە ئۆرتەنمەكتىن
باشقا ئامال يوق.

B . ××× ئاپتور «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ
‹پەرھاد ۋە شىرىن› داستانى بىلەن ئابدۇرېھىم
نىزارىنىڭ ‹پەرھاد ۋە شىرىن› ناملىق داستانى
توغرىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات» ناملىق ماقالە-
سىنى ئېلان قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۆپ ھەرىكەت
قىلغان، بۇ زادى قانداق ئىش.

A . ××× دېگىنىمىز ئەسلى قەشقەر پېدا-
گوگىكا ئىنستىتۇتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى
1985 ـ يىلى تاماملىغان بولۇپ، ئۈرۈمچى شەھە-
رىدىكى مەلۇم نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىشلەي-
دۇ. ئۇ ئالىي مەكتەپنى تاماملايدىغان چاغدا يۇقى-
رىقى تېمىدا ئوقۇش تاماملاش دىسسېرتاتسىيىسى
يېزىپ، شۇ مەكتەپتىكى يېتەكچى ئوقۇتقۇچى ۋە
باھالىغۇچى ئوقۇتقۇچىلار تەرىپىدىن ئاتالمىش
«ياخشى» بولۇپ باھالانغان. بۇ ئوقۇغۇچى ئۈرۈم-
چىگە خىزمەت تەقسىم قىلىنىپ كەلگەندىن كېيىن
ھېلىقى «ياخشى» ماقالىسىنى ش ئۇ ئا ر ئىجتىما-
ئىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۆززۇرىدا چىقىرىلىدىغان
شىنجاڭ «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ناملىق
ژۇرنالغا بېرىپ ئېلان قىلدۇرماقچى. بولغان ۋەھا-
لەنكى ماقالا ئېلان قىلىنماي بىر مەزگىل تۇرۇپ
قالغان. ××× ئالاھىدە تەھرىر بۆلۈمىگە بېرىپ
ماقالىنى سۈرۈشتە قىلغان. ژۇرنال مەسئۇلى ئاب-
لەت نۇردۇن ئاپتورغا ماقالا ئىشلىتىلمەيدىغان بول-
دى، دېگەن. ئاپتور نېمىشقا ئىشلىتىلمەيدۇ، دې-
گەندە ماقالىدا ئالغا سۈرمەكچى بولغان مەزمۇن
مۇۋاپىق ئەمەس ئىكەن، بۇنىڭغا كونكرېت جاۋاب
ئالماقچى بولسىڭىز ژۇرنالنىڭ ئاساسلىق مەسئۇ-
لى، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى-
نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابدۇشۈكۈر تۇردى ئەپەندى-
نى ئىزدەڭ، دەپ جاۋاب بەرگەن. ××× ئاپتور
ئالاھىدە ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنى ئىزدىگەن. ئابدۇ-
شۈكۈر ئەپەندى ئاپتورغا جاۋاب بېرىپ مۇنداق دې-
گەن:

سىز ماقالىڭىزدا ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئابدۇرې-
ھىم نىزارىلارنىڭ ئىككى داستانىنى سېلىشتۇرما
ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن سېلىشتۇرۇپ چىقىپسىز.
سېلىشتۇرۇش مۇددىئايىڭىز ئەقىلگە مۇۋاپىق، بى-
راق «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» تىن ئىبارەت پەن-
نىڭ تۈپ خاراكتېرى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ئىل-
مىي سېلىشتۇرۇش بولماي قاپتۇ. سېلىشتۇرما
ئەدەبىيات ماھىيەت جەھەتتىن ئىككى ياكى ئىككى
خىلدىن ئارتۇق مىللەت (دۆلەت) ئەدەبىياتى ئوت-
تۇرىسىدىكى پەرق، ئوخشاشلىق، ئۆزئارا مۇناسى-
ۋەت ۋە ئۆزئارا تەسىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق
ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس
ئالاھىدىلىكلىرىنى تونۇتىدىغان، دۇنيا ئەدەبىيات
تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش
ئېلىپ بارىدىغان پەن، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، سىز سېلىشتۇرماقچى بولغان ئىككى
داستاننىڭ ئاپتورى ئىككى مىللەتكە تەۋە بولغان
ئەھۋالدا ئاندىن «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» پەنىدىن
ئىبارەت مۇشۇ ئىلىم دائىرىسى ئىچىدە، ئۇنىڭ
نەزەرىيىۋى پرىنسىپلىرىنى تەتبىقلاپ، ئۆزىڭىز-
نىڭ سېلىشتۇرما قىلىش قارىشىڭىزنى بايان قىل-
غان بولسىڭىز بولاتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئە-
لىشىر نەۋائىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپلۇقى
ناھايىتى ئېنىق قەيت قىلىنغان، بۇنى ئىلىم ئەھلى
ئوبدان بىلىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى تارىختىكى
ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ مەركەزلىرىدىن
بىرى قەشقەر شەھىرىدە ياشىغان، 19 ـ ئەسىر
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى.

دېمەك، مەيلى ئەلشىر نەۋائىي بولسۇن، مەيلى ئابدۇرېھىم نىزارى بولسۇن ئوخشاشلا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ سىمالىرى. ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن. بۇ ئىككى ئۇلۇغ سىمانىڭ ئىككى نادىر ئەسىرىنى پەقەت بىر مىللەت ئەدەبىياتىدىكى ۋارىسلىق قىلىنىش، تەسىر ئېلىنىش نۇقتىسىدىن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشقىلا بولىدۇ، ئەمما، «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» تىن ئىبارەت بۇ پەننىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىلسا، بۇ ئىلمىي سېلىشتۇرۇش بولماي قالىدۇ. مانا مۇشۇنداق سەۋەب بولغانلىقى ئۈچۈن سىزنىڭ بۇ ماقالىڭىزنى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلمىدۇق.

××× بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەنگەن ھەم ئىدىيە جەھەتتە زادى قوبۇل قىلالمىغان. ئۇنداق بولسا، مەن سىزگە پاكىت تېپىپ بېرەي، دەپ شۇ سائەتتە، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى بېيجىڭ جەنۇبىي كوچىسىنىڭ 16 ـ قورۇسىغا جايلاشقان ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ، ئاپتوبۇسقا چىقىپ 10 نەچچە كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ، ئۈرۈمچىنىڭ جەنۇبىدىكى يەنئەن يولىغا جايلاشقان شىنخۇا كىتابخانىسىدىن يولداش قادىر ئەكبەر تەييارلىغان «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى» ناملىق كىتابتىن ئاتايتەن بىرنى سېتىۋېلىپ، كەينىگە يېنىپ، يەنە ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قورۇسىغا بېرىپ، ئابدۇشۈكۈر تۇردى ئەپەندىگە كىتابنى كۆرسىتىپ، مانا بۇ كىتابتا نەۋائىي ئۆزبېك دېيىلگەن، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بۇ كىتابنى نەشر قىلالاتتىمۇ، مېنىڭ ماقالامنى ئېلان قىلىپ بەرمىسەڭلار بولمايدۇ. مەن بۇ ماقالىنى كۆپ زېھنىمنى سەرپ قىلىپ، مىڭبىر جاپادا يازغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىمدا، يېتەكچى ئوقۇتقۇچى ياخشى باھالىغان، مەكتەپتە تەسىرى ياخشى بولغان، دەپ قايتا ـ قايتا ئېيتقان.

ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى چوڭقۇر ئويلانغاندىن كېيىن مۇنداق دېگەن: قادىر ئەكبەر تەييارلىغان كىتابنىڭ نەشردىن چىقىش جەريانىنى مەنمۇ بىلىمەن، بۇ كىتابنىڭ نەشردىن چىقىشى ئايرىم ئەھۋال. بۇ كىتابتا ئەلشىر نەۋائىي ئۆزبېك دېيىلىش بىلەن ھەم كىتابنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلىش بىلەن ئەلشىر نەۋائىي ئۆزبېك شائىرى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغىنى يوق. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى شىنجاڭدىكى ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆز كۆزقاراشلىرى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىۋېرىدۇ. بىزنىڭمۇ ئۆزىمىز ئاساسلىنىدىغان تارىخىي پاكىتىمىز بار. بىز تارىخىي پاكىتقا تايىنىمىز. كېيىنكى كىشىلەر قىياسى ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرى بولسا، ئۇ شۇلارنىڭ ئىشى. پرىنسىپال بولۇپمۇ تارىخىي مەسىلىلەرنى قىياس ياكى پەرەز، مۇنداقچە دەپ قويغان گەپلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى تارىخىي پاكىت ئارقىلىق دەلىللەش تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ پرىنسىپلىرىدىن بىرى. گەپنىڭ قىسقىسى، سىزنىڭ ئەلشىر نەۋائىي بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىيلارنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» ناملىق داستانلىرى توغرىسىدىكى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات پرىنسىپلىرى بويىچە قىلىنغان بۇ ماقالىڭىز «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» پېنىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى باشقۇرۇۋاتقان ژۇرنال سەھىپىسىدە ئېلان قىلىنسا مۇۋاپىق بولمىغان بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ×× يولداش ئامالسىز ماقالىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، يەنئەن يولىدىكى ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەن.

بۇ كومېدىيىلىك ۋەقە يۈز بېرىپ يېرىم يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، ×× بىلەن مەن ۋاقىتلىق بىر خىزمەتتە بىرگە بولۇپ قالدىم. شۇ چاغدا، ماڭا ئۇ يۇقىرىقى گەپلەرنى تەپسىلىي ھېكايە قىلىپ بەردى ھەم مۇنداق قوشۇمچە قىلدى: مەن بۇ ماقالەمنى چوقۇم ئېلان قىلدۇرۇپ، ئابدۇشۈكۈر تۇردى، ئابلەت نۇردۇنلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ كۆرسىتىمەن... ئەگەر ئەلشىر نەۋائىي ئۆزبېك بولمىسا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نېمە ئۈچۈن «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى» دېگەن كىتابنى نەشر قىلىدۇ... مەن ماقالا ئۈچۈن ئاز مېھنەت سەرپ قىلمىغان. ھەم بۇ ماقالا مەكتەپتە ياخشى باھالانغان تۇرسا.

مەن ×× يولداشنىڭ يۇقىرىقى ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، پەقەت ئىنكاس بىلدۈرمىدىم. چۈنكى بىلدۈرگەن ھەرقانداق ئىنكاسىم بۇ يىگىتنىڭ تارى-

خىي پاكىتلارنى نەزەرگە ئالماي تەرسالىق بىلەن
ئېيتىۋاتقان گەپلىرى ئالدىدا ھېچقانداق تەسىر پەيدا
قىلالمايدىغانلىقىنى مانا مەن دەپلا چىقىپ تۇراتتى .
ئەمما ئىچىمدە نېمىلەرنى ئويلاپ كەتكەنلىكىمنى
بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش .

ئالدىمدا تۇرغان بۇ يىگىت ئۇيغۇرلارنىڭ مەر-
كەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىدىن بىرى ×
×× ۋىلايىتىدە بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ
چوڭ بولغان . ئالىي مەكتەپنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى-
نىڭ بۆشۈكلىرىدىن بىرى قەشقەر شەھىرىدە ئال-
غان . ھېلىقى ماقالىسىغا يېتەكچىلىك قىلغان ھەم
ياخشى باھالاپ بەرگەنلەرمۇ قەشقەر پېداگوگىكا
ئىنستىتۇتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىكى
خېلى بىلىمى بار دەپ قارالغان ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى-
لار . بۇ يىگىت يەنە كېلىپ ئۈرۈمچىدىكى نۇقتى-
لىق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات كەسپى
ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگىنىگە بىرقانچە يىل
بولغان . ئۇ ئۆزىنىڭ شەخسىي ھەم ئاددىي ماقالى-
سىنى كۆپ كۈچ چىقارغانلىق ، ئاتالمىش ياخشى
باھالانغانلىق ھەم مۇنداقچە [illegible] نەشر قىلى-
نىپ «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدەبىلىرى» ناملىق كىتا-
بىنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم
رايونىنىڭ مەركىزىدە ، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ نەشر ئەپكارى سەھىپى-
سىدە ئېلان قىلدۇرۇشقا ئالدىراشتىكى سەۋەب شە-
كىل ئۈچۈنمۇ ، ماقالىنى ئېلان قىلدۇرۇشتىن ئى-
بارەت مۇشۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىگە ، ئۇنىڭ ئى-
لىم ساھەسىدە پۇت تىرەپ تۇرالايدىغان ـ تۇرالماي-
دىغانلىقىغا تارىخىي پاكىت ئاساسىغا تايىنىلغان
ـ تايىنىلمىغانلىقىغا ، ئومۇمىي مىللەتنىڭ مەنپە-
ئىتىگە ھەمدەمدە بولالايدىغان ـ بولالمايدىغان-
لىقىغا ، ئۆزىدە ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەت ھەق-
قىدە بىرەر چۈشەنچە بار ـ يوقلۇقىنى نېمە ئۈچۈن
دەڭسەپ كۆرمەيدىغاندۇ ، بۇ مىللەتتىن چىققان بە-
زى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر نېمە ئۈچۈن باشقىلار-
نىڭ قانداقتۇر ئاتالمىش ئايرىم مىللەت كىشىلىرى-
نىڭ ئورۇنسىز مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەشكە ھې-
رىسمەندۇ . كۆز ئالدىدىكى ئىشلارنىلا كۆرۈۋې-
لىپ ، يىراقلارغا نەزەر تاشلىيالمايدىغاندۇ ، بۈگۈن-
نى كۆرۈپ ، ئۆتمۈشنى ئەسلەپ ، كەلگۈسىگە قارى-
يالمايدىغاندۇ ، ئازغىنە شەخسىي جاپا تارتىشتىن
ۋاز كېچەلمىسە ، ئىلىم ـ پەنگە ۋە ئومۇمىي مىل-
لەتكە قانچىلىك زىيان بولىدىغانلىقى بىلەن ھېساب-
لاشمايدىغاندۇ ، دېگەنلەر مېنىڭ پۈتۈن ئوي ـ خىيا-
لىمنى چىرمىۋالدى . ھېسسىياتىمنى ھەرقانچە
قىلساممۇ راۋان ئىپادە قىلىشقا ماجالىم يەتمەيتتى .
بۇ خىل ئىشلار نادانلىقتىن بولۇۋاتامدۇ دېسەم ، بۇ
يىگىت ئالىي مەكتەپنى تاماملىغان ، مەھكۇم-
لۇقتىن بولۇۋاتامدۇ ، دېسەم ، ھەممىمىز ھۆر ،
ئازاد زاماندا ياشاپ تۇرۇۋاتىمىز ، بۇ يىللاردا بىز-
نىڭ نەۋائىي ھەققىدە پىكىر قىلىشىمىزنى ھېچكىم
چەكلىمىگەن تۇرسا ، بۇ خىل ئېسەنگىرەش ۋە بى-
غەرەزلىك زادى نەدىن كەلدى .

B . ئاڭلىسام 1990 ـ يىللار ئىچىدە ئۈرۈم-
چىدە ئىككى قېتىم ئەلشىر نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە
ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆھبەت يىغىنى ئېچىلغان-
دا ، سىز نەۋائىي توغرۇلۇق كۆپ ئىزدەنگەن بول-
سىڭىزمۇ ، لېكىن بۇ يىغىنلارغا تەكلىپ قىلىنماپ-
سىز . بۇ توغرىلىق قارىشىڭىزنى سۆزلەپ بەرسى-
ڭىز .

A . بىر قېتىملىق يىغىننى پېشقەدەملەر ئاچ-
قان ، ئۇ يىغىنغا قاتنىششقا ياش كېلىپ قال-
دىم ، يەنە بىر قېتىملىقنى ياشلار تەشكىللەپ ئاچ-
قان ، ئۇنىڭغا قاتنىششقا ياشتا چوڭ كېلىپ قال-
دىم . كۆڭلۈمدە ھەر ئىككى يىغىنغا مەيلى ياش
جەھەتتە ، مەيلى بەلگىلىك مېھنەت سىڭدۈرگەنلىك
جەھەتتە شەرتىم توشسىمۇ ، قاتناشتۇرۇلمىدىم .
كۆڭلۈم بەك يېرىم بولدى . نەۋائىي توغرىسىدا ئالا-
ھىدە ئىزدەنگەنلەرمۇ بار ئىدى . ئۇلارمۇ شۇنداق
بولغان بولۇشى مۇمكىن . يېقىنقى زامان ئۇيغۇر
جەمئىيىتىدە ، بەزى ئەھۋالدا ھەقىقىي مېھنەت
سىڭدۈرگەنلەر سەپنىڭ تېشىدا قالىدىغان ، سالا-
پەت ، مۇناسىۋەت ، ئەمەلدارلىق ئىمتىيازىغا قاراپ
ئىش ئېلىپ بېرىلىدىغان كەيپىياتمۇ باش كۆتۈ-
رۈكلۈك . شۇنداق بولغاچقا ، گېزى كەلگەندە ئىل-
مىي تەتقىقات ساھەسىدە ھەيۋە ، تەكلىپ ، ۋەدە
كۆپ ، ئەمەلىي نەتىجە ئاز بولۇپ كەلدى . كۆپلە-
گەن ساھەلىرىمىز قۇرۇق پېتى قالدى . بۇ خىل
ئەھۋال كەلگۈسىدە چوقۇم تۈزىلىپ ، مەلۇم ساھەدە
ھەقىقىي قول سېلىپ ئىشلەيدىغانلار ، نەتىجىسى
بارلار تۆرگە چىقىدىغان ، چاۋاك چېلىشىپ بېرىدى-
غانلارمۇ مۇئەييەن نوپۇزلۇق ، مۆتىۋەر ۋە سالاپەت-
لىك كىشىلەر بولمىسا بولمايدىغان ھالەت شەكىل-
لىنىدۇ .

دېمەك ، گەپ بۇ يىغىنغا قاتنىشىش ياكى قات-
ناشماسلىقتا ئەمەس ، بەلكى ئاشۇ يىغىندا تەكىت-

لەنگەن ئىشلار بويىچە، ئەلىشىر نەۋائىي توغرۇلۇق ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىپ نەتىجە قولغا كەلتۈرۈشتە.

B . ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى مەلۇم بىر ئوتتۇرا مەكتەپتە يۈز بەرگەن نەۋائىينىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدىكى مۇنازىرىدىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟

A . بۇنىڭدىن ئۆز ۋاقتىدىلا خەۋەر تاپقان، مەلۇم بىر ئوتتۇرا مەكتەپ شىنجاڭ بىناكارلىق 2 ـ شىركىتىگە تەۋە ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، بۇ مەكتەپتە 40 چە ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى بار ئىكەن. 1998 ـ يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى بۇ ئوقۇتقۇچىلار چوڭ بىر ئىشخانىدا ئولتۇرۇپ گەپتىن گەپ چىقىپ نەۋائىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرۇلۇق پاراڭ تېمىسى باشلىنىپ قاپتۇ. شۇ ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان، ئۇيغۇر مۇئەللىملىرىنىڭ تەربىيىسىدە يېتىلگەن بىر ئۆزبېك ياش ئوقۇتقۇچى بار بولۇپ، ئۇ نەۋائىينىڭ ھاياتىغا دائىر ماتېرىياللارنى يامان ئەمەس ئوقۇۋالغانىكەن. بىر سائەتكە يېقىن مۇنازىرىدە ھېلىقى ئۆزبېك ئوقۇتقۇچى پۈتۈن ئوقۇتقۇچىلار ئارىسىدا باشتىن ـ ئاخىر مۇنازىرىنىڭ يېتەكچى پىكىر بايان قىلغۇچىسى بولۇپ، 40 غا يېقىن ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىغا زادىلا گەپ بەرمەپتۇ. شۇ ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئېنىق پاكىتتىن بىر ئوقۇتقۇچىمۇ خەۋەردا ئەمەس ئىكەن. بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئۇ يەر، بۇ يەردىن ئاڭلىۋالغان گەپلەر ئاساسىدا ئۇنى، بۇنى دەپ باققان بولسىمۇ، لېكىن موما تۈۋىگە چۈشىدىغان پاكىت ئاساسى بار گەپلەرنى يۈرەكلىك قىلالماي، كېكەچلەپ، ئاخىرى، كۆپچىلىك بىر ئوقۇتقۇچىنىڭ مەمەدانلىق بىلەن، زورۇقۇپ كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ ئېيتقان يالغان ـ ياۋىداق سۆزىگە ئامالسىز ئۇتتۇرغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ، شەبنەمدە قالغان ئاسلاندەك سالپىيىپ كېتىشكەن. ھېچكىم قايتا بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلالمىغان، ياكى بۇ مۇنازىرە توغرۇلۇق پىكىر قىلىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقان.

ئېنىقكى، بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۈرۈمچىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنى تۈگەتكەن، بەزىلىرى ھەتتا بۇ خىل ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات مەخسۇس كەسپلىرىنى تاماملىغان. بۇ خىل ئوقۇتقۇچىلار يەنە ئوقۇغۇچىلارغا «ئەدەبىيات» دەرسلىكىنى سۆزلەيدۇ. بۇ دەرسلىكنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەر 2 ـ يىللىق 3 ـ قىسىم «ئەدەبىيات» دەرسلىكىدە «ئەلىشىر نەۋائىي» دېگەن مەخسۇس بىر ماۋزۇ بولۇپ، بۇنى ئوقۇغۇچىلارغا قەرەللىك سۆزلەپ تۇرىدۇ. بۇ ماۋزۇنىڭ بېشىدا مۇنداق ئېنىق ئىبارىلەر بار بولۇپ، ئۇ دەرس ئوقۇتقۇچىسىنىڭ كاللىسىدا بولۇشى كېرەك ئىدى، ئەلۋەتتە. مەسىلەن

«غىياسىدىن كىچىك ئوغلى نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىي 1441 ـ يىلى ـــ . . . . ھىرات شەھىرىدە تۇغۇلغان . . . ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىي تەرەققىياتىدا زور رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ» («ئەدەبىيات»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى 1 ـ نەشرى)

بۇ مۇنازىرە ئادەتتىكى مۇنازىرە. ئۇ بىر ئىلمىي مۇنازىرىمۇ ئەمەس، ئۇنى بىر ماقالىغا كىرگۈزۈپ مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىمۇ چوڭ ئەمەس. ئەمما، بۇ كىشىنى ئالاھىدە ئويلاندۇرىدىغان، مۇشۇ قېتىملىق مۇنازىرىنى مىسالغا ئېلىپ، ئىككى ئېغىز گەپ قىلىپ قويمىسا بولمايدىغان بىر ئىش. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزىدە، مەدەنىيەتلىك بىر شەھەردە ياشاپ، ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللار نەشردىن چىقىپ، ئىشكاپلارغا تىزىقلىق تۇرغان كىتابخانىلار ئالدىدىن تالاي قېتىملاپ ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن، بارماق بىلەن سانىلىدىغان بىرقانچە ئۇلۇغ ئەربابى توغرىسىدا ئاز ـ تولا چۈشەنچە ھاسىل قىلماسلىق، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ بىلىم ساپاسىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق تەرەپ بولمىسىمۇ، ئەمما قوشۇمچە تەرەپ بولۇپ قېلىشىنى كىممۇ ئىنكار قىلالسۇن. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى بۇ «مەدەنىيەتلىك ئوقۇتقۇچىلار» نىڭ بەزىلىرى (تەبىئىي پەن ئوقۇتقۇچىلىرىنى ۋاقىتلىق بۇ دائىرىگە كىرگۈزمەي تۇرغان تەقدىردە) 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ چەت سەھراسى ھېسابلانغان لوپنۇردا ياشىغان، پەننىي مەكتەپنىڭ سايىسىنى كۆرمىگەن كىشىلەرنىڭ سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەنلەپ كەتكەنمۇ قانداق، دېگەن سوئالنى ئىختىيارسىز كىشى ئالدىغا قويىدۇ. چۈنكى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن گەپ بويىچە، رۇس ئالىمى س. ئې. مالوۋنىڭ بىر ئابزاس باياننى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاپ ئۆتسەك ئارتۇقچىلىق قىلماس. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان ئەمەسمىدى: «نەۋائىي بۇ يەردىكى (شىنجاڭدىكى ـــ نەقىلچىدىن) كىتابخانىلار ئۆ-

چۈن پەۋقۇلئاددە سۆيۈملۈك ئاپتور ئىكەن . بۇنىڭغا بۇ يەردە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىنىۋاتقان نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ خىلمۇ خىل قوليازمىلىرى ئۇچۇق مىسال بولىدۇ . ھەتتا شىنجاڭنىڭ ئەڭ چەت جايلىرىدىن بىرى بولغان لوپنۇردا نەۋائىي داستانلىرىنىڭ سۇژېتلىرى خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن چۆچەك - ھېكايە قىلىنىپ ئېيتىلىدىكەن» . 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرگەن رۇسىيىلىك چوقان ۋەلىخانوۋ بولسا «ئەلىشىر نەۋائىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك شائىرى ئىكەن . توي - تۆكۈن ۋە ئاممىۋى پائالىيەتلەردە ئالدى بىلەن نەۋائىينىڭ غەزەللىرىدىن پارچىلار ئوقۇلۇپ تۇرىدىكەن» دەپ يازغان ئىدىغۇ . بۇلار ئەلۋەتتە ، كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ . شۇنداقلا ياسىنىپ ، كېرىلىپ يۈرۈشلا ئەمەس ، يەنە مەلۇم دائىرىدە ماتېرىيال كۆرۈپ ، سەۋىيىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ .

B . 1980 - يىللاردىن باشلاپ ش ئۇ ئا ر جۇملىدىن جۇڭگو ئەلىشىر نەۋائىي ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا ئۇتۇقلار قولغا كەلدى دېيىلسە ، ئۇلار قايسى ساھەلەردە كونكرېت ئىپادىلەندى .

A . يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك ، بۇ 20 نەچچە يىل ئىچىدە ئاساسەن نەۋائىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا بىر قانچە نۆۋەت قەستەن كۆتۈرۈلگەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم كىشىلىرى چىقارغان غەۋغالار سادىر قىلغان ئېلىشمانچىلىق ۋە بەزى كومېدىيىلىك ۋەقەلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، جۇڭگودا نەۋائىي توغرىسىدىكى تەتقىقات ئۇتۇقلۇق ، ساغلام راۋاجلاندى . ئۇنى مۇنداق بىرقانچە تەرەپتىن كۆرۈۋشكە بولىدۇ .

بىرىنچىدىن ، ھۆكۈمەتنىڭ ئادەم ، مالىيە كۈچى ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن 1950 - يىللىرى ۋە 1960 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىغا دائىر قول يازمىلارنى يىغىش خىزمىتىدە نەۋائىينىڭ كۆپچىلىك ئەسەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا ۋە قوشنا رايونلاردا كۆچۈرۈلگەن ياكى ئۆزبېكىستان قاتارلىق جايلاردا چاپ قىلىنغان نۇسخىلىرىدىن يىغىۋېلىنغانلىرى ئۈرۈمچىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا ئېتىبارلىنىپ مۇھاپىزەت قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە 1980 — 1990 - يىللار ئىچىدە ، يەنە ھۆكۈمەت كۆپلەپ مەبلەغ ئاجرىتىپ ، كۆپلىگەن قول يازمىلارنى يىغىۋالدى . دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ش ئۇ ئا ر ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش ، رەتلەش ، نەشر قىلىشقا بىر تۇتاش رەھبەرلىك كومىتېتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى . بۇ ئورۇندا ھازىر بەش مىڭ پارچىدىن ئارتۇق قەدىمكى قول يازما ساقلىنىۋاتىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى خېلى بار . مۇشۇ 20 نەچچە يىل مابەينىدىكى كونا قول يازمىلارنى يىغىش ئىشىدا 16 - ئەسىردە خوتەندە كۆچۈرۈلگەن نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قول يازمىسىنىڭ تېپىلغانلىقى ئالاھىدە بىر ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۈرۈمچىدىن باشقا قەشقەر ، تورپان ، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى مۇزېي ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەر ئىشخانىلىرىدا ھەم كونا قول يازمىلار ئىچىدە ساقلىنىۋاتقانلىرىدىن نەۋائىي ئەسەرلىرىمۇ خېلى بار . مەسىلەن ، 1950 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە ئىلمىي خادىملار نەۋائىي ئەسەرلىرى قول يازمىسىدىن 400 نۇسخىدىن ئوشۇقراقىنى كۆزدىن كەچۈرگەن . 1957 - يىلى يەركەندە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە 700 پارچە ئەسەرنىڭ قول يازمىسى بايقالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە 150 پارچىسى نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قول يازمىسى ئىكەن . ھازىر پەقەت قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېيدىلا نەۋائىي «خەمسە» سىنىڭ 21 قوليازما نۇسخىسى ساقلانماقتا .

ئىككىنچى ، يېقىنقى يىگىرمە نەچچە يىل مابەينىدە نەۋائىينىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى يېزىق شەكلى بويىچە نەشر قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە : تېيىپجان ئېلىيوپ «خەزائىنۇل مەئانى» دىن 100 شېئىرنى تاللاپ ، ئۇلارنى نەسرىي ئۇسلۇبتا يەشمە بېرىپ ، «غەزەللەر» نامى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشر قىلدۇرغان نۇسخا . «مەنتىقۇتتەير» (ئا . توختى تەييارلىغان ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 2 - سانىدىن باشلاپ ئېلان قىلىنغان .) «مەھبۇبۇلقۇلۇب» (ئا .توختى تەييارلىغان ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1990 - يىلى نەشرى) ، «مۇھاكىمە تۇللۇغەتەين» (خ .تۆمۈر ، ئا .پولاتلار تەييارلىغان) مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1988 - يىلى نەشرى . «خەمسە نەۋائىي» ، (ر . جارى ، ئا .ئىسلامى ، ت .ئېلىيوپ ، ئا .خوجا ، ئى .يۈسۈپ ، ق .باراتلار تەييارلىغان ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشر قىلغان) ، «مەجالىسۇننەفائىس» (ئا .ئىسلامى ، ئا .قۇربانلار تەييارلىغان ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 - يىلى نەشرى) «نەۋائىي غەزەللىرىدىن تاللانما» (جىلڭ يا ، جۇخېڭبىڭلار تەرجىمە قىلغان ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى ، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىقلار . بۇلاردىن

باشقا «بۇلاق» ژۇرنىلى ، «قەدىمكى ئەسەرلەر تەت-
قىقات خەۋىرى» (قەشقەر) قاتارلىقلاردا باشقا ئە-
سەرلىرىمۇ ئېلان قىلىندى . بۇلار كۆپ تىراژىدا
بېسىلدى .

ئۈچىنچى ، نەۋائىي توغرىسىدىكى بايانلار ئوت-
تۇرا مەكتەپ ، دارىلمۇئەللىمىن ، ئىنستىتۇت ۋە
ئۇنىۋېرسىتېتلاردا دەرسلىك لېكسىيىلىرى تەركى-
بىدە سۆزلەندى ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ۋە ئالىي
مەكتەپ دەرسلىك كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلۈپ نەشر
قىلىندى . مەسىلەن ، 1979 ـ يىلىدىن باشلاپ
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇل-
تېتىدا (بۇ يەردە شېرىپىدىن ئۆمەر ئەپەندى سۆزلە-
گەن) ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى تىل ـ
ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا (بۇ يەردە ۋاھىتجان ، ئەس-
قەر ئەپەندىلەر سۆزلىگەن) ۋە باشقا ئالىي مەكتەپ-
لەردە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»
دەرسلىكى سۆزلەنگەن . 1981 ـ يىلىدىن باشلاپ
ئوتتۇرا مەكتەپ ، دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىنىڭ
دەرسلىكلىرىگە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» غا
دائىر مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن . مەسىلەن ، ش ئۇ
ئا ر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەر 2 ـ يىللىقلار ئۇ-
چۇن 3 ـ قىسىم كىتاب «ئەدەبىيات» دەرسلىكى-
نىڭ ئىچىدە «ئەلىشىر نەۋائىي» ماۋزۇسىدا مەخ-
سۇس بىر ماۋزۇ بېرىلگەن . بۇ كىتاب ــــ ئابدۇ-
سالام توختى ، مۇتەللىپ مامۇت ، هامۇت سەيپى
قاتارلىقلار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ ، شىنجاڭ مائارىپ
نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981 ـ يىلى تۇنجى قېتىم
نەشر قىلىنغان . «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تا-
رىخى» غا دائىر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
ش ئۇ ئا ر تەۋەسىدىكى تۇنجى ئالىي مەكتەپ دەرس-
لىكى «ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىيات ئاساسلى-
رى» ناملىق كىتاب 1986 ـ يىلى شىنجاڭ مائا-
رىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان . ئۇنىڭغا
«ئەلىشىر نەۋائىي» دېگەن پاراگراف كىرگۈزۈل-
گەن بولۇپ ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر
بۇ مەزمۇنلارنى ھىممەت مەخسۇت ، غەيرەتجان ئوس-
مانلار يازغان . غەيرەتجان ئوسمان تۈزگەن ئالىي
مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىگۈچىلەر دەرس-
لىكى «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تې-
زىس» ش ئۇ ئا ر تەۋەسىدە ئالىي تېخنىكومنىڭ
تۇنجى دەرسلىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن 1987 ـ
يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن نەشر قى-
لىندى . بۇ كىتاب قايتا تولۇقلىنىپ ھەم ئۆزگەر-
تىلىپ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» دې-
گەن نام 1996 ـ يىلى ئىككى قىسىملىق قىلىنىپ
قايتا بېسىلدى ، ھەم مەملىكەتلىك ئالىي مائارىپ
بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىگۈچىلەر دەرسلىكى قى-
لىنىپ ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر
تىلىدا تۈزۈلگەن مەملىكەت دەرىجىلىك تۇنجى ئا-
لىي مەكتەپ دەرسلىكى بولۇپ قالدى . بۇ كىتابنى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى 6 ـ ئايدا
رەسمىي نەشر قىلدى . شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن
ش ئۇ ئا ر ئالىي مەكتەپلەر دەرسلىكى «ئۇيغۇر
ئەدەبىياتى تارىخى» (جەمئىي ئۈچ توم) شىنجاڭ
مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن 1993 ــــ 1995
ـ يىللىرى نەشر قىلىندى . بۇلاردا خېلى كۆپ
سەھىپە بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجا-
دىي پائالىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلدى . (پروفېسسور
شېرىپىدىن ئۆمەر يازغان) . دېمەك ، شىنجاڭدىكى
ئۇيغۇر تىلى بويىچە دەرس ئۆتۈلىدىغان ئوتتۇرا ،
ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرى
ساھەسىدە «ئەلىشىر نەۋائىي» غا دائىر بايانلار يۇ-
رەكلىك ھالدا لېكسىيە قىلىنىدۇ .

تۆتىنچى ، نەۋائىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللى-
نىدىغان مەخسۇس غەيرىي ۋە رەسمىي ئىلمىي خا-
دىملار ، مۇتەخەسسىسلەر باشتىن ـ ئاخىر نەۋائىي
ئېمىسى بويىچە ئىلمىي ماقالىلارنى ، كىتابلارنى ۋە
مەخسۇس ئەسەرلەرنى يېزىپ ، بەس ـ بەس بىلەن
مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىپ ، جامائەتچىلىكنىڭ دىق-
قىتىگە سۇندى . ئابدۇشۇكۇر تۇردىنىڭ «ئەلىشىر
نەۋائى» ناملىق مەخسۇس ماقالىسى «شىنجاڭ ياش-
لىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1980 ـ يىلى 4 ـ سانىدا
ئېلان قىلىنغاندىن باشلاپ ھازىرغىچە يۈز پارچى-
دىن ئارتۇق ماقالا ئېلان قىلىندى . ئۇلارنىڭ ئى-
چىدە ئەسقەر ھۇسەيىننىڭ «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ
سىياسىي ، ئىجتىمائىي ، ئەخلاقىي قاراشلىرى توغ-
رىسىدا» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىل-
مىي ژۇرنىلى» نىڭ 1982 ـ يىللىق 1 ــــ 2
ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان) ، ت .ئېلىيۇپنىڭ «ئە-
لىشىر نەۋائىي» («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ
يىلى 9 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان) ، ئا .م .ئىمىن-
نىڭ «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى
ئۈستىدە ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1987 ـ يىلى 2 ـ سانىدا
ئېلان قىلىنغان) ئا .م .ئىمىننىڭ «ئەلىشىر نەۋا-
ئىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» ،
(«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1991 ـ يىلى ، 5 ـ
سان) غەيرەتجان ئوسماننىڭ «ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائى-
رى نەۋائىي» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە 1995 ـ يىلى 2 ـ سانىدا
ئېلان قىلىنغان) ، ئابدۇشۇكۇر تۇردىنىڭ «نەۋائى-

نىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى» («غەربىي
يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىلى 4 ـ
سانى، خەنزۇچىسىدە ئېلان قىلىنغان)، ئىمىن
تۇرسۇننىڭ «نەۋائىينىڭ ئەسلى نەسەبى توغرىسىدا»
(«شىنجاڭ تەزكىرىسى»، ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ
يىلى، 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)، ئەنۋەر تاش-
تۆمۈرنىڭ «نەۋائىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسى-
دا» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» نىڭ
1998 ـ يىللىق توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان) قاتار-
لىقلار نەۋائىينىڭ ھاياتى، نەسەبى ۋە ئىجادىي پائالى-
يىتى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان تەسىرلىك
ماقالىلار ھېسابلىنىدۇ. يەنە باشقا ماقالىلارنىڭمۇ
نەۋائىي ئىجادىيىتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى
ئوخشىمىغان نۇقتىدىن يورۇتۇپ بەرگەنلىكىگە ئاپ-
رىن ئېيتماي بولمايدۇ.

نەۋائىي توغرىسىدىكى ئىلمىي ئەمگەكلەرنى
كىتابلار ۋە مەخسۇس ئەسەرلەر سەھىپىسىدە ئېلان
قىلىنغانلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى ئالاھىدە تىلغا ئالى-
مىز. ۋاھىتجان، ئەسقەر «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدە-
بىياتى تېزىسلىرى» 1982 ـ يىلى مىخ مەتبەئەدە
بېسىلغان. ھاجى ئەھمەد «دېڭىز ئۈنچىلىرى»؛
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى،
ئابدۇرېھىم سابىت «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تا-
رىخى»، تۆت قىسىم 1982 — 1984 ـ يىللىرى
مىخ مەتبەئەدە بېسىلغان، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق
مىللەتلەر ئەدەبىياتى» (ماۋشىڭ باش مۇھەررىرلى-
كىدە تۈزۈلگەن)، خۇنەن خەلق نەشرىياتى، چاڭ-
شا، 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى. لىيۇزىشاۋ
«ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ
يىلى خەنزۇچە، 1986 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى،
شېرىپىدىن ئۆمەر «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبى-
يات» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى
1988 ـ يىلى نەشرى. لى گوشياڭ «ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتى تارىخى»، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشريا-
تى، 1992 ـ يىلى نەشرى. بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى
نۇسخىسى 1982 ـ يىلى مىخ مەتبەئەدە بېسىلغان.
ئەنۋەر، خەيرىنىسا «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تا-
رىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەش-
رى. «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدە-
بىيات تارىخى» (ماشۆلياڭ قاتارلىقلار باش مۇھەر-
رىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنى-
ۋېرسىتېتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1992 ـ يىلى
خەنزۇچە نەشرى، ئىمىنجان ئەھمىدى «ئۇيغۇر ئە-
دەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى. «ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتى تارىخى» (ئابدۇكېرىم راخمان باش مۇھەر-
رىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، فەي-
رەتجان ئوسمان «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىياتى تەتقى-
قاتى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 1999 ـ يىلى خەن-
زۇچە نەشرى. ئىمىن تۇرسۇن «نەۋائىي ھەققىدە»
، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2000 ـ يىلى
نەشرى، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەت
قەھرىمانلىرى شەجەرىسى» تۆت توملۇق، گەنسۇ
خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.

ئەلىشىر نەۋائىي توغرىسىدىكى بايانلار خەنزۇ-
چە، ئۇيغۇرچە تۈزۈلگەن مەجمۇئە، توپلام، لۇ-
غەت، قامۇسلارغا كىرگۈزۈلدى.

بەشىنچى، شىنجاڭدا ئىلگىرى ـ كېيىن ئىك-
كى قېتىم مەخسۇس ئەلىشىر نەۋائىي توغرىسىدا
ئىلمىي سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. بىر قېتىم-
لىق يىغىن 1991 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى
ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا 100 گە
يېقىن ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى ۋە سەنئەت-
كار قاتناشتى. يىغىن ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات ـ
سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى زالىدا ئۆتكۈزۈلدى. ئە-
لىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 550 يىللىقى خا-
تىرىلەنگەن بۇ يىغىننى «تارىم»، «بۇلاق» ژۇر-
نالللىرى تەھرىر بۆلۈمى ئۇيۇشتۇرغان. يىغىننىڭ
ئەھۋالى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991 ـ يىلى
9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىن-
دى. 20 ـ ئەسىر ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە
نەۋائىينىڭ تۇغۇلغانلىق خاتىرە كۈنى دەسلەپ جوڭ-
گونىڭ چۆچەك شەھىرىدە 1941 ـ يىلى ئۆتكۈزۈل-
گەن بولۇپ، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى بولۇۋاتقان ئەھ-
ۋالدا ئۆزبېكىستان قاتارلىق جايلاردا بۇنداق پائالى-
يەت ئۆتكۈزۈلمىگەن.

ئومۇمەن، نەۋائىينى بىلىش، ئۇنى تەتقىق قى-
لىش، ئەسەرلىرىنى ئوقۇش، مۇتالىئە قىلىش بۈ-
گۈنكى مەدەنىي دۇنيادىكى مۇھىم ئىلمىي خىزمەت-
لەرنىڭ بىرى. ئىنسانىيەت نەۋائىيدەك ئۇلۇغ شا-
ئىرلارنىڭ ئۆتكەنلىكىدىن پەخىرلىنىدۇ. ئۇنىڭ
ئىلمىي ئەمگەكلىرى دۇنيانىڭ مەرىپەت تارىخىدا
كۆزنى قاماشتۇرىدىغان سىر خىل جاۋاھىرلارنىڭ
بىرى بولۇشقا مۇناسىپ. نەۋائىي تەتقىق قىلىنىشقا
تېگىشلىك، ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا نەۋائىينىڭ شۆھ-
رىتىنى كۆككە كۆتۈرۈشتە سەركەردىلىك رول
ئويناپ كەلگەن. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇ ئۇلۇغ
خىزمەتنى ھەرگىز قولدىن بېرىپ قويمايدۇ. يېڭى
ـ يېڭى دۇنياۋى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن ئىنسا-
نىيەت مەدەنىيەت مىراسلىرىنى جۇلالاندۇرۇش ئۇ-
لۇغ ئىشىغا مۇناسىپ ھەسسىسىنى قوشىدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىدىكى دۇنياۋى خاراكتېر

ئەھمەد ئابدۇراخمان

كونا ئىرادىن يېڭى ئىراغا، 20 - ئەسىردىن 21 - ئەسىرگە قەدەم قويۇپ، كونا - يېڭى ئىرا ۋە ئەسىر ئالمىشىۋاتقان تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئۆتكۈنچى باسقۇچتا ياشاشتەك تۈنجى پۇرسەت بىزگە نېسىپ بولدى. مۇشۇنداق كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان خاسىيەتلىك دەۋردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئىجادىيەت دۇردانىلىرىنى ئىپتىخارلىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئەسلىمەي ۋە ئۇلار توغرىسىدا قايتا ئويلانماي تۇرالمايمىز . . . چۈنكى كەلگۈسىگە يۈزلەنگەن بۈگۈنكى دەۋر ئىنسانلىرىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلىرى يۈكسەك ئىختىرالىرىنى، رەڭگارەڭ ئەدەبىيات - سەنئەت مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنى قالدۇرۇش بىلەن بىرگە، يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى يىتۈك ئالىم مەشھۇر پەيلاسوپ بۈيۈك مۇتەپەككۇرلار، دۇنياۋى ئەدىبلەرنى ھەرقايسى «دەۋرنىڭ ۋىجدانلىرى» سۈپىتىدە ئاپىرىدە قىلىپ كەتتى. ھومېردىن تارتىپ سېرۋانتېس، پۇشكىن، ئايتماتوفقىچە؛ چۈيۈەندىن سىماچيەن، دۇفۇ، لۇشۈن، باجىنغىچە؛ تونيۇقۇقتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەۋائىي، نازىمى، ت. ئېلىيوپ، مەمتىمىن ھوشۇرغىچە بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت پېشىۋالىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزلۈك تارىخىنى ياراتقان ئەجدادلارنىڭ ھەقىقىي ھەقدار ۋارىسلىرى ئىدى.

بۇ يىل تەۋەللۇتىنىڭ يۈز يىللىقىنى ئىپتىخار بىلەن خاتىرىلەۋاتقان ھازىرقى زامان دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىل شائىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەنە شۇنداق دۇنياۋى ئىجادىيەت چولپانلىرىنىڭ باھادىر - سەركەرلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

2

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر مىللەتنىڭ تۇپ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە خاراكتېر؛ ئۆزگىچىلىكىنى شېئىرلىرىدىكى تېپىك لىرىك قەھرىمان «مەن» ئوبرازىغا سىڭدۈرۈپ ئىپادىلەپ، ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ مەنىۋى قىممىتىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈردى، بۇ خىل بەلگىلىك ئىجادىي قىممەتكە ئىگە بەدىئىي ماھارىتىدىن بىز ئۇنىڭ جاھالەت ئاستىدا قالغان مىللىتىمىزنىڭ روھىنى ئويغاتقۇچى، دەۋر ئىمتىھانىغا ئەڭ بالدۇر ھەم توغرا جاۋاب بەرگۈچى، تەرەققىيات، دېموكراتىيە، مەدەنىيەت ۋە مەرىپەتچىلىك ئىدىيىلىرىنىڭ باشلامچى سەركەردىسى ئىكەنلىكىنى قايىللىق بىلەن ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز.

بىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيەت خاراكتېرىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلساق، ئۇنىڭ جۇڭگو خەلقىنىڭ مۇتەپەككۇر يازغۇچىسى، زاماندىشى ئەدىب لۇشۈن خاراكتېرى بىلەن تۆۋەندىكى تەرەپلەردە پاراللېللىقنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

1. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر لۇشۈننىڭ «بىز خەلقىنىڭ جانلىق تىلىنى ئۆگىنىشىمىز لازىم . . . چۈنكى خەلقنىڭ تىلىدا نۇرغۇنلىغان كونا ئەدەبىي تىل ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغان ياخشى سۆزلەر بار . . .» دېگىنىگە ئوخشاش ئەل تىلىدىكى جەۋھەرلەرنى، يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى فولكلور نەمۇنىلىرىنى ھەزىم قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈپ «چاغاتاي» دەۋرى ئەدەبىي تىلىدىن ماھىيەتلىك پەرقلىنىپ تۇرىدىغان جانلىق، ئىخچام، ئوبرازلىق، ئاممىباب يېڭى دەۋر ئەدەبىي تىلىدا ئەسەر

يېزىپ ، كونا فېئودال ئەدەبىي تىلىغا قارشى «چو-
قان» كۆتۈردى . خەلقنىڭ دىلىنى سۆيۈندۈرگەن
گۈزەل تىل ـ ھازىرقى زامان بەدىئىي تىلىنى
ۋۇجۇدقا چىقىرىپ ، ئەدەبىي تىل ئىسلاھاتىدا لۇ-
شۇنگە ئوخشاش بايراقدار ، سەركىلىك خاراكتېرى-
نى نامايەندە قىلدى. ئۇنىڭ خەلق ماقال ـ تەمسى-
لىرىنى دەل جايىدا ئوبرازلىق قوللانغان «بېۋاپا»
، «باردۇر» ، «دەردى دەۋران» قاتارلىق شېئىر-
لىرى ؛ يەرلىك شىۋە ، ئەقلىيە سۆز ، ئىدىيوملارنى
قوللانغان «ئارمان» ، «غەزەب ۋە زار» «مۇزلە-
دى» شېئىرلىرى ؛ خەلق قوشاقلىرى شەكلىدىكى
شېئىرلىرى ؛ روبائىي ۋە پارچىلىرى ؛ خەلق رىۋا-
يىتى ۋە چۆچەكلىرىدىكى خىلمۇخىل ئوبراز ـ ۋا-
سىتىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئەسەرلىرىنىڭ
تىلىنى گراماتىكىلىق شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەت-
تىن تېپىك خەلق تىلى ھەم ئەدەبىياتىغا يېقىنلاش-
تۇرغانلىقى ، مۇشۇ ئاساستا دەۋر تەلىپى خەلق رو-
ھىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى يۇقىرىقى پىكىرنىڭ
دەلىلى بولالايدۇ .

ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ئاۋام تىلىغا يېقىن
بولۇشى ـ تىل جەھەتتىلا ئەمەس ، بەلكى ئىسلاھات-
چى خاراكتېرىنىڭ ماھىيىتى ـ يۈكسەك خەلقپەر-
ۋەرلىكنىڭ ماھىيەتلىك ئىپادىلىرىنىڭ بىرى بول-
غاچقا ، شائىر ئىشلەتكەن شېئىرىي تىل پىشقان ،
نەپىس ، دەل ھەم ئوبرازلىق بولۇپ شېئىرىي مەز-
مۇن ئەلنىڭ تىلەك ـ ئارمىنى بىلەن بىر گەۋدىگە
ئايلانغان ، ئەلنىڭ دىل سۆزى ، ئۈمىدى ، ئىشەنچى
بىلەن يۇغۇرۇلغان دېموكراتىك ، جەڭگىۋار مەز-
مۇنلارغا باي ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ يۈرىكى-
دىن تامغان دۇر ـ ئۈنچىلەر خەلقنىڭ دىلىدا ساق-
لىنىپ ، تىللىرىدا داستان بولدى ، دەۋردىن دەۋر-
گە ، ئەسىردىن- ئەسىرگە پايدىلىنىپ كەلدى . نە-
تىجىدە ئۇنىڭ نامى ئانا خەلقىمىزنىڭ قەلب تۆرى-
دىن ئورۇن ئېلىپ ، روھىي ئۆلمەس بۈيۈك شا-
ئىرغا ئايلاندى .

2 . شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا
تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى
مەزمۇن ، شەكىل ، ئىستېتىك غايە ۋە بەدىئىيلىك
جەھەتتىن يۈكسەلدۈرۈپ ، يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىغا
جەڭگىۋار روھ ، دېموكراتىك ئىدىيە ۋە ئىنقىلابىي
ئاھاڭنى ئېلىپ كىردى . ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى قو-
شاق شەكلى ، ئارۇز ۋەزنىگە تەۋە غەزەل ، مۇرەب-
بە ، مۇخەممەس ۋە رۇبائىيلارنىڭ سالماقلىق ئو-
رۇن تۇتۇشى ـ ئەجدادلار ياراتقان كلاسسىك شېئى-
رىيەت شەكىللىرى ۋە مەزمۇنىغا ئىجادىي ۋارىسلىق
قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى بەل-
گىلىك تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرگەنىدى ، شائىرنىڭ
«ئاچىل» قوشىقىدىكى ، «ئارزۇ ـ ئارمانىم مې-
نىڭ» شېئىرىدىكى «گۈزەل» ، «يار» ، «ئىستە-
مەن» شېئىرىدىكى «ھۇما قۇشى» ، «غەزەپ ۋە
زار» شېئىرىدىكى «مەن» قاتارلىق بەدىئىي ئوب-
رازلىرى دەل فولكلور ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتى-
مىزدىكى ھەر خىل مىف ، سىمۋوللۇق ئوبرازلار-
نىڭ رېئال ئۆزلەشتۈرمىسى جۈملىسىدىندۇر .

دېمەك ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر خۇددى لۇشۈندەك
«قەدىمكى» نى «بۈگۈن» ئۈچۈن «كونا» نى «يې-
ڭى» ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى .

3 . ئابدۇخالىق ئۇيغۇر لۇشۈن ئەسەرلىرىدە
يارىتىلغان سەۋدايى ، كۇڭ يىجى ، رۇڭ تۇ ، ئاQ
خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقلار بىلەن پاراللېل بولغان
ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىدىكى توپ مەنىۋى ئىللەتلەر-
نى بۇلغانغان «ئورتاق» كەيپىيات ۋە «كونا كېسەل-
لەر» نى مۇرەسسە سىز پاش قىلىپ كۈچلۈك قام-
چىلىدى . كەسكىن سىياسىي لېرىكىلىرى ئارقى-
لىق چىرىكلەشكەن فېئودال تۈزۈم ، بۇزۇلغان
ئىجتىمائىي ئەخلاق ، سىياسىي ـ مىللىي زۇلۇم-
غا ، نادانلىق ، قالاقلىق ، ئويغانماسلىق ، مەرىپەت-
سىزلىككە قارشى ، تاڭدا بىر چۇقان بىلەن «ئىس-
يان» كۆتۈرۈپ چىقتى ، قوش ئېكسپلاتاتسىيىگە
ئۇچراۋاتقان خەلقىگە ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە ھېس-
سىداشلىقىنى ئىپادىلىدى ، بىر مىللىي شائىردا
بولۇشقا تېگىشلىك ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنى جارى
قىلدۇردى . ئۇ «ئىستىمەس» شېئىرىدا :

«يەپ زەھەر بولدى كېسەل ، ئەھۋالىدا كۆپ-
تۇر خەتەر ،
مىللىتىم جان چىقسىمۇ ، داۋالىنىشنى ئىس-
تىمەس .
ئىزدىدى ھۇما قۇشنى كۈندە ئاسمانغا قاراپ ،
كەيپىيات بولغانى شۇ ، ھۇما بولارنى ئىستە-
مەس .
مىللىتىم تارتقان ئازابقا كۆڭۈل قانداق چى-
دار ،
ئەل غېرىپ ئىڭرايدۇ ئەمما تەۋرىنىشنى ئىس-
تىمەس»

دەپ يېزىپ ، مىللەتتىكى زۇلۇمغا بولغان ئىنكار-
سىزلىق ، تەقدىرگە تەن بېرىش ، بىخۇدلۇق ، قوز-
غىلىشقا جۈرئەت قىلالماسلىق قاتارلىق ناچار خا-
ئىشلارغا بولغان لىرىك قەھرىمانىنىڭ بىتاقەتلىكى-
نى ئەكس ئەتتۈردى .

مۇرەككەپ سىياسىي ـ ئىجتىمائىي مەسىلە-
لەرگە جاۋاب بېرىشتە ، ھەر دائىم خەلق تەرىپىدە
تۇرۇپ ، ئاۋامنىڭ ئاھۇ ـ زارى ، كۆڭۈل ئارزۇ-

سىنى ئىپادىلەپ، دېموكراتىيە – ئەركىنلىكنىڭ جەڭ سىگنالىنى ياڭراتسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى «سۈت ئۇيقۇ» دىن ئويغىنىپ، تەقدىرچىلىك، دىنىي خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇپ، پەن – مائارىپتا دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەرگە يېتىشىۋېلىشنى جىددىي ئوتتۇرىغا قويىدى. «غەزەپ – زار» شېئىرىدا:

«ئويغىنىپ كەتتى جاھان مەغرىبى – مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۈت ئۇيقۇدا، چۈش كۆرۈپ ياتارمەن.
باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق،
مەن مىسال يالڭاياق دەسسەپ تىكەن ماڭارمەن»

دەپ يازغان سېلىشتۇرما مىسالىرى پىكرىمىزنىڭ كۈچلۈك ئىسپاتى ئىدى.

4. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ، خانلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئىنقىلاب مېۋىسى مىللىتارىستلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ بۈيۈك «مەسلەك» لىرى چۈپرەندىلەرنىڭ ئاياغ ئاستىدا خارلاندى. خەلق بۇرۇنقىغا ئوخشاش ماددىي – مەنىۋى ئازاب – خورلۇق ئىچىدە تېڭىرقاپ، جاھانگىرلىك ھەم مىللىتارىستلارنىڭ قولىغا ئايلاندى. بۇ خىل ۋەزىيەتنى شائىر «يەجۇجى – مەجۇجى» شېئىرىدا مەنتىقىلىق ئىپادىلەپ بەردى، دېمەك، خانلىق ئالماشقان بولسىمۇ، تۈزۈم ئۆزگەرمىدى. 30 – يىللارنىڭ ئالدى – كەينىدىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىمۇ مەملىكەتنىڭ ئاشۇ رېئاللىقى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شىڭ شىسەي قاتارلىقلار ھاكىمىيەت بېشىدا بىر – بىرى بىلەن ھوقۇق – مەنپەئەت تالىشىپ خۇددى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر «قاملاشمىدى» شېئىرىدا «ئادىمى ئالماشتى يولى – تۈزۈم ئالماشمىدى» دەپ يازغىنىدەك ۋەزىيەت شەكىللىنىپ شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىكى قوش زۇلۇم تېخىمۇ ئېغىرلاشتى.

مانا بۇ – پۈتۈن مەملىكەت رېئاللىقىنىڭ شىنجاڭدىكى كۆرۈنۈشى ئىدى. مۇشۇنداق ماھىيەتتە بىر بولغان دەۋر ۋە رېئاللىققا دۇچ كەلگەن شائىر زاماندىشى، تەقدىرداشى لۇشۇندەك جەڭگىۋار روھ بىلەن نەرە تارتىپ مەيدانغا چۈشتى، زۇلۇمغا قارشى قوراللىق ئىنقىلاب قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

«بىزگە بار ھەرقاچان ئۆلۈم يا كۆرۈم،
ئۆلۈمدىن قورقماسلىق ئۆزى بىر لۆم – لۆم.
كۆتەرگىن باشىڭنى، تىك تۇت قەددىڭنى،
جەڭ قىلىپ ئۆلسەممەن ئېچىلغاي گۈلۈم»
(«ئۆلۈم ئالدىدىكى خىتاب» تىن)

. . . .

«ئابدۇخالىق نەرە تارت، ئەنە قالقان، ئەنە ئات،
ئۇخلاپ يېتىش بەك ئۇيات، جىنىڭ ئىشى قاملاشمىدى»

بۇلاردىن بىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ لۇشۇنگە ئوخشاش جەڭگىۋار ئىنقىلابىي روھ ئارقىلىق ئورتاق ئىلغار ئىدىيىنى تەۋسىيە قىلغۇچى ۋەكىل ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

5. بىز كونكرېت سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىشلەتكەن شېئىرىي تىل بىلەن لۇشۇن ئىشلەتكەن ھېكايە تىلىنىڭ بەلگىلىك ئورتاقلىقلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلىۋاتىمىز. ئۇ بولسىمۇ، ئىپادىلىنىۋاتقان مەنە يوشۇرۇنچانلىقىنىڭ چوڭقۇر ھەم كەڭ بولۇشى، سىمۋول ئوبرازچىلىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ھەم ھەجۋىي كىنايە قىلىشنىڭ ئۆتكۈرلۈكى. شائىر «ئۈزۈلمەس ئۈمىد» شېئىرىدا يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە بىۋاسىتە خىتاب قىلىپ:

«قۇياشقا دالدا قىلماقلىق ئەقىلسىزلىق دېلىمدۇر،
سېنىڭ يۇپقا بوز خالتاڭ بىگىزلەرنى يوشۇرالايمۇ؟
كۆتۈر خالتاڭنى ئەي ئەخمەق، كىبرەككە كەلمىگەي خالتاڭ،
كۆرەمسەن ئۇچى ئۇچلۇق بۇ بىگىزنى بوز ياپالغايمۇ؟»

دەپ يازغان غەزەبلىك پىكرى بىز ھېس قىلغان «ئورتاقلىق» نىڭ بىر مىسالى بولۇپ، شائىر «قۇياش»، «بوز خالتا»، «ئۇچى ئۇچلۇق بىگىز»، «ئەخمەق» قاتارلىق سىمۋوللۇقى كۈچلۈك تىللارغا يۇقىرىدىكى مەنالارنى سىڭدۈرگەن.

يىغىنچاقلىساق، لۇشۇن نەسرىي ئەسەرلەر ئارقىلىق ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئالدى بىلەن ئۆزىنى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت خاسلىقنى، ئاندىن دەۋرلىك ئومۇمىيلىقتىن ئىبارەت مىللىي دائىرىدىن ھالقىش خاراكتېرىنى يارىتىپ، ئۆزلىرى ۋەكىللىك قىلغان مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە داغدام يول ئاچتى.

دېمەك، مەملىكەتنىڭ ئىچى – تېشى جۇملە-

دىن شىنجاڭ زور داۋالغۇش ، سىلكىنىش ھالىتىدە
تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت ئالى جەھەتتىن ئويغىنىشقا ،
مەدەنىيەت جەھەتتىن يۈكسىلىشكە ، ماددىي – مە-
نىۋى جەھەتتىن كۆرەشكە يۈزلەنگەن يىللاردا ، بۇ
بايراقدار ئەدىبلەر مىللىي مەدەنىيەت گېنىنىڭ رو-
لىنى جارى قىلدۇرۇش جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە
بولۇپلا قالماستىن ، دۇنياۋى مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات-
نىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ مىللىي ئە-
دەبىياتتا دۇنياۋى خاراكتېر يارىتىش جەھەتتىمۇ
ئورتاقلىققا ئىگە .

بىز يۇقىرىقى مۇھاكىمىمىزدىن ، كۆڭزى
پەلسەپە تەلىماتلىرىنىڭ ئالى ۋە مەدەنىيەت تەسىرى-
گە چوڭقۇر ئۇچرىغان بىر مىللەتنىڭ يېڭى دېموك-
راتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ۋەكىلى بى-
لەن فارابى پەلسەپە تەلىماتلىرىنىڭ ئالى ۋە مەدەنى-
يەت تەسىرىگە ئۇچرىغان پاراللېل دەۋرىدىكى ئۇي-
غۇر مەدەنىيەت ۋەكىلىنىڭ تەپەككۇرى ، پىكرى ،
تەشەببۇسى ۋە ئىلغار ئىدىيىسىنىڭ ماھىيەتلىك
ئوخشاشلىقلىرىدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتى-
دىكى ئۆزگىچىلىكنى مىللىي دائىرىدىن ھالقىغان
دۇنياۋى خاراكتېر دەپ مۇئەييەنلەشتۈرمەسلىككە
ئاساسىمىز يوق ، دېگەن يەكۈننى چىقىرىمىز .

3

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەرەب ، پارس
تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق
ئېتىقاد ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، ئىسلام دىنى گۈزەل
ئەخلاق ، ھالال ئەمگەك ، ساپ – توغرا نىيەت ئاسا-
سىدا باياشات تۇرمۇش ، گۈللەنگەن جەمئىيەت قۇ-
رۇشتەك ئىجتىمائىي ئىدىيىلەرنى تەشەببۇس قى-
لىپ ، مۇسۇلمان دۇنياسىنى پاكلىق ۋە كامىللىققا
يېتەكلەپ كېلىۋاتقان ئۇلۇغ دىن ، ئەپسۇسلىنارلىق
يېرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باش-
لىرىدا دىنىي تونىغا ئورىنىۋالغان ئاز ساندىكى مۇتە-
ئەسسىپ كۈچلەر تارىختا جاھالەت پەيدا قىلغان
ئاپپاق خوجىغا ئوخشاش «پىر» لىرىنىڭ يولىنى
تۇتۇپ ، فېئودال ھاكىمىيەتكە بېقىنىپ ، ئېغىز –
بۇرۇن يالاشتى . ئۇلار سىياسىي ئەكسىيەتچىلەر-
نىڭ «خەلق قانچە نادان بولسا ، باشقۇرۇش شۇنچە
ئاسان بولىدۇ» دېگەن نادانلاشتۇرۇش سىياستى
ئۈچۈن كەتمەن چاپتى . بۇنىڭ بىلەن ئاۋام ماددىي ،
مەنىۋى نامراتلىقنىڭ ئازاب – خورلۇقلىرىنى تار-
تىۋېرىپ بىخۇدلىشىپ ، جاھالەتنىڭ پاتقىقىغا تېخى-
مۇ چوڭقۇر پاتتى . جەمئىيەت قالاق ، تۇرغۇن ھا-
لەتكە چۈشۈپ قاششاقلىشىپ كەتتى .

ۋەھالەنكى ، ھەرقانداق قەبىھ جاھالەتنىڭ
ئىنسانىي روھنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ تاشلىشى ئەسلا
مۇمكىن ئەمەس . شۇڭلاشقىمۇ ئىمجان ھالەتكە چۈ-
شۈپ قالغان خەلقنىڭ ئەقىانىڭ تۇخۇمىدەك ئەتى-
ۋارلىق زىيالىيلىرى ئارىسىدىن دانا – پازىل كى-
شىلەر ، «دەۋرنىڭ ۋىجدانلىرى» سۈپىتىدە مەيدان-
غا كېلىپ تۇردى .

ئابدۇللا توقاي (1886 – 1913) تاتار مىللى-
تى ئارىسىدىن يېتىلىپ چىقىپ «جەددىزىم» نىڭ
نۇرىنى چېچىش ئارقىلىق مىللەتنى ئەڭ بالدۇر
ئويغاتقان نۇرلۇق ياش يۇلتۇزنىڭ بىرى ئىدى . ئۇ
جاھالەت ، مۇتەئەسسىپ كونىلىق ، خۇراپات – نا-
دانلىققا قارشى بايراق كۆتۈرۈپ چىقىپ ، ئاقارتىش
ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش ، مائارىپتا يېڭى ئۇسۇل
بىلەن ئوقۇتۇشقا كۆچۈش ، گېزىت – ژۇرنال چى-
قىرىش ، يېڭى ئالى ، يېڭى پىكىر ، يېڭى ئېقىمنى
شەكىللەندۈرۈش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىشنى تەۋ-
سىيە قىلدى . مىللەتنىڭ پەن – مەدەنىيەت مائارى-
پى ، دېموكراتىيىسى ئۈچۈن قولىغا قەلەم ئېلىپ ،
تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر تارىخىدا
تۇنجى بولۇپ ، يېڭى دېموكراتىك دەۋر سەھىپىسى-
نى ئاچقان ئۇلۇغ مەنىۋى سەركەردىنىڭ بىرىگە
ئايلانغانىدى .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىدىيىسىگە تەسىر كۆر-
سەتكەن ئىجابىي تاشقى ئامىللار ئىچىدە ئابدۇللا
توقاينىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان دې-
يىشكە بولىدۇ . چۈنكى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۇنىڭ
ئەسەرلىرىنى ئۆزىنىڭ ئائىلىۋى كۇتۇپخانىسىغا
توپلاپ زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگىنىپ ، تەتقىق
قىلغان . نەتىجىدە ، تاتار دېموكراتىك شائىرىنىڭ
ئىجادىيىتىدىكى نۇرغۇن ئىجابىيلىقلىرىنىڭ ، ئى-
دىيىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈر-
گەن ۋە شېئىرىي ئۇسلۇب ، پىكىر ، خاراكتېر ،
ئىدىيە جەھەتلەردە ئابدۇللا توقاي بىلەن بەلگىلىك
ئورتاقلىقلارنى شەكىللەندۈرگەن .

ئابدۇللا توقاي «مۇرىدلەر قەبرىستانىدىن بىر
ئاۋاز» شېئىرىدا : «مىللەتنى ۋەيران ئېدەن ئىشان
ئىكەندىر ، بىلمەدىم ،

ئول ئىشانلار مىللەتدۇشمان ئىكەندىر ، بىل-
مەدىم .

. . . .

شۇنلارە قۇللۇق ئىبدەنلەر ، قول ۋىرەن بىچا-
رەملەر ،

مىللەتنى ئىزلال ئېدەن شەيتان ئىكەندىر ،
بىلمەدىم» دەپ مىللەتنى ۋەيران قىلىدىغان دۈش-
مەن – شەيتانلار قازى – ئىشانلار ئىكەنلىكىنى

كۆرسەتسە، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر «غەزەپ ـ زار» شېئىرىدا:

«پەنگە ماڭساق كۆز ئېچىپ كاپىر، جەدىت» دەپ قارغىشۇر،

بۇ ھاماقەت دەۋرىدە ئاتەش بولۇپ يانارمەن.

چۆل ـ جەزىرە، دەشتۇر سەھرا ئىچرە قالدىم نائىلاج.

ئاھ قاچان بىر يول تېپىپ، قوشۇلاي قاتارىمەن»

دەپ يېزىپ، مىللەتنىڭ قاتارىغا قېتىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان «دەۋرنىڭ ھاماقەتلىرى» ـ مۇتەئەسسىپ قازى ـ موللىلار ئۈستىدىن زارلانغاندى.

بىز قاراشلىرىمىزنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاپ كۆرەيلى:

1. ئابدۇللا توقاي يەتتە يېشىدا دىنىي مەكتەپكە كىرىپ خەت ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، مەدرىس ھاياتىنى باشلىغان. رۇس تىلى سىنىپىدا ئۈچ يىل ئوقۇپ، رۇس تىل ـ يېزىقىنى پىششىق ئىگىلىگەندىن سىرت، ئەرەب ـ پارس تىلىنى مۇكەممەل ئۆزلەشتۇرۇپ، ئۆز زامانىسىنىڭ ئەتراپلىق بىلىم ئىگىسىگە ئايلانغان؛ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلغار ئائىلە مائارىپىنىڭ تەربىيىسىدە بەش يېشىدىلا خەت ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن دىنىي مەكتەپتە ئەرەب ـ پارس تىلىنى ئۆگەنگەن. 12 يېشىدىن باشلاپ «شۆتاڭ» دا ئوقۇپ خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى، كېيىن رۇسىيىگە چىقىپ (بىر نەچچە نۆۋەت) رۇس تىل ـ يېزىقىنى خېلى پىششىق ئۆزلەشتۇرگەن.

بۇنداق مۆجىزە خاراكتېرلىك تىل ـ يېزىق ئىگىلەش قىزغىنلىقى ھەر ئىككى ئوت يۈرەك، تىل، بىلىم، مەرىپەت شەيداسىنى چوڭقۇر ھەم ئەتراپلىق ئىقتىدار ئىگىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ئەدەبىياتتىن خەۋەردار بولۇش ھەمدە ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن بىپايان مۇنبەت زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن. شۇڭا ئۇلار ئاڭ جەھەتتىن تېخىمۇ بالدۇر يېتىلىپ، تەپەككۇر، پىكىر جەھەتتە، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە دۇنياۋى خاراكتېر ياراتقان ئۇلۇغ شائىرلاردىن بولۇپ يېتىلگەن.

2. ھەر ئىككى شائىر لۇشۇنگە ئوخشاش تىل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشتا ئورتاقلىققا ئىگە.

ئابدۇللا توقاي تاتار فولكلورى ئاساسىدىكى خەلق جانلىق تىلىغا يېقىن يېڭى دەۋر ئەدەبىي تىلىنى روياپقا چىقىرىش، ئانا تىلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن فولكلورغا ئەھمىيەت بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن ئەرەب ـ پارس تىلىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان «چاغاتاي دەۋرى» تىلىدىن قول ئۈزۈپ، ئەل ئەدەبىياتى ۋە تىلىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئۈلگىسىنى يارىتىپ، تاتار تىلىنى مۇكەممەل ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن تاتار ئەدەبىي تىل ۋە ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بولۇپ تونۇلۇپ، زىيالىيلار، يازغۇچى ـ شائىرلار ئارىسىدا «بىرىنچى دەرىجىلىك شائىر» ئاتىلىپ بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «چاغاتاي دەۋرى» تىلىغا خاتىمە بېرىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يېقىلماس ئابىدە تىكلىگەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر توغرىسىدا يۇقىرىدا توختىتىلىپ ئۆتكەنلىكىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە يەنە تەكىتلىمەيمىز.

قىسقىسى، خەنزۇ ئەدەبىياتىدا لۇشۇننىڭ، تاتار ئەدەبىياتىدا ئابدۇللا توقاينىڭ باشلامچىلىق رولىنى تەتقىق قىلىش قانداق زۆرۈر بولسا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ سەركە، بايراقدارلىق رولىنى تەتقىق قىلىشمۇ شۇنداق زۆرۈر ھەم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. مىللىي ئەدەبىياتنى كۆپ تەرەپلىمە تەرەققىي قىلدۇرۇش، جەددىزمنى باشلاپ بېرىشتە ئورتاقلىققا ئىگە.

سىياسىي لىرىكا، ساتىرا ـ ھەجۋىنى باشلاپ بېرىش، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە جىددىي مۇئامىلە قىلىپ، پەن ـ مەرىپەت ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش، مەدەنىي مائارىپقا يۈزلىنىش قاتارلىق يېڭى ئاڭ ۋە ئىدىيىنى تەۋسىيە قىلىش؛ سىياسىي مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ھازىر جاۋاب بولۇپ نادانلاشتۇرۇش، بوزەك قىلىش، كەمسىتىش، ئېزىش ـ ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىك ـ ئازادلىققا ئىنتىلىشتەك سىياسىي كەيپىياتنى ئىپادىلەش، دېموكراتىيىنى تەلەپ قىلىش جەھەتلەردە پاراللېل پىكىرلىك بولۇپلا قالماستىن، بەدىئىي ماھارەتنىڭ يۇقىرىلىقى، قەلەم قۇۋۋىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئىچكى مىللىي ئامىل بىلەن تاشقى دەۋرلىك ئامىلنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى ئۆز ۋىجدانى بورچىنىڭ خېمىرتۇرۇچىغا ئايلاندۇرۇش جەھەتلەردىمۇ ئورتاقلىقلارنى شەكىللەندۈرگەن.

ئومۇمەن، بۇ ئىككى ئەدىب ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرى ئارقىلىق مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ۋەكىللىك قىلىپ، توركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى كەڭ خەلق ئاممىسى، دېموكراتىك پىكىردىكى تەرەققىيپەرۋەر جامائەتچى-

لىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا: تەبىئىي پەن زىيالىيلىرى، ئالىملىرى تەرىپىدىنمۇ «تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر ئارىسىغا تۇنجى بولۇپ جەددىزىمنى ئېلىپ كىرگۈچىلەر» دەپ ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىدى. چۈنكى بۇ ئورتاق تەشەببۇسچىلار يالغۇز مىللىي ئەدەبىياتنىڭ يېڭى دەۋرنى باشلاپ بېرىش بىلەن شۆھرەت قازانغان بولماستىن مۇھىمى، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرگە ئويغىتىش دەۋرى ئېلىپ كەلگەنلىكى بىلەنمۇ شۆھرەت قازانغانىدى.

4

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىگە رۇس ئەدەبىياتى ۋە رۇس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولغان جاھان كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ رۇس تىلى قاتارلىق خەلقئارا تىللارنى ئۆگىنىشى تەرەققىي تاپقان مىللەت ۋە دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق مىللەتنى جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چىقىش يولىنى ئىزدەشتەك ئۇلۇغ ئىنسانىي بۇرچ ئۈستىگە قۇرۇلغان يۇقىرى مەدەنىيەت ئېڭى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا لۇشۈنگە، ئابدۇللا توقايغا ئوخشاش «ئەكىلىشپەرۋەرلىك» بىلەن شۇغۇللىنىپ، مىللىي ئەدەبىياتنى شەكىل، مەزمۇن ۋە ئىدىيۋىلىك جەھەتتىن بېيىتىشنىڭ داغدام يولىنى ئېچىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىسپانىيىنىڭ مەشھۇر ساتىرىك يازغۇچىسى سېرۋانتېسنىڭ ساتىرا — ھەجۋىي ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى ئېچىپ تاشلاش مېتودىنىڭ، گېرمانىيە ئۇلۇغ شائىرى گېنرىخ گېيىننىڭ جەڭگىۋار سىياسىي لىرىكا ئارقىلىق كونا دۇنياغا جەڭ ئېلان قىلىپ، قوراللىق ئىنقىلاب قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش ئىدىيىسىنىڭ، «رۇسىيە ئەدەبىياتىنىڭ بوۋىسى» ئا.س پۇشكىن، «تەبىئەتپەرەسلەر» نىڭ ئاساسچىسى ن. ۋ. گوگولنىڭ تەنقىدىي رېئالىزملىق ھەم ئىنقىلابىي رومانتىزملىق مېتودىنىڭ تەسىرى ئۇنىۋېرسال ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

م. سېرۋانتېس «دونكىخوت» رومانىدا ھەجۋىي تىپ — دونكىخوتنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، دەۋرى ئۆتكەن رىتسارلىق مەستانىلىقىنى قاتتىق قامچىلىغان بولسا؛ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر نۇرغۇن شېئىرلىرىدا تىپىك «مەن» ئوبرازىنى يارىتىپ، يېڭى دېموكراتىك دەۋردە تۇرۇپمۇ ئاڭ ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدە قالغان مىللەتنىڭ تۇرغۇن ھالىتىنى كۈچلۈك ھەجۋىي قىلالىدى.

گېنرىخ گېيىنى «مەدھىيە» ناملىق سىياسىي لىرىكىسىدا كونا دۇنياغا جەڭ ئېلان قىلىپ:

«زۇلپىقارمەن، يالقۇن — مەشئەلمەن،
تۈننى يېرىپ ئۇچقۇن چاچىمەن
جەڭ باشلانسا ئالغا چاپىمەن،
. . . .
جەڭ سىگنالى چېلىنسا يەنە،
ئاتىلىمەن كۈرەشكە شۇئان»

دەپ يېڭى دۇنيا قۇرۇش ئۈچۈن لىرىك قەھرىماننىڭ ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي ئۆزىنى جەڭ كۈرەشكە بېغىشلىغان مىسلىسىز جاسارىتىنى گەۋدىلەندۈرسە، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ «جاننى ئالقانغا ئېلىپ»:

«كۆرگۈلۈكنى كۆرگۈلۈك، يا ئابدۇخالىق ئۆلگۈلۈك،
ئىككىنىڭ بىرىگە تۇرماق، جانغا بولسۇن شۇ خىتاب»
(«كۆرۈڭگەن تاغ يىراق ئەمەس» تىن)
. . . .
«كۆڭلۈ — تۈن ھېچ ئۇيقۇ يوق، ۋىجدان ئازابى يەنچۇ،
ئەلنى ئويغاتماق تىلەك، تاڭدا بىر چۇقان بىلەن.
ئابدۇخالىق ئۇشبۇ يولىدىن قايتما باشىڭ كەتسىمۇ،
ئەلنى قىل غەمدىن خالاس، قىلىچنى بوياپ قان بىلەن»①

دەپ يېزىپ، ئەل ۋەتەن ئۈچۈن جەڭگە ئاتلانغان ئىنقىلابىي «مەن» نىڭ ئۆزۈل — كېسىل كۆرەش قىلىش ئېڭىنى كەسكىن ئىپادىلەپ بەردى.

ئا. س پۇشكىن دوستى چائادايېفقا يازغان سىياسىي لىرىكىسىدا:

«دوستۇم سەن ئىشەنگىن، كۆرىمىز شەكسىز،
نۇر چېچىپ بالقىغان تاڭ يۇلتۇزىنى
مۇقەددەس ئويغىنىش كۆتەمەكتە بىزنى،
ھاكىممۇتلەقلىق خارابىسىگە.
يېزىشار شۆھرەتلىك ناملىرىمىزنى»

دەپ يېزىش ئارقىلىق يورۇق كەلگۈسىگە بولغان

① «كۆڭۈل خاھىشى» شېئىرىدىن.

تولۇپ ـ تاشقان ئىشەنچىنى ئىپادىلىگەن بولسا ؛
ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ ئىشەنچ بىلەن :

«كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس ، ئابدۇخالىق
كۈن ئۈمىد ،
سىغىنغانىڭ كېلەدۇر ، سۈزۈلۈر شۇندا جاھان »①
دەپ يېزىپ ، ئىنقىلابىي ئۈمىدۋارلىقنى ئەكس ئەت-
تۇردى .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دەۋرنى كۆزىتىش ، تەنقىد
قىلىش ، چۈشىنىش ئاساسىدا ئىجتىمائىي رېئال-
لىقنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلەپ بەرگەن
رېئالىستىك شائىر . ئۇ ھەر خىل شېئىرىي شەكىل
ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلى-
نىش ئارقىلىق فېئوداللارنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا
خارلىنىۋاتقان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ۋەكىلى تىپىك
«مەن» نىڭ بۇرۇختۇم بولۇش ھالىتى ، يۈرىكى
مۇجۇلۇشتەك پىغان ـ خورلۇق ھېسسىياتىنى ئىپا-
دىلەپ ، زۇلۇم ـ ئادالەتسىزلىككە قارشى ئىسياد-
كارلىق روھىدىن بېشارەت بېرىش ئارقىلىق خەلق-
چىل مىللىي شائىر ئىكەنلىكىنى نامايەندە قىلغان ،
ئۇنىڭ «بەختىگۈل» ، «قايدىسەن» ، «يۈرەك باغ-
رىم ئېزىلدى» ، «باھار چېچەكىدىن بىر تەسىر»
، «ئىنتىزارلىق» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە يۇقىرىقى
مەزمۇنلار ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ .

شائىرنىڭ «غەزەپ ۋە زار» «يەجۇجى ـ مە-
جۇجى» ، «ئىستىمەس» ، «ھار» ، «ئىچ پۇشۇش»
، «باردۇر» ، «دەردى دەۋران» ، «بىۋاپا» ،
«ئارمان» ، «مۇزلىدى» قاتارلىق سىياسىي لىرى-
كا ، رۇبائىي ۋە پارچىلىرىدا ئورتاق دەۋرىيلىك
خۇسۇسىيەتكە ئىگە رېئال جەمئىيەتنىڭ چىرىكلىك-
كە غەرق بولغان ئادەمخور تۈزۈلمىنىڭ ، ھاكىمى-
يەت بېشىدىكى تاشبېغىر ، قىزىلكۆز تۈلكە ، نەپسى
بالاخورلارنىڭ رەزىل ھەم ئىنتايىن زەئىپ روھىي
دۇنياسىنى ، ئۇلارنىڭ شېرىكى بولمىش دىنىي خۇ-
راپاتلىق ھامىيلىرىنىڭ نومۇسسىز شەرمەندىچى-
لىكلىرىنى ئۆتكۈر ساتىرا ـ ھەجۋىي تىلى بىلەن
شەپقەتسىز پاش قىلىپ ، رەزىل ماھىيىتىنى ئې-
چىپ تاشلاشلىرى شائىرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا
ساتىرا ۋە تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنى ئېلىپ كىر-
گەنلىكىنىڭ دەلىلى بولۇپ ، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ
ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئورنى تېخىمۇ يۈكسەكلى-
كىگە كۆتۈرۈلدى .

رېئاللىقنى خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى ،
لىرىك قەھرىمانىنىڭ مەۋج ئۇرۇپ ئۆركەشلەپ
تۇرغان مول تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ مۇبا-
لىغىلەشتۈرۈش ئارقىلىق يۈكسەك غايىۋىلىكنى
ئەكس ئەتتۈرگەن «ئۈزۈلمەس ئۈمىد» ، «ئارزۇ ـ
ئارمانىم مېنىڭ» ، «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس»
، «ئاچىل» ، «ئويغان» ، «كۆكۈل خاھىشى» قا-
تارلىق سىياسىي لىرىكا ، بىر قىسىم رۇبائىي ۋە
پارچىلىرى ۋە تالانتلىق ياش ئەدىبنىڭ ئىلغار رو-
مانتىك شائىر سۈپىتىدىمۇ تونۇلغانلىقىنى ئىسپات-
لاپ تۇرۇپتۇ . ئۇ «ئارزۇ ـ ئارمانىم مېنىڭ»
ناملىق شېئىرىدا :

«يار ۋەسلىگە يېتىشتۇر ئارزۇ ـ ئارمانىم
مېنىڭ ،

بولغۇسى بىر كۈن نېسىپ دەردىمگە دەرمانىم
مېنىڭ .

نا ئۈمىد ئوغلان ئەمەسمەن ، مىلڭ جاپا چەك-
سەممۇ گەر ،

ھۆرلۈكتىن تاپماق ۋەتەننىڭ ئاھۇ ئەفغانىم
مېنىڭ»

دەپ يازسا ، يەنە بىر پارچىسىدا :

يۈرەككە ئوق تېگىپ ياتسام ئىدى ئاستانىدا ،
ھەي ـ ھەي ،

مازارىم گۈل قۇچۇپ قالسا ئىدى بوستانىدا ،
ھەي ـ ھەي .

ۋەتەننىڭ ئانا تۇپرىقى گويا ئالتۇن ھىدى زە-
پەر ،

تەۋەرۈك نامىنى يازسام ئىدى داستانىدا ھەي
ـ ھەي .

دەپ يېزىپ «يار ۋەسلى» گە يېتىشتىكى ئىلغار
غايىۋى تەسەۋۋۇرى ۋە ئىنقىلابىي جاسارىتىنى جا-
راڭلاتقانىدى . . .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىدە بۇنداق كۆپ
قىرلىق ، خىلمۇخىل مېتودنىڭ كۆرۈلۈشى ئۇنىڭ
ئۇلۇغ دېموكراتىزمچى ، ئىنسانپەرۋەر ، خەلقچىل ،
مەرىپەتپەرۋەر ، يېڭى دۇنيا قۇرۇش مەقسىتى ئۈ-
چۈن كۈرەش قىلغۇچى ئىنقىلابىي شائىر ئىكەنلى-
كىگە دەلىل بولالايدۇ . شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە
ئۆتكۈر ساتىرىك تىل بىلەن يۇمۇرىستىك تىل ،
قوللىنىلغان بولۇپ ، «مەن» تىپ دەرىجىسىگە كۆ-
تۈرۈلگەن . تەنقىدىي رېئالىزم بىلەن ئىلغار روماد-
تىزم زىچ گىرەلىشىپ ، شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىكى
دۇنياۋى خاراكتېرنى ئېچىپ بەرگەن ۋە باشقىلار .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيىتى ـ مول
ھوسۇللۇق ، كۆپ قىرلىق ئۇنىۋېرسال ئىجادىيەت .
تەرەققىيات دېموكراتىيىنىڭ دۈشمىنى ، جاھالەت-
نىڭ ھامىيسى بولغان شىڭ شىسەي ئەينى يىللاردا
ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابىي جەڭچىنىڭ ياش جېنىغا قارا
قولىنى سوزغانىدى .

---

① «سېغىنىش» شېئىرىدىن .

شىڭ شىسەيدىن ئىبارەت بۇ ۋەھشىي جاللات شىنجاڭ خەلقىنىڭ نەزىرىدە، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ تىز پۈكمەس روھى ئالدىدا مەڭگۈلۈك لەنەت تېمىغا مىخلانغان ئىپلاس چۈپرەندە. نىمجان ئەرۋاھتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئەلۋەتتە.

5

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئابدۇللا توقاي ۋە ئا. س. پۇشكىنغا ئوخشاش ناھايىتى قىسقا ياشاپ، ھاياتلىقنىڭ قىممىتىنى تۆھپە بىلەن ئەبەدىيلىككە ئىگە قىلدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئاتەش يۈرىكى «ۋەتەن» خەلق ئۈچۈن سوقاتتى. قولىغا ئالغان ئىشىدىن ئۇنۇم ياراتمىغىچە قويمايدىغان، پىكرى تىرەن، پائالىيىتى ئىنقىلابىي، خەلق ئارزۇسى ئۈچۈن ياشلىق باھارىنى تەقدىم قىلىشتىن يانمايدىغان ھەقىقىي ئۇيغۇرلارنىڭ پەخىرلىك يىگىتى ئىدى. شۇڭلاشقا قىزىقىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ ئىدى. ئۇنىڭ قىزىقىش دائىرىسى: يۈرۈش – تۇرۇشتىن ياۋروپاچە كىيىنىشكىچە، جانلىق تىلنى ئۆگىنىش، خەنزۇچە ھۆسن خەت يېزىشتىن دۇنياۋى تىللارنى ئىگىلەشكىچە، فولكلورنى جانلىق ئۆزلەشتۈرۈشتىن خەلقئارا ئىلغار ئەدەبىياتنى ئۆزلەشتۈرگىچە؛ ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن سىياسىي مەسىلىلەرگىچە؛ دىنىي خۇراپاتلىقتىن ئىلغار پەننىي بىلىم، مائارىپ، دۇنياۋى مەدەنىيەتكىچە، تىل ئىسلاھاتىدىن جەمئىيەت، تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغىچە؛ رېئالىزملىق ئەدەبىياتتىن تەنقىدىي رېئالىزملىق، ئىلغار رومانتىزملىق ئەدەبىياتقىچە، نۇرغۇن كۆزقاراش، مەسىلە، مېتود، روھىي دۇنياغىچە چېتىلاتتى.

بۇ خىل چوڭقۇر ھەم كەڭ نەزەر دائىرىدە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ مىللەت، جەمئىيەت، دۇنيانى بىلىش، رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش، مىللەت ۋە ئەۋلاد ئۈچۈن دېموكراتىك ۋە جەڭگىۋار روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەسەرلەرنى قالدۇرۇش؛ مىللەتنى دەۋرنى يېتەكلەپ ماڭالايدىغان ئەزىمەت – غالىپنىڭ قۇدرەتلىك روھى – «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر روھى» نى قالدۇرۇپ كېتەلىشىنىڭ ئاساسى بولدى.

ماركس: «بىر دەۋرنىڭ خاراكتېرى ياشلار ۋەكىللىك قىلالايدىغان خاراكتېر؛ بىر دەۋرنىڭ روھى ياشلار ۋەكىللىك قىلالايدىغان روھ» دېگەنىكەن. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر باشلاپ بەرگەن خاراكتېر ۋە روھ 30 –، 40 – يىللاردا تەۋپىق ئەپەندى، ئەنۋەر ناسىرى، ل. مۇتەللىپ، زۇنۇن قادىرى، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى، 50 –، 60 – يىللاردا يەنە زۇنۇن قادىرى، پاشا ئىشان، ت. ئېلىيوپ، 70 –، 80 – يىللاردا زوردۇن سابىر، مەمتىمىن ھوشۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىپ راۋاجلاندۇرۇلدى. 90 – ۋە 2000 – يىللارغا كەلگەندە بۇ روھ مۆجىزە ياراتتى: خەلقىمىز ئارىسىدىن ئادىل ھوشۇر، ئابدۇشۈكۈر مجىت، خالمۇرات غوپۇر، روشەنگۈل ئەبەيدۇللا، تۇرسۇنئاي ئىبراھىم، ئايتۇرسۇن نەياز، دىلنار ئابدۇللا، نۇرتاي ھاجىم، ھوشۇر ئىسلام، قۇددۇس ھاپىز، ئابدۇراخمان ئابلىكىم، ئادىلجان ۋە جۈرئەت ئوبۇلقاسىم قاتارلىق ياشلار مەيدانغا چىقىپ ئەجداد روھىنى ياشناتتى، مىللەت ۋە دەۋرنىڭ ئەزىمەتلىرى بولۇپ دۇنياغا تونۇلدى.

ئىشەنچىمىز كامىلكى، يېڭى ئەسىردىكى ياشلىرىمىز ئۇرغۇپ تۇرغان جاسارىتى، قان ۋە تەرى، ئەقىل – پاراسىتى بىلەن مىللەتنىڭ، دەۋرنىڭ خاراكتېرى ۋە روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەردىن كېلىدىغان خىرىس ھەم رىقابەتلەرگە جەڭ ئېلان قىلىپ ئىجابىي جاۋاب بېرەلەيدۇ.

ھېكمەتلەر دۇنياسىدا گېئورگى بېرنارد شاۋ شۇنداق دەپ ئېيتقان: «ئادەمنىڭ ھاياتى بىر تال قىسقا شام ئەمەس، بەلكى بىز ۋاقتىنچە كۆتۈرۈۋالىدىغان مەشئەل. بىز ئۇنى چوقۇم ياندۇرۇپ پارلاق نۇر چاچقۇزغاندىن كېيىن، كەلگۈسى ئەۋلادلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشىمىز كېرەك.»

ئەجداد روھى، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر روھى» مەڭگۈ نۇر چاچقۇسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

لۇشۈن «چۇقان» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 – يىل 2 – ئاي نەشرى.

2. «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ئورنى» 1988 – يىل 5 – ئاي نەشرى.

3. ئابدۇشۈكۈر مۇللاك «لۇشۈن ۋە خەلق ئەدەبىياتى توغرىسىدا» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1995 – يىل 2 – سان.

4. رەھمىتۇللا جارى «مەشھۇر تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي شېئىرلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1990 – يىل 3 – سان.

5. «چەت ئەل تاللانغان شېئىرلىرى» ناملىق كىتاب.

6. «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» ناملىق كىتاب.

مۇئەللىپ قورغاس 2 – ئوتتۇرا مەكتەپ تىل – ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى بويىچە ئالىي لېكتور

ھەقىقەت ۋە تەسەۋۋۇف

يۈسۈپ ھۈسەيىن (قەقنۇس)

1. تەسەۋۋۇفنىڭ تەبىرى

بۇ ئۇقۇم ھەرپ ۋە تاۋۇشتىن بىلىنىپ تۇرىدۇكى، تەسەۋۋۇر دېگەن ئۇقۇمدىن كېلىپ چىققان. ھەرپشۇناس (ئارىف) بۇ ئىككى سۆزدە «ر» ھەرپى بىلەن «ف» ھەرپىنى پەرقلەندۈرگەن. ئەگەر بۇ ئىككى سۆز ئەرەب تىلىدىن بۇرۇنقى ئىبرىي تىلىدا ۋە ھەتتا گىرىك (يۇنان) تىلىدىمۇ بولغان دېيىلسە، ئۇ چاغدا ھەرپ پەرقلىرى R ۋە P شەكلىدە بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بۇ ئىككى خىل سېلىشتۇرمىنىڭ ئۆزىنىلا تەسەۋۋۇر قىلىپ كۆرگەندە بىرىنچى شەكىلدە نېمە ئۈچۈن ز دېگەن ھەرپتىكى چېكىت ئۇچۇپ ر بولۇپ ئاندىن ف ھەرپىگە ئۆزگىرىپ قالدى؟ تەسەۋۋۇر دېگەن روھنىڭ ئۇچۇشى (ئېنېرگىيىلىك چىقىم) دېمەكتۇر. شۇڭا، ئۇ سۆزدە، چېكىت ئۇچۇپ ر قالغان ۋە بۇ چېكىت ئۇچۇپ، روھنى تۇتقۇچى (ئېنېرگىيىلىك كىرىم) ئىگىلىگەن باشقا قونۇپ ف بولغان.

بۇ سۆز ئويۇنىدىن بىز تەسەۋۋۇفنىڭ ئىلىم خاراكتېرىنى كۆرىمىز. خوش، ئۇنداق بولسا تەسەۋۋۇف زادى قانداق ئىلىم؟ تەسەۋۋۇف — مەنتىقىلىق تەسەۋۋۇر ۋە ياكى تەسەۋۋۇر مەنتىقىسى ۋە ياكى تەسەۋۋۇر قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى ئىلىمدۇر. تەسەۋۋۇر كۆز بار جانلىقتىكى ئىپتىدائىي ئىقتىدار. بۇ بولۇپمۇ ئىنسانلارنىڭ چوڭ مېڭىسى تەرەققىي قىلىپ ئوتتۇرا مېڭىدىكى كۆز يىلتىزى چوڭ مېڭىگە كېڭەيگەن ۋە كۆپەيگەن ھۈجەيرىلەر پوستلىقىدىكى ئېلېكترونلۇق (مىكرو ـ زامان، ماكان) ھەرىكىتى ئىقتىدارى. لېكىن، ئىنسانلارنىڭ بۇ تەبىئىي ئىقتىدارنى جارى قىلىش دەرىجىسى (مىقدار سۈپىتى) ئوخشاش ئەمەس. بىزدە تەسەۋۋۇفنى سوفىزم ۋە ياكى سوفىستىك مېتود بىلەن باغلاپ قارىغۇچىلار مەۋجۇت. سوف بەزىدە پەيلاسوپ دېگەنگە ئوخشاش مەنە بەرسە، بەزىدە سۈزۈكلۈك دېگەن مەنىدە. بەزىدە نەپەستىكى «سۇف» دەپ دەم ئۇرۇشنى كۆرسەتكۈچى مەنىدە ۋە بەزىدە پاكىز جەندە مەنىسىدە تەبىرلەنگەن. بۇ مۇناسىۋەت نەزەرىيىۋى گراماتىك چۈشەنچىدە بىر ـ بىرىگە سەۋەب ـ يەكۈن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇفنىڭ مەنىسى كەڭرى ۋە چوڭقۇر. سوفىزم بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ شېرىكلەشكەن مەنپەئەت بىرلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن تار مەنىگە ئىگە. ئىككىسىنى باراۋەر قىلىش خۇددى ئاسمان گۈمبىزى بىلەن دوپپىنى باراۋەر دېيىشكە ئوخشاش نادانلىق.

تەبىئىي تاللىنىش — جانلىق ۋە ئىنساننىڭ ھاياتى مەنپەئەت سېزىملىرىدىكى ئۆزئارا زەرەتلىنىش ھادىسىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ ئىنسانلاردا بۇنداق زەرەتلىنىش تەسەۋۋۇردا تېز ئەكس ئېتىدۇ. بۇنى ئېتىراپنى ئېتىراپ قانۇنى ۋە مىقدار سۈپەت قانۇنى جەھەتتىن قارىغاندا تاللىنىش ھادىسىلىرى ئېتىراپنى ئېتىراپ بولسا، مىقدار سۈپەت ھەربىر ئايرىم نەرسە ۋە زەررىدىكى تەسەۋۋۇرلۇق ئېلېكترونلۇق ھەرىكەتتۇر. سۇ بىلەن سۇ سىڭىشىدۇ، بۇ تەبىئىي تاللىنىش. سۇ بىلەن ياغ سىڭىشمەيدۇ، بۇ تاللانماسلىق. لېكىن سۇ بىلەن ياغدىمۇ ئۆزىگە خاس مىقدار سۈپەت مەۋجۇت. يەنى مىقدار سۈپىتى تاناسىپ كەلسە ئېتىراپ قىلىشىپ تاللىشىدۇ. تاناسىپ كەلمىسە، ئىنكار قىلىشىدۇ، تاللانمايدۇ. مەسىلەن، بىر قېرى ئەر كىچىك قىزغا ھەۋەس قىلدى، دېسەك، ئەرنىڭ تەبىئىي تاللىشىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن كىچىك قىزنىڭ تارتىلىشى كىچىك ئەر (مەۋھۇم بولسىمۇ) تەرەپ بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ مۇھەببەتتىكى تاللىنىش بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى بولغان كىشىلەرنىڭ ھەر خىل مەسلەك زىغ گۇرۇھلىرىغا تاللىنىشلىرىنىڭ ئۆزىدىمۇ ھەر خىل مۇرەككەپ ئىقتىسادىي، ھېسسىياتى مەسىلىلەر مەۋجۇت.

ھەرقانداق ئىلىمنىڭ مەلۇم دەرىجىسىدە كەسىپىي سۈپەت بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، تەسەۋۋۇپ ئىلىمنىڭ يۇقىرى كەسپىي دەرىجىسى تەۋەھھۇد (تەۋھىد) دېيىلىدۇ. خۇددى شېئىرىيەت كەسپىدىكى كىشى شائىر دېيىلگەندەك تەسەۋۋۇپتىكى تەۋەھھۇت كەسپىي دەرىجىسىدىكى كىشى نامى تاھىر دېيىلىدۇ.

2. تەسەۋۋۇپ تارىخى

تەسەۋۋۇر ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ئىقتىدارى بولغانلىقى ئۈچۈن مەنتىقىلىق (تەرتىپلىك) تەسەۋۋۇر قىلىش كەسپى تارىخىمۇ ئىنسانىيەتكە ئورتاق. قەدىمكى يۇناندىكى مەدەنىيەت ـ سەنئەت نەتىجىلىرىنى بىر مەنىۋى چوققىسى دەپ قارىساق، بۇ دولقۇنسىمان چوققا ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئاسىيا «دولقۇنلىرى» پەسلىگەندىن كېيىن كۆتۈرۈلگەن دولقۇن چوققىسىدۇر. شۇڭا، بۇ يۇنان دەۋرىدىكى ئەپلاتون، سوقرات، ئارىستوتېل قاتارلىقلار، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىران، ھىندىستان ۋە رىم ئىمپېرىيىسى تاكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسى قەدەر قەدىمكى ئۇيۇق تەرىقىسىدە كۆرۈنۈپ تۇردى. ئوتتۇرا ئەسىردە بولسا، ئەرەب ئىسلام تەسەۋۋۇپ دەرىجىسى يۈكسەك كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن، تەسەۋۋۇپ ـــ ئىسلامىيەتكە مەنسۇپ دېيىلىدۇ. ۋەھالەنكى يېقىنقى ئەسىرلەردە ياۋروپا سانائەت تېخنىكا دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن تەسەۋۋۇپ دولقۇنى ياۋروپاغا كۆچتى. ئەرەب تىلىدىكى ئۇقۇملار لاتىن تىلىغا ئۆزگىرىپ كەتتى. بۇ تارىخ خۇددى پانتېئىزىم دېگەن بىلەن تەسەۋۋۇپ دېگەن سۆز پەرقىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەگەر لاتىن تىلىدىكى پەيلاسوپ مۇتەپەككۇرلارنى ئەرەب تىلىدىكى ئۇقۇملار بىلەن ئاتايدىغان بولساق، نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنى ھېس قىلماسلىق مۇمكىن. مەسىلەن، ماركسمۇ ئۇلۇغ تەسەۋۋۇپ (تاھىر). ئۇ قوللانغان پرولېتارىيات دېگەن ئۇقۇم ئاستىدا دەرۋىشلىك ئەقىدىسى بولغان «ۋەھرەت»، ئۇ ئىختىرا قىلغان كوممۇنىزم پرىنسىپلىرىدا جەننەت تەسەۋۋۇرلىرى مەۋجۇت. بۇنى سوتسىيالىزم ئاستىدا فرانسىيە ئوتوپىيەسى، فرانسىيە ئوتوپىيىسى ئاستىدا ئىسلام تەسەۋۋۇرىدىكى جەننەت غايىسى، نېمىس پەيلاسوپلىرى گېگىل، گيوتى، ئاستىدا ھاپىز، جالالىددىن رومى بارلىقىنى ئەسلەش كۇپايە.

بۇ ئىلىمنىڭ ئۆزى ئەسلى تەسەۋۋۇر مېتودى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆزىگە تەسەۋۋۇر مېتودىنى قوللىنىپ تەمسىل قىلىپ، ئىنسانلىقنى كۆپىنچە ئاتقان «كۆمۈر»، پىرمانلىق (ھايۋان) نى كۆيمىگەن «كۆمۈر» دېمەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپ مەيدانلىرى ياۋروپا كاۋكاز تەرەپتىن كەلگەن كۆيۈك ئۈچقۇنلىرىنىڭ كېڭىيىشى دېمەكتۇر. كۆيۈش بىلەن كۆيمەسلىك (يورۇق ـ سوغۇق) ئارىسىدىكى خىمىيەۋى (فىزىئولوگىيىلىك) رېئاكسىيە، ھەرقايسى «تاھىر» لارنىڭ كونكرېتنى ئىقتىسادىي، ھېسسىياتى خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئىسلامىيەت دەستۇرى بولغان «قۇرئان»، «ھەدىس» $\frac{7}{1}$ نەقلىدىكى ئافرىقا ـ ئەرەب يېرىم ئارىلىدەك ياۋاي رايونغا كۆرە زور دەرىجىدە ئىلغار ۋە ئىجابىي بولغان $\frac{6}{2}$ نىسبەتكە ئىگە دېيىلسە، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلام دۇنياسىدىكى ھەر خىل تەسەۋۋۇپ ئېقىملىرى ۋە «تاھىر»لارنىڭ مەشھۇرلىرىنىڭ خاراكتېرى پەقەت $\frac{6}{2}$ نىسبەت بىلەن $\frac{5}{3}$ نىسبەت ئارىسىدىكى ئۆزگىرىش ئۇچقۇنلىرىدۇر ۋە بۇلارنىڭ يېقىنقى زاماندىكى ياۋروپا تەرەققىياتىدىكى $\frac{5}{3}$ نىسبەتكە ھەسسە (كەررە) بولۇپ قوشۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

3. ئىسلام تەسەۋۋۇفىدىكى تارىخىي چەكلىمە

ھازىردىن تۇرۇپ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا قارىساق، ئەلۋەتتە «بوۋايلار ئەقلىدىكى» نۇرغۇن چەكلىمە مەلۇم بولىدۇ. بوۋايلار بۇنى «تۈزىتىش» نى بوۋاقلارغا قالدۇرغان. بوۋاقلار چوڭ بولۇپ ئۇنى تۈزەتسە، بوۋايلار ئەرۋاھى خۇشال بولىدۇ. ئىسلام تەسەۋۋۇفىدىن خەۋەردار كىشىلەرگە مەلۇمكى: ھەممە شەرىئەت (ئادالەت)، تەرىقەت (سائادەت)، پەزىلەت (پاراسەت)، ھەقىقەت (قانائەت) دېگەن سەككىز ئۇقۇمنى ئېتىراپ قىلىدۇ، ۋەھالەنكى، بەزىدە ھەقىقەت (قانائەت) ئورنىغا پانا (پانى) ۋە ياكى (ۋەھدەت) ئۇقۇمىنى قويىدۇ. بۇ چەشەنچە، بوۋايلارنىڭ ھەقىقەت ئۇقۇمىغا بولغان تەبىرىدىكى چەكلىمىدىن بولغان. شۇڭا، تۆتىنچى (سەككىزىنچى) ئۇقۇم ئورنىغا ۋەزىيەت دېگەن ئۇقۇمنى قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇقۇم سۆيىيىك-

تىپ (مىكرو) مەنىدە بەدەن ۋە مېڭىنىڭ دەقىقى
زامان ماكان ئەھۋالىنى ، ئوبيېكتىپ (ماكرو) مە-
نىدە بەدەن ۋە مېڭىگە تەسىر قىلىپ تۇرغان تەبى-
ئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ زامان ، ماكان شارائىتىنى
ئىپادە قىلىدۇ . شۇنداق قىلىپ شەرىئەت (ئادا-
لەت) ، تەرىقەت (سائادەت) ، پەزىلەت (پاراسەت)
، ۋەزىيەت (قانائەت) نى ئالەمنىڭ پەلسەپىۋى قا-
نۇنى بولغان تۆت ئۇقۇمغا ئۇدۇل قىلساق ، ①
ماتېرىيەنىڭ (ئېنېرگىيىنىڭ) ئايلىنىش قانۇنى
بىلەن شەرىئەت ، ② سەۋەب ـ يەكۇن قانۇنى بىلەن
تەرىقەت ، ③ ئېتىراپنى ئېتىراپ قانۇنى بىلەن پە-
زىلەت ، ④ مىقدار سۈپەت قانۇنى بىلەن ۋەزىيەت .
ئۇقۇمى توغرا كېلىدۇ .

مۇشۇنداق تۈزىتىشتىن كېيىن ، ئاندىن تە-
سەۋۋۇپ بىلەن ھەقىقەت مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئې-
نىق سېلىشتۇرما قىلغىلى بولىدۇ .

**4 . تەسەۋۋۇپ بىلەن ھەقىقەتنىڭ مۇنا-
سىۋىتى**

ماتېماتىك تەپەككۇردا $\frac{4}{4}$ كەسىرنى ھەقىقەت
بەلگىسى دېسەك ، $\frac{7}{1}$. $\frac{6}{2}$. $\frac{5}{3}$ كەسىرلىرىنى
تەسەۋۋۇپنىڭ زامان ماكان پەرقلىرى ، يەنى شە-
رىئەت ، تەرىقەت ، پەزىلەت ، ۋەزىيەت توغرىسىدىكى
سۇبيېكتىپ بىلىش پەرقلىرى دېيىشكە بولىدۇ .

گېئومېتىرىك تەسەۋۋۇردا
چەمبەردىكى ئىككى كەسمە سىزىق تۆت ئۇچبۇلۇڭ-
نى شەرىئەت ، تەرىقەت ، پەزىلەت ، ۋەزىيەت ئورنى
ۋە ئايلانمىسى دېسەك ، چەمبەر مەركىزىدىكى چې-
كىتنى ھەقىقەت دېيىش مۇمكىن . نەزەرىيىۋى تە-
پەككۇردا تەسەۋۋۇپ تەسەۋۋۇر مەنتىقى ئىلمى بول-
غانلىقى ئۈچۈن ، تەسەۋۋۇر قىلغۇچى «تاھىر » مې-
ڭىسىنىڭ مىكرو قۇرۇلمىسى بىلەن ئالەملىك
بوشلۇقتىكى ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيىنىڭ ماكرو قۇ-
رۇلمىسى تاناسىپ . بۇ تاناسىپ «تاھىر » لارنىڭ
ئالەمنى توغرا تونۇشىغا سەۋەب يەكۇن بولغان .
ماكرو بىلەن مىكرو بىر ـ بىرىنى ئېتىراپ قىل-
غان . ماكرو ـ مىكرونىڭ مىقدار سۈپەت ئۆزگە-
رىشلىرىدە ئامانلىق ، راۋانلىق ، تۈز ئۆز ، تەڭ
كەڭ ، تولۇق بولۇق بولۇشى ئۈچۈن سەۋەب بولغان
ۋە ياكى تەڭرىنىڭ بەندىگە رەھمىتى بولغان . ۋەھا-
لەنكى ئىسلامىيەت تەسەۋۋۇپنى تەتقىق قىلغان ھا-
زىرقى زامان ئالىملىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تەسەۋ-
ۋۇر مۇتەپەككۇرلىرى (مۇتەخەسسىسلىرى) بولغان
«تاھىر » لارغا كونكرېتنى باھا بېرىش لازىملىقىنى
تەكىتلىگەن بولسىمۇ ، ئۇ «تارىخىي مەۋھۇمىيەت »
نى ئېنىقلاش سەۋىيىلىرى ھەر خىل بولغانلىقى
ئۈچۈن ھەر خىل باھا بەرگەن . بۇ باھا دەل ئاشۇلا-
رنىڭ سۇبيېكتىپ خاراكتېرىنىڭ ئىنكاسى بولدى
ۋە ئۇلارمۇ تارىخىي ماتېرىيالغا ئايلاندى ، ئەلۋەتتە .
كەمىنەمۇ بۇنداق تارىخىي تەقدىردىن خالىي ئە-
مەس .

ئىسلام تەسەۋۋۇپ تارىخىدىكى مەشھۇر كىشى-
لەردىن ھەسەن ئەلى بەسرى ، ھەسەن ئەلى بەستا-
مى ، ئەبۇبەكرى . ئەش شىبلى ، ئىبراھىم ئەدھەم ،
پەرىدىن ئەتتار ، مەنسۇر ھەللاجى ، جالالىدىن رو-
مى ، باھاۋۇدىن نەقشىبەندى . . . . ئەلىشىر نەۋائى
قاتارلىقلارنى ئالساق ، ھەربىر كىشىنى بىلىش ئۈ-
چۈن كونكرېتنى ھاياتىنى ئېنىقلاشتا توغرا كېلە-
دۇ . ھاياتى سەۋەبىنى ئېنىقلىماي تۇرۇپ يەكۇن
باھاغا كېلىش مۇمكىن ئەمەس .

مەسىلەن ، مەنسۇر ھەللاجنى ئالساق ، ئۇنىڭ
ياشىغان دەۋرى ھەزرىتى ئەلى ئوغلى ھەسەن ۋە
ھۆسەيىن تراگېدىك تەقدىرگە يۈزلىنىپ ، شىئە
مەزھىپى سەرسان بولغان باغدات خەلىپىلىكى دەۋ-
رىگە توغرا كېلىدۇ . ئۇ ھەقتىكى ھېكايەت —
ئاكا ـ سىڭىل قىسمىتى ، ئەتراپىدىكى بېسىم ۋە
سىقىم مەنسۇرنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى جىنسىي تانا-
سىپنى ۋە سىڭلىسىنىڭ جىنسىي تاناسىپنى ئىز-
دەشكە مەجبۇرلىغان . جىنسىي تاناسىپنى ئېنىقلى-
غاندىن كېيىن شادلىقىدىن ئەنەل (سىڭلىسى)
ھەق ۋە مەنەل (ئۆزىنىڭ) ھەق ملودىيىسىنى
ياڭراتقان ۋە ئۆزىنى كرېست تەرەپكە مەنسۇپ قىلى-
ۋەتكەن .

جالالىدىن رومىنى ئالساق ، ئۇ ياشىغان دەۋر-
دە كاۋكازدا سەلجۇق تۈركلىرى ئورنىنى ئوسمان
ئىمپېرىيىسى ئىگىلەپ سەلجوق ئەۋلادى ۋەيران بو-
لۇشقا يۈزلەنگەن ۋە ئۇلار ئەتراپىدىكى رايونلارغا
چېچىلىپ كەتكەن . رومى غەزەللىرىدىكى ھەتتا
ئىسلامىيەتنىڭ ئۆزىگىمۇ نارازىلىق كېيىنكى خەلى-
پىلىك خىلاپىتىگە ئىسيان ئىدى .

يەنە سوپى ھەسەن ئەل بەسرى (مىلادىيە 642
— 728) مۇ ئەلى ئەۋلادى تراگېدىيىسىدىن كې-
يىنكى خەلىپىلىككە نارازى ھېسسىياتىنى ئاساس

قىلغان .

ئومۇمەن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مەنپەئىتىنى چىقىش قىلماق ، بىر قەدەر ئورتاق خۇسۇسىيەت ، ھەتتا «قۇرئان» نى تەتقىق قىلغان ئالىملارمۇ «قۇرئان» ، ھەدىستىكى تىپىك ئىدىيىنىڭ ئىككى باسقۇچلۇق دەۋرى ئالاھىدىلىككە ، يەنى ئىككى خىل ۋەزىيەت ئىپادىسىنى — پەيغەمبەر ھوقۇق ئىگىلەشتىن ئىلگىرىكى «ئىنقىلاۋى» مەزگىلى ، ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىق مەزگىلى پەرقىنى ھېس قىلىشقان . كەمىنىنىڭ ھېس قىلىشىچە ، ئىسلامىيەتتىكى شىئە ۋە سۈننىي ئېقىمى ئاشۇ ئىككى خىل خاراكتېرنىڭ ۋارىسلىقىدىن ئىبارەت .

5 . تەسەۋۋۇپ مېتودىدىكى پەرق ۋە غەرق

تەسەۋۋۇپ تەبىئىي ئالاھىدە ئىقتىدارلىرىنىڭ بۇلىقى ، شۇنداقلا ئالاھىدە ئىقتىدارنى يېتىشتۈرۈش تەجرىبىسىنىڭ — تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ يولى . چۈنكى ئالاھىدە ئىقتىدار دېگەن ھەر خىل ھاشارات ۋە ھايۋانات ئارتۇقچىلىقىنى ئۆزلەشتۈرۈپ جارى قىلىش بولغانلىقى ئۈچۈن ، تەسەۋۋۇر بىلەن جىسمى ھالەت قىلىش شەرت .

تەسەۋۋۇپ ئەۋلىيالىرى بولغان «تاھىر» لارنىڭ كۆمپا سىرى ھەر خىل بولسىمۇ ، نەزەرىيىۋى مېتود جەھەتتىن ئىككى خىل . بۇنى يەكۈنلىگەن ۋ . زاھىدوپ (1987 - يىل 20 - سان «بۇلاق» دىكى «تەسەۋۋۇپ توغرىسىدا» غا قارالسۇن) ئىككى مىسالنى كۆرسەتكەن .

بىرى ، سوپى سەيىد ئەمىر كولال : ئەۋلىيالار ئەۋلىيالىقنى تۆت نەرسە بىلەن ئىگىلەيدۇ ، بۇلار ئاچلىق ، خارلىق ، سۈكۈت ، تەنھالىقتۇر دېگەن .

بۇ يول بۇددىزمغا تاقىلىدۇ . بۇنىڭ مەزمۇنىنى جالالىدىن رومى قاراشلىرى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . كۆزلىرىڭنى تىكىپ قويغىن . قەلبىڭ كۆز ئورنىنى ئىگىلىسۇن . دۇنيانى تامامەن باشقىچە كۆرىسەن . . . «تاشقى قۇلاقنى ئەتمىگۈچە ئىچكى قۇلاق ئاڭلىمايدۇ . . . ساماۋى تەفىت ئۈستىدە پەردىكى زەررىدىن ئاسماندىكى يۇلتۇزغىچە ھىجران ئازابى ۋە ۋەسل ئارامىدا بارلىق كۆرگەنلىرىڭنىڭ ھەممىسى مەن ئىنجىل ، قۇرئان ، ھەممىسى مەن . ئوت ، سۇ ، يەل يەر پەرىشتىلەر . جىنلار ، دىۋىلەر ، ئەرۋاھلارنىڭ ھەممىسى مەن ، مەندە نە بەدەن ، نە جان بولسۇن ، ئۆزۈم جانلارنىڭ جېنى ، ئۆزۈمدىن ئىككىلىكنى ھەيدىدىم ، كۆردۈمكى ئىككى دۇنيا بىردۇر .»

ئىككىنچىسى ، باھاۋۇدىن تەقشىبەندىيە يولى . بۇمۇ تۆت مەزمۇندىن ئىبارەت . ① خىلۋەت دەر ئەنجۇمەن (كوللېكتىپ ئىچىدىكى تەنھالىق) ② سەفەر دەر ۋەتەن (تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى ئارىلاش) ③ نەزەر دەر قەدەم (قەدەم تەشلىمىسىگە دىققەت) ④ خوش دەر دەم (نەفەشتىكى تەشلىمىگە ھەۋەس)

بۇ يولنىڭ مەزمۇنى : تەڭرى نۇرىدىن بىر زەررە بەندىگە لايىق . زاھىر ئېھتىياجىدىن خەلق بىلەن ، باتىن ئېھتىياجىدىن تەڭرى يادى بىلەن بولۇش ، بۇ يول سالىكلىرى بىر - بىرى بىلەن سۆھبەت تۈتسالەر ، ئاندا كۆپ خەيرىيەت ۋە بەرىكەت . . . مۇساپىر بول ئەمما ۋەتەن ئىچرە بول ، خىلۋەت تىلە ئەنجۇمەن ئىچىدە بول .

بۇ ئىككى پەرقنى تەتقىق قىلغاندا قارىماققا ئوخشاش ئەمەستەك كۆرۈنسىمۇ ، زامان ماكان كۋادرات چۈشەنچىسىدە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ . يەنى بىرىنچى زاماندا سەيىدكولال بولۇپ سۇبيېكتىپنى — ھالال - ھارام چۈشەنچىسىنى ئىنقىلاپ بولۇپ ، ئىككىنچى زاماندا تەقشىبەندى بولۇپ ، ئوبيېكتىپ ئىچىدە سۇبيېكتىپ ھالال مەۋقەسى بىلەن قۇش ئاسماندا ، بېلىق دېڭىزدا ئۈزگەندەك يۈرۈش مۇمكىن . گەرچە ۋ . زاھىدوف ئەخمەت يەسسۇۋىگە تەنقىدىي قارىغان بولسىمۇ ، ئەخمەت يەسسۇۋى زامانىسىغا كۆرە ئىككى پەرق بىرلىككىنى جارى قىلغان ، ئاندىن سۆگرە «تا ئەتىدىن تاپماس مەلال ، باتىنىدىن كېتەر ھەبىبىس پاسىق خىيال ، زاھىر باتىن سالىك بولۇر . سابىھ جەمال جەمالىدىن نۇر باتىن تابان بولۇر .» دېگەن گەپلەر بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ .

ئەمدى «قۇداتقۇبىلىك» نى ئالساق ، ئۇ مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ 11 - ئەسىردىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇپ چوققىسىدۇر . بۇ جەھەتتە نۇرغۇن تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلدى . كەمىنە تەسەۋۋۇپ مېتودى ئارقىلىق ئەسەردىكى مەنتىقىنى مۇنداق مەنزىرە بىلەن سۈپەتلىمەكچى .

ئەسەردىكى كۈنتۇغدى شەكلى

(ئەمدى تۇغۇلۇۋاتقان كۈن) ، ئايتولدى ◯ (تولۇنئاي) ، ئۆگدەلمىش ھىلال ( ) ، ئودغۇر-

مىش قىرال ( ). بىز بۇ شەكلى مەنزىرىگە دىققەت قىلساق، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام توغرىسىدىكى ھېكايەتتە كۈننى ئورنىدا توختىتىپ قويغان ۋە ئاينى پارچىلاپ يەنە قوشقان مۆجىزە توغرىسىدىكى گەپنى كۆرىمىز. ئەمدى مەزكۇر شەكلى مەنزىرىگە قارىساق، كۈنتوغدى (توختاپ قالغان كۈن)، ھىلال بىلەن قىرال (پارچىلانغان تولۇن ئاي) بولىدۇ. كۈنتوغدى — ئادالەت — مۇتلەق جىنسى تاناسىپنى بەلگە قىلغان يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام.

ئەسەردىكى ئودغۇرمىش — يۈقىرىدىكى مېتودنىڭ بىرىنچى گەۋدىلىنىشى. ئاچلىق، خارلىق، سوغۇق، تەنھالىق تەجرىبە باسقۇچى. ئۆگدۆلمىش ئىككىنچى گەۋدىلىنىشى (خەلق ئىچىدىكى يەكلىك، جاھان كەزگۈچى قەدەملىرىگە، نەپەسلىرىگە دىققەت قىلغۇچى ئەمەلىيەت باسقۇچى. بۇ ئىككى باسقۇچ بىر سوتكىدا كۈنتى نىشانلاپ، ئايدەك: ھىلال ـ تولۇن. قىرال قولۇن بولۇپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

«قۇداتقۇ بىلىك» نى تەسەۋۋۇپ كۆزىدە تارىخىي جەھەتتىن تەكشۈرسەك، كۈنتۇغدى — مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلدۈرگۈچى يۈسۈپ پەيغەمبەر. ئايتولۇن — 10 ـ ئەسىردە ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن «تاھىر» — ئەبۇ نەسىر (ئەخمەت) فارابى، ئۆگدۆلمىش — يۈسۈپ قادىرخان (خاس ھاجىپ) ئۆزى، ئودغۇرمىش — «ئىنجىل» نىڭ تۆنجى ئاپتورى قۇددۇسلۇق يەھۇدىي يۈسۈپ بولىدۇ. كۈننىڭ توختىتىلىشى ۋە ئاينىڭ پارچىلاپ «قوشۇلۇشى» ئەنە شۇنداق مىڭ يىللىق تارىخ قاتلاملىق تاناسىپ (لاماكان لازامان) يەكۈننى بېرىدۇ.

بۇنداق تارىخىي قاتلىنىش تاناسىپلىقى مىسالىنى ئەلىشىر نەۋائى ھاياتىدىن ھېس قىلىش مۇمكىن. مەسىلەن، 1470 — 1480 ـ يىللاردا ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» نى تۈزگەندە 12 ـ ئەسىردىكى نىزامى گەنجەۋى تەكرارى بولىدۇ. نىزامى گەنجەۋى سەلجۇق تۈركلىرىدىن بولۇپ، غەزنەۋى خانلىقى دەۋرىنى مەنبە قىلغان. نەۋائى بۇ تاناسىپنى بىلىپ 1490 ـ يىللاردىن كېيىن 1500 ـ يىلى مەنتىقۇتتە يىر» نى يېزىپ پەرىدىن ئەتتاربىلەن تاناسىپ ھاسىل قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر «پىانى» يەكۈنلەنگەندىن كېيىن، سۇلتان سەنجەر (ئەخمەت) نى ـ ئاندىن مۇھەممەد يۈسۈپ پەرسا بولۇپ ئاخىرىدا يۈسۈپ قادىرخان ئىككىنچى بىلەن يەكۈنلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا تەسەۋۋۇفنىڭ بىلىش ۋە مېتود مەسىلىلىرى ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇر ئۇسۇلى ۋە پائالىيەت ئۇسۇلىنىڭ خىلمۇ خىللىقىدىن ئىبارەت. بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئىنسانلارنىڭ كونكرېتنى مەۋجۇتلۇق مەنپەئىتىنى ساقلاش ئېھتىياجى. ھەر خىل گۇمپا ۋە مەزھەپ ناملىرىنى نىقاب قىلغان بولسىمۇ، ھاياتلىقنىڭ جىسىم ۋە مۇقىم دىئالېكتىكىسىدىن تاشقىرى ئەمەس.

6. ھازىرقى مەسىلىلەر

تەسەۋۋۇف لاتىن تىلىدىكى ئىزىملار ئىسمى بىلەن بولسۇن ياكى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى مىللىي تىللاردىكى ئىسمى بىلەن بولسۇن يەنىلا مەۋجۇت. ئىسلامىيەت رايونلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەنئەنىۋى تەرىپلىرى يەنىلا مەۋجۇت. ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماكانىمىزدا ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس ئىسىملار ئۆزگەردى. سىياسىي (ئىقتىسادىي، ھېسسىياتى) تۈزۈم ئۆزگەردى. نەتىجىدە بىزدە ماتېرىيالىزم، ئىدېئالىزم، مېتافىزىكا، دىئالېكتىكا دېگەندەك لاتىن تىلىدىكى پەلسەپىۋى تەپەككۇر ئۇقۇملىرى ئورۇنلاشتى. بۇ ئۇقۇملارنى چوڭقۇر ۋە سۈزۈك تەسەۋۋۇر قىلىش ئىمكانى بولمىغانلىقتىن، دوگماتىك تەپەككۇر، تۇتۇق ئۇقۇملار تىزىمىسى ۋە ئۇنىڭ رىقابىتى تەن بوتۇلكىسىدىكى جان سۈيۈقلۇقىنى شالاقلىتىپ دوغاپلاشتۇردى. نەتىجىدە بىز بىر «تۆت تادو» (تۇر، سۇ، يەل، ئوت) ئىچىدىكى ئوت (ئىدېئالىزم) بىلەن تۇر (ماتېرىيالىزم) نى زىتلاشتۇرۇپ مەنپەئەت كۈرۈشلىرىنى ھاسىل قىلىۋاتىمىز. ھەتتا بىزدىكى «ئەقىللىق» كىشىلەرنىڭمۇ تەسەۋۋۇف دېگەن ئۇقۇمدىن چۆچۈشلىرىنىڭ ئۆزىمۇ دەل تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى جەھەتتىن چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، بىزدە تەتقىق ۋە تەرغىب ئىمكانى بولغان كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم ۋە پرولېتارىيات، بۇرژۇئازىيە، دېموكراتىيە، دىكتاتورا دېگەن ئۇقۇملارنى ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلالايدىغان كىشىلەر بەكمۇ ئاز.

× × × ×

ھازىرقى دۇنيا ئىنسانىيەتنىڭ «جەننەت» تەك كەلگۈسى ئۈچۈن تېخى تولىمۇ ئىپتىدائىي دەۋردە.

ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتتە ۋە جەمئىيەتتە مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن قىلىدىغان ئىشلىرى بەكمۇ ئېغىر . بۇ بىلىش (نەزەرىيە) جەھەتتە تەسەۋۋۇر ۋە ھەقىقەت دېگەن تېمىغا سەۋەب بولغان . شۇڭا ، بۇ تېما يەنىلا ئۆز ئىچىدە ھەقىقەت ۋە ئادالەت (شەرىئەت) ، ھەقىقەت ۋە سائادەت (تەرىقەت) ، ھەقىقەت ۋە پاراسەت (پەزىلەت) ، ھەقىقەت ۋە قانائەت (ۋەزىيەت) كاتېگورىيىسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقنى تەلەپ قىلىدۇ .

1) مەلۇمكى ھازىرقى ئادالەت (شەرىئەت) چۈشەنچىسى ھەرقايسى دۆلەت ۋە ئۆلكە قانۇن ئەخلاقىي مەسىلىلىرى بولۇپ سىياسىي مەنپەئەت خاراكتېرىگە ئىگە . ۋەھالەنكى ھەقىقەت — ئومۇمىي ئىنسانى ئادالەتنى شەرت قىلىدۇ . يەنى دۇنيادا ئىستېمال ۋە ئىختىرا تەڭلىمىسى $\frac{4}{4}$ نەقلىدىكى تۈزۈم ئومۇملاشقاندا ئاندىن ئادالەت توغرىسىدىكى مەنپەئەت جېدەللىرى بولمايدۇ .

2) ھازىرقى سائادەت (تەرىقەت) چۈشەنچىسىمۇ ئىقتىسادىي ، ھېسسىياتى مەنپەئەت رىقابەتلەرىنى كۆرسىتىدۇ . بۇنداق رىقابەتلەرنى ھەل قىلىش مەجبۇرلۇقى ئېكولوگىيە جەھەتتە بارغانسېرى گەۋدىلەنمەكتە . يەنى مەلۇم مەنىدە تەڭرى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنى تەبىئەتكە خىزمەت قىلىدىغان قۇل (بەندە) قىلىدۇ . يەنى سانائەت ۋە تېخنىكىنىڭ يۈكسەك ئۆتۈقلىرىنى تەبىئەتنى تۈزۈشكە مەجبۇرلايدۇ .

3) ھازىرقى پاراسەت (پەزىلەت) چۈشەنچىلىرىمۇ سىنىپىي ھېسسىي مەنپەئەتنى ئىپادە قىلىدۇ . ھەتتا كىشىلەر ئۆزگىنىڭ رىزقى ھەققىنى مىكىر بىلەن ئېلىۋېلىپ ئاندىن تەسەللىي تاپقۇچى كىبىرىنى پاراسەت (پەزىلەت) دەيدۇ . ۋەھالەنكى يۇقىرىقى ئادالەت (شەرىئەت) ، سائادات (تەرىقەت) $\frac{4}{4}$ كەسىر بولۇش ئېھتىياجىدىن كىشى پاراسىتىنى $\frac{4}{4}$ قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ . مەسىلەن ، قەھرى كۈچىنى تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشكە ، روھىي كۈچىنى جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشكە تەقسىملەش ھەقىقەتكە توغرا كېلىدۇ .

4) ھازىرقى قانائەت (ۋەزىيەت) چۈشەنچىلەرىمۇ سىنىپىي ، ھېسسىي مەنپەئەتنى ئىپادە قىلىدۇ . بىرەر كىشى ۋە قەۋم ئۆزگىنىڭ ئىقتىسادىي ، ھېسسىياتى ماتېرىياللىرىنى ئېلىۋېلىپ قانائەت ھاسىل قىلىپ ، ۋەزىيىتىم بەك ياخشى بولدى دېيدۇ ، ئەمەلدە بولسا ئەندىش تەشۋىش ئەسلى ۋەزىيىتەدۇر . ھەقىقەت تەلىپى بىلەن بىر كىشىدە كۆمۈتەنى تۇتقىدەك ھوش ، يولۋاسنى ئۆرگىدەك كۈچ بولسا ئاندىن قېرىنداشلىرىدىن زەخمەت يەتمىسە ، رىزقى مەجبۇرىيەتلىرىنى مەمنۇنىيەتكە ئايلاندۇرغان بولسا ، سۇبيېكتىپ ئىچىدە ئەقلى بىلەن سېزىملىرى ئامانلىق راۋانلىق ۋەزىيىتىدە بولسا ، ۋەزىيىتى قانائەتلەنگەن مەنپەئەت بولىدۇ .

خۇددى ئىنسان جىسمى تۆت خىلىت بىرلىكى بولغىنىدەك ، تارىختىكى قەبىلىۋى تۈزۈم دەۋرىدىن ھازىرقى مەملىكەتلەر تۈزۈمىگە قەدەر ھەممىدە يۇقىرىقى تۆت كاتېگورىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تەسەۋۋۇرىنىڭ ھەرقايسى مىللىي تىللاردا قانداق ناملاردا ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ . ئىنسان تەسەۋۋۇر قىلغۇچى ئېكەن ، قەبىلە ۋە ياكى مەملىكەت ھۆكۈمدارى ۋە ياكى ھۆكۈمران سىنىپ ئاشۇ تۆت كاتېگورىيىدە تەسەۋۋۇر قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى مىقدار سۈپەت قەبىلە ۋە مەمىكەت خاراكتېرىنىڭ سەۋەبىدۇر . مەسىلەن ، ھازىرقى مەملىكەتلەر كۆپ پارتىيىلىك ۋە ياكى بىر پارتىيىلىك ئىككى خۇسۇسىيەتتىن ئىبارەت . بۇنى تەسەۋۋۇف مېتودىدىن تۇرۇپ ئايرىساق ، مەنبەسىدە ئىككى خىل ئىدىيە ياتىدۇ . بىرى ، تەڭرى ئالەمدىن تاشقىرى سىرلىق كۈچ دەيدۇ . بۇ نەزەرىيە ئەمەلىيەتتە مەملىكەتتە قانۇندىن ھالقىپ تۇرىدىغان پادىشاھ ئىرادىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ . ھەممە شۇنىڭغا تىۋىنىدۇ . نەتىجىدە «لوپا ئەينەك» ۋەزىيىتى شەكىللىنىدۇ . يەنە بىرى ، تەڭرى ئالەمنىڭ ھەممىسىدە يولتۇزلۇقتىن زەررىچىگە قەدەر ئېنېرگىيە دەيدۇ . بۇ نەزەرىيە ئەمەلىيەتتە قانۇن توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ئاساس قىلىدۇ . ھەممە قانۇننى ئۆزىگە تەتبىق قىلىدۇ . نەتىجىدە «تەكشى ئەينەك» ۋەزىيىتى شەكىللىنىدۇ .

نەزەرىيىدىكى دېموكراتىزم ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم «تەكشى ئەينەك» تەسەۋۋۇرىدۇر .

«تەكشى ئەينەك» دە : تاغلار تۈزلىنىدۇ ، ئېدىر يايلاقلارغا ئايلىنىدۇ . دېڭىز دولقۇنلىرى تىنىجىيدۇ ، يېنىك چايقىلىشلار بولۇپ چىمىر پارلاشلىرىغا ئايلىنىدۇ . يەر شارىدىكى بۇنداق ماكانلار دائىم كۆچكەن تاغلار ۋە دولقۇنلار تەسىرىدىن يېڭى تاغ ۋە دولقۇنلارنى ھاسىل قىلغان . ئەمما ئادالەت ۋە سائادەت ، پاراسەت ، قانائەت قانۇنىنىڭ ئومۇلىشىش ئېھتىياجى تەدرىجىي ھالدا «تەكشى ئەي-

نەك» تەسەۋۋۇرنى خۇددى ئالەملىك بوشلۇق يۇلتۇزلۇقلاردىن ئەبەدىي بولغىنىدەك ئاخىرقى غەلىبىگە مۇيەسسەر قىلىدۇ.

«تەكشى ئەينەك» دە $\sqrt{\frac{7-3=4}{1+3=4}}$

$\sqrt{\frac{5-1=4}{3+1=4}}$ $\sqrt{\frac{6-2=4}{2+2=4}}$ نى تەسەۋۋۇر قىلىش تولىمۇ ئاسان ۋە ئەينەكتىكى ئىمىر ـ چىمىر شۇ ئىللار ئىچىدە ئاسان خىرەلىشىپ كەتمەيدۇ.

× × × ×

ھەقىقەت بىلەن تەسەۋۋۇر مۇناسىۋىتىدىكى يەنە بىر تەرەپ ھەقىقەتنىڭ مۇتلەقلىقى تەسەۋۋۇرنىڭ نىسپىيلىكى مەسىلىسىدۇر. بۇ چۈشەنچىدە ھەقىقەت ئوبيېكتىپ خاراكتېرگە تەسەۋۋۇر سۇبيېكتىپ خاراكتېرگە ئىگە. ۋەياكى تەسەۋۋۇفتىكى شەرىئەت (ئادالەت)، تەرىقەت (سائادەت)، پەزىلەت (پاراسەت)، ۋەزىيەت (قانائەت) ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەتى مەسىلىسى بولۇپ، ئوبيېكتىپ ھەقىقەت تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە مەنسۇپ.

بۇنى چۈشىنىشتە، ئومۇمىي قانۇنىيەت تەبىرىدىكى بەش قەۋەتنى (① ئالەملىك بوشلۇق ② ئالەملىك ماتېرىيال ۋە ئېنېرگىيە (تۆت تادۇنىڭ ئايلىنىش قانۇنى ③ سەۋەب ـ يەكۈن قانۇنى ④ ئېتىراپنى ئېتىراپ قانۇنى ⑤ مىقدار سۈپەت قانۇنى) ئېلىپ، ئاخىرى مىقدار سۈپەت چۈشەنچىسىگە كەلگەندە ماتېماتىك تەپەككۇر ئىچىلىدۇ. مانا شۇ دەرىجىدە تۆۋەندىكى ئىككى مىسالنى كۆرىمىز. ① ئوقۇتقۇچى ماتېماتىك تەڭلىمىدىن سوئال چىقىرىپ ئىمتىھان تېمىسى قىلغاندا، ئۇ نامەلۇم تەڭلىمىنى بىلىدۇ. لېكىن ئوقۇغۇچىغا مەلۇم تەڭسىز فورما تەرىقىسىدە بېرىدۇ. بۇ ھەقىقەتنىڭ ئەۋۋەل ۋە ئەبەت مۇتلەقلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ② ئالەملىك بوشلۇقتىكى مەلۇم يۇلتۇزلۇق ۋە ياكى زەررە ھامان مۇئەييەن مىقدار سۈپەت. شۇ سۈپەتنى تەشكىل قىلغان مىقدارى تەڭلىمە گەرچە يەكۈن بولسىمۇ، شۇ سۈپەت ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، قۇياش ھىدروگېن ئېلېكترون مىقدارىنىڭ مۇئەييەن مىقداردىكى تەڭلىمە بىرلىكى سۈپەت دېسەك، يەنە بىر باشقا بوشلۇقتا ھىدروگېن ئېلېكترونلىرىنىڭ شۇنچىلىك مىقدار تەڭلىمىسىدىن قۇياش (سۈپەت) ھاسىل بولىدۇ.

شۇڭا، ھەقىقەت ــ جاھالەتسىز ئادالەت، ھەقىقەت ــ مالامەتسىز سائادەت، ھەقىقەت ــ قاساۋەتسىز پاراسەت، ھەقىقەت ــ جاراھەتسىز قانائەت. بۇنىڭ يەكۈنى ــ ھەقىقەت قانائەتلەنگەن مەنپەئەت دېمەكتۇر. يۇقىرىقىلاردا كىشى دىققەت قىلىدىغان ئەكس تاناسىپ مۇناسىۋەتتە، بولماسلىقتا ئېگىشلىك تەرەپكە كەلگەندە، جاھالەت، مالامەت، قاساۋەت، جاراھەت ھادىسىلىرىگە نەگە كېتىدۇ؟ دەپ سوئال قويىدۇ. بۇنى قىممەت قانۇنى مىسالىدىن كۆرەيلى.

بىر ھەيكەلتىراش بىر تاغا لايدىن بىر ھەيكەل ياسىماقچى. لاي پارچىلىرىنىڭ ئىشلىتىش زامان ماكانى پەرقى قىممەت ۋە قىممەتسىز تۈيۈلىدۇ. بىر پارچە لاي باش ئۈچۈن قولغا ئېلىنغاندا «ئۆزىنى قىممەتلىك» دەپ پەخىرلىنىدۇ. قالغىنى قىممەتسىز ئوخشايمىز دەپ ھەسەت قىلىدۇ. لاي پارچىلىرى تەدرىجىي قولغا ئېلىنغانسېرى قالغانلىرى مەيۈسلىنىدۇ. پۈتۈن لاي تولۇق سەرپ قىلىنغاندىن كېيىن ھەممىسى ئۆز قىممىتىنى كۆرىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك پىرمانىيەتتىن ئىنسانىيەتكە ئۆزگىرىش تارىخىدىكى بىلىش ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتى ئەنە شۇندىقتۇر.

× × × ×

تەسەۋۋۇ ــ تەسەۋۋۇر مەنتىقى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جارى بولۇش مەنبەيى ۋە مەيدانى دەسلەپ سەنئەت ۋە ئەدەبىيات ئىدى. بەدىئىي ئەسەرلەر ئىچىدىكى تەسىرلىكلىرى. قەبىلىۋى دۆلەت ھاسىل بولىدىغان قەبىلىۋى دەۋردە قەبىلە باشلىقى تەرىپىدىن دەستۇر قىلىنغان كېيىن بۇ ئىش تەرەققىي قىلغان. مەشھۇر دىنىي ئەسەرلەر بولۇپمۇ مۇقەددەس كىتابلار سەنئەت قىممىتىدىن سىياسىي ھوقۇق قىممىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئەسەرلەردۇر. شۇڭا بىرەر قەبىلە ۋە ياكى مەملىكەت سۈپىتى ئەسلىدە ھۆكۈمران ۋە ھۆكۈمران سىنىپ تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى دەرىجىسىگە باغلىق ئابىت (ئەدەبىي خىزمەتچى)، شائىر (شېئىرىيەتچى) نىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر دەرىجىسىمۇ ئۇنىڭ قىممىتىگە سەۋەب بولىدۇ. ئۆزىمىزدىن بىر مىسال ئالايلى.

بىز ئۇيغۇرلار زۇنۇن قادىرنى ئۇلۇغ يازغۇچى دەيمىز. ئۇنىڭ «ماغدۇر كەتكەندە» «مەتنىياز»، «غۇنچەم» قاتارلىق ئەسەرلىرى 49 يىلدىن ئىلگىرىكى ئىلى يېزىلىرىدىكى مېھنەتكەش خەلق ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئاشۇ ئۈچ ئەسەرنى تەسەۋۋۇف مىكروسكوپىغا سېلىپ كۆرسەك، تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىدىكى چەكلىمە ئايان بولىدۇ. مەسىلەن، تەسەۋۋۇرى «كۈچلۈك ۋە سۈزۈك» ھۆكۈمران كىشى: «ماغدۇر كەتكەندە» نى كۆرۈپ خەلقنى باشقۇرۇشتا ماغدۇرىدىن كەتكۈزۈپ يېرىم جان قىلىپ قويساق ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدىكەندە!» دەيدۇ. «مەتنىياز» نى كۆرگەندە، خەلقنىڭ ئەس ـ يادىنى ئۇنتۇشتىكى قۇللۇقنىڭ چىرايلىق ھېكا-

يەتلرىگە بەندلەپ قويساق ، قۇرۇق خيال بلەن يۆتلپ يۇرگلى بولمدكەندە !» دەيدۇ . «غۇنچەم» نى كۆرۈپ : «ئۇۋۇسدن چقرىپ ئۇرۇش ئۈچۈن نازۇك جايغا قلتاق سېلش كېرەك ئكەندە !» دەيدۇ . نەتجدە زۇنۇن قادرى مۇددىئاسدن تاشقرى هۆكۈمران سنپ ئۈچۈن خزمەت قلغۇچى بولغان بولدۇ . ئەگەر ئۇ كىشىتارختكى زۇلۇمغا قارشى هالدا هاياتلق سىرلرىنى چوڭقۇر تەتقق قلغان تاهرلارنڭ تەسەۋۋۇف ئەسەرلرىنى ، بولۇپمۇ دەرۋىشلك سىرىنى چوڭقۇر تەتقق قلغان بولسا ، يۇقرىقى ئۈچ مەزمۇننى هۆكۈمران سنپ پايدلنپ كېتەلمەيدىغان دەرىجدە تۈزگەن بولاتتى . بۇنداق تۈزۈش ئمكانى 45 ـ يلدن 50 ـ يللغچە دەۋردە مەۋجۇت ئدى ۋە بۇرۇنقى «تاهر» ئەسەرلرىدە ئلهام بار ئدى . مەسلەن ، ئەخمەت يەسەۋى : «زالم ئەگەر جەفا قلسا ئەللاھ دېگل . ئلمك ئاچپ دۇئا قلپ بويۇن سۇنغل» دەيدۇ . (بۇنى ۋ . زاهدوف ئەكسىيەتچل ئىدىيە» دەيدۇ .) بۇنى نۇرغۇن كشلەر چۈشەنمەيدۇ . نەۋاي «مەنتقۇتتەير» دېكى شەيخ ئەخمەت جامى هېكايتدە : شەيخ ئەخمەت يەر يۈزىدىكى مليونلغان ئازاب چېكۋاتقان بەندلرىنى كۆرۈپ هممىتى مەۋج ئۇرۇپ تەڭرىگە خىتاپ قلپ : ئى .تەڭرىم ، سىنىڭ كۆڭلۈڭ بەندلرىڭنى ئازابلاشتن خۇشال بولىدىغان بولسا ، ئەشۇ ئازابلارنڭ هەممىسىنى ماڭلا جەملەپ بەندلرىڭنى ئازابتن ئازاد قلغن ۋە ماڭا بارلق دەۋزەقلرىڭنى بەندلگن ، دەيدۇ . بۇ نېمە ئۈچۈن ؟ ئاشۇ سۆزۈك تەسەۋۋۇرلۇق «تاهرلار» ئەكس تاناسپنڭ ئايلنش قانۇننى بلگەن ۋە بۇنڭدن پايدلنپ ئازادلق سىرلرىنى شەرھلگەن . ئاشۇنداق هېكايەتلەرنڭ برىدە بىر دەرۋىش هەزرتى ئسكەندەرنى تەمترىتىپ قويغانلقى يېزىلغان .

دېمەكچمەنكى ، ئابت ۋە شائر ئوبيېكتىپ هەقىقەتنى قانچە سۈزۈك تەسەۋۋۇر قىلالىسا ، ئۇنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرى شۇنچە يارقىن جەزبىلىك بولىدۇ .

مەسلەن ، تەسەۋۋۇفتىن ئىبارەت بەدىئىي تەسەۋۋۇر مەنتقى ئارقىلق هەقىقەتكە ئىنتىلىش كۈچىنىڭ هەر خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى ، جۈملىدىن شەرىئەت (ئادالەت) ، تەرىقەت (سائادەت) ، پەزىلەت (پاراسەت) ، ۋەزىيەت (قانائەت) چۈشەنچىلىرىدىن غالىب كېلىش سىرىنى تۆۋەندىكى تىپىك تەمسىل ئارقىلق كۆرسەتكىلى بولىدۇ . بىر خىل كىشى دائىم يولۋاس گۆشى يەيدۇ ، باشقا نەرسە يېمەيدۇ ؛ يەنە بىر خىل كىشى دائىم كالا گۆشى يەيدۇ . باشقا نەرسە يېمەيدۇ ؛ يەنە بىر خىل كىشى دائىم بۇغداي يەيدۇ . باشقا نەرسە يېمەيدۇ ؛ دېمەك ، ئۈچ خىل فىزىئولوگىيىلىك پەرق چىقىدۇ . بۇغداي يېگىنى كالىدىن قورقىدۇ . كالا يېگىنى يولۋاستىن قورقىدۇ . ئەمما بۇغداي يېگىنى كالا يەيدىغانىنى كۆرۈپ كالا يەيدىغىنىنى يولۋاس يەيدىغانىنى كۆرۈپ ، قورقماسلىق سىرى ئۈچۈن هەۋەس قىلىدۇ . بۇنداق ئىستىمال هەۋەسلىرى ئىختىراۋى مەجبۇرىيەتلەرنى دەلىل قىلسىمۇ ، تەدرىجىي شۇ مەجبۇرىيەتلەرنى هەل قىلىش ئۈچۈن هەۋەس قىلىدۇ . خۇددى شۇنىڭدەك يەر يۈزىدىكى ئىرقىي ، مىللىي مەدەنىيەت پەرقلىرىدىكى خەلقلەرمۇ تەبىئەتنى چىرايلىق تۈزگەن خەلقتىن ئۆگىنىش يولىغا ماڭىدۇ .

تەسەۋۋۇف ئەركىنلىكى كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىكى مۇقەددەس كۆرۈنگەن هۆكۈملىرىگىمۇ تەپتىش يۈرگۈزىدىغان قىلىدۇ . مەسىلەن ، خىرىستىئانلىق ۋە ئىسلامىيەت «گۇناھى ئەزەل» دېگەن تېمىدا ئاللا «ئادەمگە بۇ مېۋىنى يېمە دېسە يىلان گېپىگە كىرىپ چەكلەنگەن مېۋىنى يەپ خاتالاشقان» دېگەن مەنبەۋى چۈشەنچىگە چوقۇنىدۇ . بۇ چۈشەنچىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق تەسەۋۋۇف بويىچە تەكشۈرگەندە ، گويا ئاتا ـ بالىغا خىتاب قىلغاندەك ۋە ياكى باشلىق پۇقراغا خىتاب قىلغاندەك مېتودى مەۋقە كۆرۈنۈپ قالىدۇ ـ دە ، رىتورىك سوئال قويۇپ ، ئادەمنى لايدىن ياراتقان ئاللا ، مېۋىنى يېگۈزمەسلىككە ۋە خاتالاشتۇرماسلىققىمۇ قادىر ئىدىغۇ ؟ دەيدۇ . ئۆتمۈش مەنتىقىنى تۈزىتىپ : ئاللانىڭ يارىتىش زامانى ماكان بولغان 40 كۈن تۆت مىليارد يىلدۇر دەپ بىرىنچى كۈنى ياساپ بولغاندىن كېيىن ، ياسىغان ئادەمنى تاۋلاش ئۈچۈن ئىككىنچى كۈنى ئوتچۆپ (مېۋىنى) يېگۈزۈپ سەسكەندۈردى ؛ ئۈچىنچى كۈنى ئوتخور هايۋاننى يېگۈزۈپ سەسكەندۈردى ؛ تۆتىنچى كۈنى گۆشخورنى يېمەك هەۋەسلىرىدە تاۋلاۋاتىدۇ ، دەپ تۈزىدۇ . بۇ تۈزىتىش ئارقىلىق نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى تاۋلىنىش جەريانى دەپ چۈشەندۈرىدۇ ۋە ئىنسانلارنى سۇبيېكتىپ خاتالىق بولغان «گۇناھى ئەزەل» » زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىدۇ . دەقىقىدە بولىدىغان بۇنداق تەپەككۇردىكى ئازادلىق دەرھال نۇرغۇن ئەنئەنىۋى چوقۇنۇشنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ . ئەپسۇسكى ، تەپەككۇردىكى بۇنداق يېڭىلىق ئەنئەنىۋى چۈشەنچە تەرغىباتى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان مۇناخ ۋە ئىماملار غۇرۇرى ۋە هوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن غەزەپ بىلەن يوقات-

ماقچى بولۇشى مۇمكىن . لېكىن ، ئەقىللىق بولسا ، تۈزىتىلگەن خاتانى تەرغىپ قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىش تامامەن مۇمكىن بولىدۇ . ھەربىر ئۇقۇمدىكى مىقدارى سۈپەتلىك يېڭىلىنىش بىردىن ھۆجەيرە كۆپىيىشنى بەدەل قىلغانلىقى ئۈچۈن ، بىر خىل بېلىش تىندۇرمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى جىسىملارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش جەريانى بولىدۇ . شۇڭا تارىخ «تۆگە كارۋىنىدەك» ماڭغۇچىدۇر . بۇ «تۆگە كارۋىنى» نى تەسەۋۋۇر قىلساق ، تۆگە — «چۆل كېمىسى» گە ئۆزگىرىدۇ . بۇ يەنە «نوھ كېمىسى» گە ئۆزگىرىدۇ . ئاندىن نوھنىڭ ئۈچ ئوغلى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر چىقىدۇ . بۇ ئۈچ ئوغۇل ياۋروپا ($\frac{5}{3}$) ، ئاسىيا ($\frac{6}{2}$) ، ئافرىقا ($\frac{7}{1}$) كەسىرى پەرقلىرىدە سام ، ياپ ، ھام بولىدۇ . نەتىجىدە پۈتكۈل يەر شارى بىر كېمە تەرىقىسىدە قۇياشنىڭ يورۇق دولقۇنى بىلەن قۇبادىنىڭ سوغۇق دولقۇنى ئارىلىشىپ چىمىرلاپ تۇرغان دېڭىزدا كۆرۈنىدۇ . ئاندىن يېڭى تەسەۋۋۇر : تېخى بۇ كېمە «توپان سۈيى» دىن ئارارات تېغىغا چىقماپتۇ . خۇددى ئادەم لايدىن ياسىلىپ پۈتمىگەندەك بوپتۇ دېگەن يېڭى تەسەۋۋۇر دەۋرىگە سەۋەب كېلىپ چىقىدۇ .

ـ بېشى 11 ـ بەتتە

1865 ـ يىللىرى ئىككى نۆۋەت باش خانلىققا سايلانغان لىنكولىننىڭ دۆلەت مەجلىسىدە تۇنجى قېتىم سۆزلىگەن سۆزىدىن بىر ئابزاس تەقدىم قىلىمىز .

ئۇ باش خانلىققا (زۇڭتۇڭلۇققا) سايلانغاندا ، باي ـ تۆرەملەر بىر موزدوزنىڭ بالىسىنىڭ تەختكە چىققان سەلتەنىتىگە چىدىمىدى . ئۇ دۆلەت مەجلىسىدە تۇنجى قېتىم نۇتۇق بايان قىلغاندا بىر بايۋەچچە : «ئەپەندىم ، نۇتۇق سۆزلەشتىن بۇرۇن ئۇنىڭىزنىڭ بىر موزدوزنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماڭ» دەپ كۈلكە قىلدى . سورۇندىكى تۆرەم ، خېنىملار لىنكولىننى ئىزا تارتقۇزۇش ئۈچۈن پاراقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى . لېكىن ، لىنكولىن موزدوز دادىسىنىڭ شۇ كەسىپ شەرىپىدە ئۇلۇغ ھۈنەرۋەن بولغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىپ مۇنداق جاۋاب بەردى :

«ئى جاناب ، مەن سىزنىڭ دادامنى ئېسىمگە سالغىنىڭىزدىن مىننەتدارمەن ، ئۇ ئالەمدىن ئۆتتى ، مەن بىزنىڭ سەممى نەسىھىتىڭىزنى جەزمەن ئۇنتۇمايمەن . چۈنكى مەن خانلىقنى دادام موزدۇزلۇق قىلغاندەك كېلىشتۈرۈپ قىلىشقا قادىر ئەمەسمەن .» بۇ سۆز بىلەن پۈتۈن مەجلىسخانىدا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . لىنكولىن ئۇ بايۋەچچىگە قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدى : «مەن بىلىمەن ، دادام بۇرۇن ئائىلىڭىزدىكىلەرگە كەش تىكىپ بېرەتتى ، ئەگەر ئۇ كەشلەر ياراشمىغان ياكى پۇتىڭىزنى قاپارتىپ قويغان بولسا ، بۇنىڭغا مەن جاۋابكار . مەن ئۇلۇغ موزدۇزلاردىن بولمىساممۇ ، كىچىكىمدىن تارتىپ دادامدىن موزدۇزلۇق ھۈنىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن ، ئۇ كەشلەرنى مەن تۈزەشتۈرۈپ بېرەلەيمەن . دۆلەت مەجلىسىدىكى ھەرقانداق بىر ئادەمگە مەن مۇشۇ ۋەدىنى بېرەمەن . كىمدە كىمنىڭ كەشنى دادام تىككەن بولۇپ ، تۈزەشتۈرۈش زۆرۈر بولسا ، مەن جەزمەن ئۇنىڭغا خىزمەتتە بولىمەن . ئەمما ، بىر ئىش ناھايىتى ئېنىق بولسۇنكى ، مېنىڭ ئۇنىڭدەك ئۇلۇغ بولۇشۇم مۇمكىن ئەمەس . چۈنكى ئۇنىڭ ھۈنىرىگە يېتىشىدىغان يەنە بىر ئادەم بۇ دۇنياغا تېخى كەلمىدى .» بۇ چاغدا لىنكولىننىڭ كۆز ياشلىرى ئۇلۇغ دادىسىغا بولغان ئەسلىمە — مۇھەببىتى بىلەن مونچاق بولۇپ ئاقماقتا ئىدى .

دېمەك ، ئۇلۇغلۇق سىزنىڭ نېمە ئىش قىلىشىڭىز بىلەن مۇناسىۋەتسىز . سىز مەيلى نەچچىنچى قاتاردا تۇرىدىغان خان بولۇڭ ياكى بىرىنچى قاتاردا تۇرىدىغان موزدۇز بولۇڭ ، سىزنى قانائەت قىلدۇرىدىغىنى دەل سىز ھۇزۇرلىنىپ قىلىۋاتقان ئىش ، ئەقلىڭىزنىڭ شۇ ئىشقا تىكىلىشى ، سىز بارلىق كۈچلىرىڭىزنى ئۇنىڭغا بېغىشلاپ ئاتا قىلىۋېتىڭ . باشقا ھەرقانداق ئادەمگە ئوخشاش ئۈچۈن شاخ سانىغۇچ بولماڭ ، پەقەت ۋە پەقەت ئۆزىڭىز بولماقچى بولغان نىشاندىكى ئادەمگە ئايلىنىڭ ، بۇ چاغدا شۇ غايىڭىز بىلەن مۇكەممەل بىر ئادەم دەرىجىسىگە يېتىپ بارىسىزكى ، خانلىق ياكى بايلىقنى ئۇنىڭغا تېگىشكىڭىز كەلمەيدۇ . بۇ ئەسىردە سىزدىكى ھەقىقىي بايلىق ۋە ھوقۇق دېگەن ئەنە شۇ . ھۆكۈمكى ، بۇ ئەسىردە پەزىلەت كامالىتىگە قاراپ كېتىۋاتقان بىر پەقىر ئەقلىي ھوشىنى ئۆز نىشانىدىكى ئىشقا يىغىپ مەرتىۋىلىك بولۇپ كەتسە ، مەرتىۋىلىك بىر تۆرەم پەزىلەت بوستانىدىن قايتىپ چىقىپ كۆڭلىنى ھەر يەرگە چاچقانلىقى سەۋەبلىك پەقىرلىق پەگاسىغا چۈشۈپ قالىدۇ . چۈنكى ، بۇ پاراسەت ئەسىرىدۇر .

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇرېھىمجان قادىر

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

ئابدۇللا سۇلايمان

ئۇيغۇرلار ـ دۇنيادىكى قەدىمىي مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆزلىرىگە ئەڭ بۇرۇن ئىسىم قوللانغان. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ھەربىر دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان يېڭى ئىسىملارنى قوللىنىپ كەلدى. مۇئەييەن تارىخىي دەۋرلەردە قوللانغان بۇ ئىسىملار، يەنە بىر يېڭى تارىخىي دەۋرگە كەلگەندە، خەلقنىڭ مەنىۋى ۋە ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ماس كەلمىگەنلىكتىن، ئۇنى ئۆزلۈكسىز تولۇقلاپ، شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن بارغانسېرى يېڭىلاشقا توغرا كەلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىدىن بىز ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋر مەدەنىيەت خاسلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن بارغانسېرى يېڭىلىنىپ كېتىۋاتىدۇ.

1 ـ بۇددىزم دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە قوللانغان ئىسىملىكلىرى

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردە قەدىمكى ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تارىم ۋادىسىغا، كېيىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالدى. بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ـ ماھىيەتتە بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسىنىڭ تەسىرىنى شۇ جايلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا ئېلىپ كىردى. بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسى ـ ئەينى ۋاقىتتا، سىياسەت، قانۇن، پەن ـ مەدەنىيەت ساھەلىرىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، كۆپ خىللىقتا ۋە ئۈستۈن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بۇددا مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئىسىملىرىنى شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت تەلىپىگە ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن پەيدىن ـ پەي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ئىسلاھات جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

خەلقىمىز ناھايىتى بۇرۇنلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە قويۇق فانتازىيىلىك تۈس ئالغان بىر بۆلۈك ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قىلىپ قالدۇرغان ئىدى. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگىنى ھايۋانلار (بۆرە) نى ئۇلۇغلايدىغان توتېم ئەقىدىسى بولۇپ، ھايۋانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى قاتارىدا ھېسابلاپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ۋە ئۇنى «مۇقەددەس مۆجىزە» دەپ قارىغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار توتېم ئەقىدىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئەۋلادلىرىغا بۆرە، قاپلان، ئارسلان، يولۋاس، ئېيىق، قوشقار، قابان . . . دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشنى ئادەت قىلىپ كەلگەن. مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە» دىمۇ ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە يول باشلاپ ماڭغان كۆك يايلىق ئەركەك بۆرە ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدا، ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىغا «كۈن»، «ئاي»، «يۇلتۇز»، «كۆك»، «تاغ»، «دېڭىز» دەپ ئىسىم قويغانلىقى، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقادىنى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى قاراشلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كېيىنچە تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئۆز تۇغلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن «بۆرە بېشى» سۈرىتىنى چۈشۈرگەنلىكى ۋە ئوردا خىزمەتچىلىرىنى «بۆرە» دەپ ئاتىغانلىقىمۇ، بۇ ئەپسانىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ئۇيغۇرلار ھاياتىدا زور تەسىرى كۈچ پەيدا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مىلادىيە 850 ـ يىلى قوجو ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم مەزمۇنى ئاساس قىلىنغان ماددىي مەدەنىيىتى، يېزىق مەدەنىيىتى، تىل تەرەققىياتى، مىللىي ئەدەبىيا-

تى ، بەدىئىي سەنئەتتى قاتارلىقلار زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى . بولۇپمۇ بۇ دەۋرىدە ، ئەدەبىيات كۆرۈنەرلىك هالدا تەرەققىي قىلىپ نۇرغۇنلىغان ۋەكىللىك خاراكتېر ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلەر ، تەرجىمە ئەسەرلەر ، نەقىش ۋە سىزما سۈرەتلەر مەيدانغا كەلدى . بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئىسىملىكلىرىدىمۇ خېلى زور ئىسلاھات خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ، بۇددىزم ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن «ئىككى تېكىننىڭ رىۋايىتى» ، «چاشتانى ئېلىگ بەگ» ، «ئالتۇن يارۇغ» ، «شۈەنزاڭ تەزكىرىسى» ، «مايىتىرى سىمىت» قاتارلىق ئەدەبىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر ئەنە شۇ دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنىڭ نەمۇنىسىدۇر . بۇ ئەسەرلەردە بۇددىزم ئىدىيىسىگە خاس بولغان مەشهۇر شەخسلەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلىپ ، ئۇيغۇر ئىسىملىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مەلۇم تارىخىي شارائىت هازىرلانغان .

«بۆكە خان هەققىدىكى رىۋايەت» تە ، مىلادىيە 747 ـ يىللىرى قۇرۇلغان قەدىمكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى مويۇنچۇر (قاراخاقان) نىڭ كەنجى ئوغلى بۆكەخاننىڭ تۇغۇلۇشى ، تەختكە چىقىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى گۈزەل ئۇسلۇب بىلەن تەسۋىرلەنگەن . بۇ رىۋايەتتە ، شۇڭقار تېكىن ، قۇتچۇر تېكىن ، بۇقا تېكىن ، ئۆر تېكىن ، بوكە تېكىن قاتارلىق بەش بىر تۇغقاننىڭ هاياتى ۋە كۈرەش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان . بۇ ئىسىملارنى ئالدىنقى توتېم دەۋرىدىكى ئىسىملارغا سېلىشتۇرغاندا ، تارىخىي دەۋرنىڭ يېڭىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ دەۋرلەردە ياشاۋاتقان كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ خېلىلا تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئۇلۇغ ئالىم مەهمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى[1] » دا ، شۇ دەۋرلەردە ياكى ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ياشىغان خېلى زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ ئىسمى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن . بۇ ئىسىملار ـ «ئاتىسىش» ، «ئۇتوش» ، «تۇتوش» ، «ئابى» ، «ئەرۋۇز» ، «ئۆتەمىش» ، «بولۇچ» ، «قولۇچ» ، «ئىدىقۇت[2] » ، «تۇقىش» ، «تەكىش» ، «كۈمۈش» (ئاياللار ئىسمى) ، «تۇتوق» ، «چىلخوزا» (ئاياللار ئىسمى) ، «قابان» ، «قۇتان» ، «بۇغراخان[3]» ، «بەگلەن» ، «قاۋشۇت» ، «بۇدراچ» ، «بەكتۇر» ، «قاتمىش» ، «قۇتلۇق» ، «بادرۇق» ، «بولغاق» ، «قالالدۇرۇق» ، «سوڭىش» ، «تۇرۇمتاي» ، «چۇچۇ» ، «بەگبى» ، «چاۋا» ، «ساغۇن» . . . قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىسىغا ئەرلەرنىڭ ياكى ئاياللارنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى ئالاهىدە ئىزاهلاپ قويۇلغان . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە «ئافراسىياپ» دېگەن بىر تارىخىي شەخسنىڭ نامى ناهايىتى كۆپ جايدا تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ كىتابتا ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان «ئافراسىياپ» تۇران پادشاهى «ئالىپ ئەرتوڭا» نىڭ دەل ئۆزى بولۇپ هېسابلىنىدۇ . دېمەك : «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ماددىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى مۇهىم مەلۇماتلار بېرىلگەندىن باشقا ، تۈركىي قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان زور بىر قىسىم كىشى ئىسىملىكلىرىمۇ تونۇشتۇرۇلغان .

ئاپىرىنچۇر تېكىن[4] ، ئاتىسئاك[5] قاتارلىقلارمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، سىڭقۇسەلى (تۇتۇڭ) 10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمانلار بولۇپ ، ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ، ئۇيغۇر مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىنى ئىخلاس بىلەن مەدهىيىلىگەن ، بۇددا دىنى هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋرلەردە ،

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1072 ـ 1074 ـ يىللىرى باغداتتا يېزىلغان .

② «ئىدىقۇت» ـ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قوللانغان نام بولۇپ ئۇ ، «بەخت» دېگەن مەنىدە . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ، «ئىدىقۇت» دېگەن نام ـ ئاسىل قەبىلىسى رەهبىرىنىڭ نامى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان .

③ بۇغراخان ـ هۆكۈمدارلارغا بېرىلگەن ئۇنۋان . كېرىمىنىلىك پېرتسالق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا «بۇغراخان» دېگەن نامىنى «ئەڭ يۇقىرى هۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ دەرىجىمۇ ـ دەرىجە كۆتۈرۈلۈش بىرىنچى» دېگەن . مەسىلەن ، بۇغراخاننىڭ ئاسلانغا كۆتۈرۈلگىنىگە ئوخشاش .

④ ئاتىسئاك ـ قوچو ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە ياشىغان شائىر . ئۇنىڭ ئىسمى «بۇددا «ماخايانا» مەزهىپىنىڭ تومىلىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان شېئىرلىرى بار .

ئاپىرىنچۇر تېكىن ـ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان شائىر بولۇپ ، ئۇنىڭ مانى دىنى توغرىسىدا يازغان «مەدهىيە» قاتارلىق شېئىرلىرى بار

⑤ سىڭقۇ سەلى (تۇتۇڭ) ـ 10 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدا قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىقتا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن داڭلىق تەرجىمان . سىڭقۇسەلى تەرجىماننىڭ ئۆز ئىسمى . «تۇتۇڭ» ـ ئۇنىڭغا بېرىلگەن راهىبلىق ئۇنۋانى . ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن «ئالتۇن يارۇغ» «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىهالى» قاتارلىقلار بار .

ئۇلار بۇددا دىنىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن تەرغىپ قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە زور تۆھپە قوشقان. بۇددا دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋرلەردە مىمارلىق، نەققاشچىلىق، ھەيكەلتاراشلىق قاتارلىق دىنىي مەزمۇنغا ئىگە نەپىس ھۈنەر - سەنئەت شەكىللىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەرقايسى دەۋرلەردە، شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى، ئىدېئولوگىيىسى ۋە پەن - مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ كەلگەن. شۇڭا بۇددىزم دەۋرىدە قوللىنىلغان ئۇ ئىسىملىكلەرنىڭ مەزمۇنى، شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىگە، دىنىي ئېتىقادىغا خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇددىزم ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن بۇ خىلدىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تاكى ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنگە قەدەر ساقلىنىپ قالغان. بەزىلىرى (يولۋاس، ئارسلان، يۇلتۇز، قۇتلۇق، قۇزا، باقى، چاۋا، ئالتۇن . . .) ھازىرغىچە قەدەر ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

2 - ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى

ئىسلام دىنى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كېلىپ قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئەرەب زېمىنىدا ئومۇملاشتى. 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن سىرتقا كېڭىيىشكە باشلاپ، ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا تارقالدى. 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا زور تەسىر كۆرسىتىپ، ئىلگىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بۇددىزم ۋە مانىخېزم تارىخقا خاتىمە بەردى. بۇ ھال، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. سۇتۇق بۇغراخان مىلادىيە 932 - يىلى (بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا مىلادىيە 920 - يىلى دېيىلگەن) تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان 200 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە ئارقا - ئارقىدىن ئىسلام دىنىغا كىردى. سۇتۇق بۇغراخان ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز نامىنى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان ئابدۇلكېرىم① دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ خاقانىيىدە ئىسلام دىنى، رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكالاندى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشى، بۇددىزم ۋە مانىخېزم ئاساسىدىكى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىزم ۋە باشقا دىنلارنىڭ تەسىرى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ئەنئەنىۋى كونا مەدەنىيەت زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ياكى ئۇ ئىسلام ئىدېئولوگىيىسىنىڭ چەكلىمىسى بويىچە ئىسلاھ قىلىندى. نەتىجىدە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىغا تۈپتىن قارىمۇقارشى بولغان يېڭى «ئىسلام مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلدى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇھىم سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان - قەشقەر تېخىمۇ گۈللىنىپ ئىسلام ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. بۇ دەۋردە، ئەدەبىيات، پەلسەپە، لوگىكا، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدە گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا، ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى، مەھمۇد قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش مەشھۇر ئالىملار، شۇنداقلا، 11 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئۆزگىچە ئۇسلۇب بىلەن ئۆلمەس نادىر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ ئۇنى ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قالدۇرۇپ كەتكەن خوجا ئەخمەت يەسسەۋى، ئەھمەد يۈكنەكى نەسىرىدىن رابغۇزى قاتار-

① ئابدۇلكېرىم - ئەرەبچە سۆز بولۇپ «سېخى ئاللانىڭ بەندىسى» دېگەن مەنىدە.

لىق نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق شائىر ۋە يازغۇچىلار مەيدانغا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇشۇ دەۋردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە كۆپلىگەن دىداكتىك يىرىك ئەسەرلەر ، پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىگە مەنسۇپ بولغان قىممەتلىك نادىر كىتابلار ، تارىخنامىلار ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلدى . پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىسلام ئەقىدىسى قاپلىدى .

شۇ ئەھۋالدا ئىسلام دىنى ئىسلام جەمئىيىتىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ، ئۆرپ ـ ئادەت ، تىل ـ يېزىق ئىشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولۇپلا قالماستىن ، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ سەۋەبچى بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنىشىغا بىر مەيدان تارىخىي شارائىت ھازىرلاپ بەردى .

ئەپسۇسكى ـ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ، ئەرەبچە ئىسىملارنىڭ كەڭ ـ كۆلەمدە مەيدانغا كېلىشىگە ۋە ئومۇملىشىشقا ئاساس ياراتقان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئىسىملار قۇرۇلما جەھەتتىن مۇرەككەپ ھەم ئۇزۇن بولغاچقا ، كىشىلەرنىڭ ئىسىم فامىلىسىنى ئاتاشتا نۇرغۇن قولايسىزلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغىمۇ سەۋەبچى بولدى . ئەرەبچە ئىسىملاردا ئادەتتە ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە دادىسى ، بوۋىسى ۋە جەمەتىنىڭ ئىسىم فامىلىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇلاپ يېزىلىدۇ . بۇ ئىسىملارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئارىسىغا «ئىبنى» ، «بىن» (ئوغۇل) دېگەن سۆز قوشۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن ، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد پادىشاھى فايسالنىڭ تولۇق ئىسىم ـ فامىلىسى «فايسال ئىبنى ئابدۇل ھاپىز ئىبنى ئابدۇل راخمان ئىبنى ساۋۇد» دەپ يېزىلىدۇ . ئادەتتە بىز بۇ ئىسمىنى قىسقارتىپ «فايسال» دەپ ئاتاپ كېلىۋاتىمىز .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىم فامىلىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ ئىسىم فامىلىسىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ ، بېشىدا ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى ، ئوتتۇرىسىدا ئاتىسىنىڭ ئىسمى ، ئاخىرىدا ئۆز يۇرتىنىڭ ئىسمى ئارقا ـ ئارقىدىن قوشۇپ يېزىلىدۇ . بەزى ھاللاردا ئۆزىنىڭ ئىسىم فامىلىسىنىڭ ئاخىرىغا ئۇنۋانى ياكى تەخەللۇسى قوشۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن ،

ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى ، ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى ، مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، نەسىرىدىن بورھانىدىن ئوغلى رابغوزى ، مەۋلانى ئەبەيدۇللا لۇتفى ، ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن قەشقەرى ، سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ، ئىبنى ئەبۇ بەكرى ئەلخارەزمى سەككاكى ، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ ، خوجا ئەخمەت يەسنەۋى . . . قاتارلىقلار . بىز بۇ ئىسىملارنى يېزىقتا تولۇق ئىپادىلىسەكمۇ ئەمما تىل بىلەن ئاتاشتا ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ، فامىلىسىنى ياكى تەخەللۇسىنى (يۇرتىنىڭ نامىنى) ئاتاپ كېلىۋاتىمىز . مەسىلەن ، مەھمۇت قەشقەرى ، ئەھمەت يۈكنەكى ، نەسىرىدىن رابغوزى ، مەۋلانى لۇتفى ، سەككاكى ، موللا بىلال ، ئەخمەت يەسنەۋى . . . قاتارلىقلار . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىر قوللىنىپ كېلىۋاتقان بەزى ئەرەبچە ئىسىملارمۇ قۇرۇلما جەھەتتىن ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۈستىگە ھەم ئۇزۇن ، ئادەتتە بىر كىشىنىڭ ئىسىم فامىلىسى 3 ـ 4 كىشىنىڭ ئىسمىدىن تەركىب تاپىدىغان ئەھۋاللارمۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، مەھەممەتروزى مەھەممەتسالى ، مەھەممەت سالى تۇرسۇن ، مەھەممەتئىمىن توختى ، تۇرسۇننىياز مەھەممەتنىياز ، تۇرسۇن مەھەممەت پەخرىدىن ، مەھەممەت تۇرسۇن مەھەممەتروزى ، مەھەممەت قۇربان تۇرسۇن ، دېگەنلەرگە ئوخشاش . بىز يۇقىرىقىدەك ئىسىملارنى يېزىقتا ئەينەن ئىپادىلەپ بېرەلىسەكمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرغاندا مەتروزى مەتسالى ، مەتسالى تۇرسۇن ، مەتىمىن توختى ، تۇرسۇننىياز مەتنىياز ، تۇرسۇنمۇھەممەت پەخرىدىن ، مەتتۇرسۇن مەتروزى ، مەتقۇربان تۇرسۇن دەپ قىسقارتىپ چاقىرىمىز .

3 ـ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئۇيغۇرلار ــ مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ــ پاراسىتىگە تايىنىپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈش ئارقىلىق مول مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇلار ئۆز مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئۆزلىرى قوللىنىپ كەلگەن ھەر خىل يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قالدۇرۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار 7 ــ ئەسىردىن بۇرۇنلا مۇستەقىل تىل ــ يېزىققا ئىگە بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا باشلىدى. بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئارىسىدىكى تۈرلۈك يەرلىك مەدەنىي پائالىيەتلەرمۇ جانلاندى. مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىناكارلىق، ئويمىچىلىق (نەققاشچىلىق). قىرمىچىلىق، توقۇمىچىلىق، قول سانائەت ئىشلىرى تېز راۋاجلىنىپ، مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە ھەر خىل ھۈنەر ــ سەنئەت ئەسلىھەلىرى ۋە نەپىس ھۈنەر ــ سەنئەت مەھسۇلاتلىرى بارلىققا كەلدى. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ ــ ئادەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كونا قائىدە ــ يوسۇنلىرىنى پەيدىنپەي بۇزۇپ تاشلاشقا مەجبۇر قىلدى. مەسىلەن، ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ تاكى ھازىرغا قەدەر ناھايىتى كۆپ دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىياتقا ئېرىشتى، ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا كۆرمىڭ جاپا ــ مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ نۇرغۇن ئەگرى ــ توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلار ئەنە شۇنداق تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتۈپ بۈگۈنكى گۈزەل ماكانىنى قۇرۇپ چىقتى. ئەنە شۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئېرىشكىنى ــ قاڭداقتۇر «قۇدرەتلىك كۈچ» ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارغا خاس «ئاڭ» بولدى. شۇڭا، ئۇلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قۇتۇلۇپ ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ چارۋا بېقىشنى، تېرىقچىلىق قىلىشنى ئۆگەندى. ناھايىتى بۇرۇنلا پاختىدىن يىپ ئېگىرىپ توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. پىلىدىن يىپەك چىقىرىپ شايى ــ ئەتلەس توقۇدى. تۆگە يۇڭىدىن ئەڭ ئېسىل تۆگە يۇڭ چەكمەن ئىشلەپچىقاردى. ھايۋان تېرىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۇنىڭدىن جۇۋا، تەلپەك، مەشە، قىرىم، كۆن ــ چەم، قوي يۇڭىدىن كىگىز، گىلەم، پايپاق ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى پەيدىنپەي ياخشىلىدى. قول سانائەت ۋە ھۈنەر سەنئەتنىڭ تۈرلىرىنى تەدرىجىي ھالدا كۆپەيتىپ مەھسۇلات سۈپىتىنى ياخشىلىدى. ھەتتا يېڭىدىن رەختلەرگە گۈل بېسىش، ئويۇ، تام ــ تورۇسلارغا نەقىش ئويۇشتەك مۇرەككەپ ھۈنەر ــ سەنئەت تۈرلىرىنى ئىجاد قىلىپ تەدرىجىي ھالدا مۇكەممەللەشتۈردى.

دېمەك، ئىنسانلارنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىمۇ زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتى شۇ دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ مىللىي تۇرمۇش ئۆرپ ــ ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن قوللىنىپ كەلگەن ئىسىملىكلەردىمۇ توپتىن ئۆزگىرىش بولدى. بىز ھازىر قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئىسىملىكلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان، ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

دېمەك، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، بۇنىڭدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئىسىملىكلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتمەكتە.

دىن قارشىلىشىشىدىكى دۆلەت

مىسىرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئۇچرىغان قىيىن مەسىلىلەر

چيەن چىڭدەن

يېقىندا مىسىرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى
بىلەن تونۇشۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى
جەريانىدىكى دۆلەت بىلەن دىن توقۇنۇشىنىڭ ناھا-
يىتى گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى بايقىدىم، توقۇنۇش-
نىڭ يۇقىرى پەللىسى سادات زۇڭتۇڭنىڭ قەستكە
ئۇچرىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدى-
دىلا، سادات زۇڭتۇڭ داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلى-
ۋاتقان ئارمىيىنى كۆزدىن كەچۈرۈش مۇراسىمىدا
ئىسلام رادىكاللىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈ-
رۈلدى. دۆلەت بىلەن دىن توقۇنۇشى مىسىرنىڭ
زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى قىيىنچىلىقلى-
رىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ماقالىدا مۇشۇ مەسىلە
ئۈستىدە دەسلەپكى قەدەمدە تەھلىل ئېلىپ بېرىل-
دى.

1. جەدىتچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى

مىسىرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى
ئىككى تۈز لىنىيەنى بويلاپ ئىلگىرلەۋاتقان بو-
لۇپ، بىرسى ئاشكارا لىنىيە، يەنە بىرسى يوشۇ-
رۇن لىنىيە. ئاشكارا لىنىيە جەدىتچىلەر ـ مىل-
لەتچىلەر، يوشۇرۇن لىنىيە ـ ھازىرقى زامان
ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىرىدىن ئىبارەت. مىسىردا
بۇنداق ئەھۋالنىڭ كۆرۈلۈشىدىكى سەۋەب شۇكى،
زامانىۋىلاشتۇرۇش ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا،
يېڭى زامان تەرەپدارلىرىنىڭ ھەرىكىتى بولسىمۇ،
لېكىن مىسىر جەمئىيىتىدە دىنىي ئەنئەنە ئىنتايىن
كۈچلۈك بولغان. مىسىرنىڭ زامانىۋىلىشىشى
جەريانىدا بۇ ئىككى لىنىيە پاراللېل تەرەققىي قى-
لىپ، نەتىجىدە مىسىرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇ-
رۇلۇشى قارىمۇ ـ قارشىلىق ۋە توقۇنۇشقا تولغان.

ئاۋۋال ئاشكارا لىنىيىگە قارايدىغان بولساق،
دەسلەپتە مىسىرنىڭ زامانىۋىلىشىشى مۇشۇ ئاشكارا
لىنىيىنىڭ ئاكتىپ رول ئوينىشىدا قانات يايغان.

1798 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناپالېئوننىڭ
فرانسىيە ھەربىي فىلوتىنى باشلاپ ئىسكەندەرىيە
پورتىدىن قۇرۇقلۇققا چىقىشى مىسىرنىڭ زامانىۋى
دۇنياغا كىرىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولدى. مى-
سىردىن پاختا كۆپ چىقىدۇ. ھەم مۇھىم ئىسترا-
تېگىيىلىك ئورۇنغا ئىگە، بۇ ناھايىتى تېزلا مى-
سىرنى غەرب دۆلەتلىرى جان تىكىپ تالىشىدىغان
ئۆلجىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئاخىرىدا مىسىر
ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى.
شۇنداق قىلىپ، مىسىرنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى
دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش تارىخى، گۈللىنىش جەريا-
نىدىكى زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنىش تارىخى بولۇپ
قالدى.

ئەمما مىسىر غەرب ئەندىزىسى بىلەن ئۆزىنى
قۇرۇۋاتقان پەيتتە، غەرپلىكلەر تاجاۋۇزچىلىق قە-
دىمىنى تېزلىتىپ، مىسىرغا بولغان مۇستەملىكى-
چىلىكىنى كۈچەيتتى. دەسلەپتە، ئەلىنىڭ ۋاقتى-
دا، ئەنگلىيە، روسىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىقلار
بىرلىشىپ ئەلگە زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا
شەرقتىكى زور كۈچ بولۇشىغا يول قويمىغان ئى-
دى. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەنگلى-
يە، فرانسىيە مىسىرنى ۋە سۇۋەيش قانىلىنىڭ
كونتروللۇق ھوقۇقىنى تالاشتى. ئاخىرىدا مىسىر
ئەنگلىيىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئەنگلىيىنىڭ بېقىن-
دى دۆلىتىگە ئايلىنىپ قالدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇ-
رۇشى پارتلىغاندا، ئەنگلىيە دەرھال مىسىرنى ئۆ-
زىنىڭ ھامىيلىغىدىكى دۆلەت دەپ ئېلان قىلدى.
شۇنداق قىلىپ ئۇ مىسىرغا بولغان مۇستەملىكە
قىلىش جەريانىنى تاماملىدى. مۇستەملىكىچى-
لەرنىڭ تاجاۋۇزى پادىشاھنىڭ ئۆزىنى كۈچەيتىش
خىيالىنى ئۈزۈل ـ كېسىل بەربات قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن مىسىر جەمئىيىتىدە جەدىتچىلىك ـ مىللەت-
چىلىك سىياسىي پارتىيىسى كۈچلىرى مەيدانغا

كەلدى . بۇ سىياسىي پارتىيە ـ مىللىي مۇستەقىللىقنى باش پروگرامما قىلىپ ، سىياسىي پارتىيە ئارقىلىق مىسىرنى قۇتقۇزۇشقا ئۇرۇندى .

سىياسىي پارتىيە 1906 ـ يىلى تەشكىللىنىشكە باشلىدى . شۇ چاغدا دىنازاۋۇر كەنتىدە ئەنگلىيە ئارمىيىسىنىڭ كەنت ئاھالىسىنى قىرغىن قىلىش ۋەقەسى يۈز بەردى . ۋەقەدىن كېيىن ئەنگلىيە مۇستەملىكە دائىرىلىرى 52 نەپەر كەنت ئاھالىسىنى سوراق قىلدى ، ھۆكۈم كەستى ، ئۆلۈم جازاسى بەردى ھەم قاماپ قويدى . بۇ ئىش مىسىر خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشىگە سەۋەب بولدى . ئەنگلىيىگە قارشى ھەرىكەتلەر جەريانىدا ، بىر تۈركۈم سىياسىي پارتىيە مەيدانغا كەلدى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى مىللەتچىلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى . خۇافۇت پارتىيىسى شۇلار ئىچىدىكى بىرى ئىدى .

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ، مىسىر خەلقىنىڭ گېرمانىيىگە ئېغىش خاھىشى كۈچەيدى . بۇ ئەمەلىيەتتە ئەنگلىيىگە قارشى كەيپىياتنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىشى ئىدى . مىسىرلىقلارنىڭ گېرمانىيىلىكلەر بىلەن يېقىنلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە بىرلەشمە ئارمىيىنىڭ ئارقا سېپىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ، ئەنگلىيە ئارمىيىسى 1942 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تاڭدا قىسىملىرىنى ئىشقا سېلىپ ئوردىنى قورشىۋالدى ۋە پادىشاھنى ئەنگلىيىپەرەس خۇافۇت پارتىيىسىنىڭ ھۆكۈمەت تەشكىللىشىگە يول قويۇشقا مەجبۇرلىدى . بۇ خىل ھەرىكەت گەرچە ئۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق بولسىمۇ ، لېكىن مىسىرنىڭ «ئەركىن ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىيسى» نى ئۇزۇل ـ كېسىل بەربات قىلدى . مىسىرلىقلارنىڭ نەزىرىدە «ئەركىن ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىيسى» ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بىر خىل نەيرىڭى ، خۇافۇت پارتىيىسى ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ غالچىسى ئىدى . «ئەركىن ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي» بىلەن مىسىرنى گۈللەندۈرۈش شۇنداق قىلىپ مەغلۇپ بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھلىق ھەيۋە يەر بىلەن يەكسان بولدى . سىياسىي پارتىيىنىڭ ئابرويى تۆكۈلدى . پادىشاھلىق ھۆكۈمەت ئەمەلىيەتتە يىقىلاي دەپلا قالغان ئىدى . پادىشاھلىق ھاكىمىيەتنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ، مىسىر 1948 ـ يىلى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئىسرائىلىيىگە قارشى 1 ـ قېتىملىق ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ ، مىللەتچىلىكنى پەش قىلىپ تۇرۇپ ، خەلقنىڭ رايىنى ئۆزىگە قارىتىشقا ئۇرۇندى . لېكىن ئۇرۇشنىڭ ئىچىنىشلىق مەغلۇبىيىتى مىللەتچىلىكنى پادىشاھقا بولغان كۈچلۈك قارشىلىق كەيپىياتىغا ئۆزگەرتىۋەتتى . ئاخىرىدا 1952 ـ يىلى «ئەركىن ھەربىيلەر تەشكىلاتى» ھوقۇق تارتىۋېلىش ۋەقەسى يەنى «ئىيۇل ئىنقىلابى». يۈز بەردى . يېڭى ھاكىمىيەت ئىچىدە مىللەتچىلىك ئىدىيىسى تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان جەدىتچىلىك ۋاستىسىغا ئايلىنىپ ، بۇنىڭدىن مىسىرنىڭ گۈللىنىشىدىكى 3 ـ باسقۇچ ، ناسىر ئىدىيىسى (ناسىرىزىم) باسقۇچى باشلاندى .

ناسىرىزىم كۈچلۈك بولغان جەدىتچىلىك ئىدىيىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى خەلقنى ئويغىتىش بولدى . ئۇ خەلقنىڭ كۈندىلىك ئېھتىياجى بىلەن مىللەتچىلىكنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ ، خەلقنى تەشكىللىك بولغان مىللىي نىشان ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇردى .

ناسىرىزىمنىڭ بىرىنچى مەزمۇنى مىللەتچىلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ نەزىرىدىكى مىللەتچىلىك ئەرەب مىللەتچىلىكى ئىدى ، يالغۇز مىسىر خەلقى مىللەتچىلىكى ئەمەس ئىدى . شۇڭا ئۇنىڭ مىللەتچىلىك ئىدىيىسى پان ئەرەب تۈسىنى ئالغان . ئۇ ، ھوقۇق تۇتۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي 1956 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندا «مىسىر بولسا ئەرەب مىللىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى» دەپ ئېلان قىلدى .

ناسىرىزىمنىڭ ئىككىنچى مەزمۇنى ـ سوتسىيالىزىم . ناسىر تۈزگەن ئەڭ ئاخىرقى ئاساسىي قانۇن يەنى 1964 ـ يىلىدىكى ۋاقىتلىق ئاساسىي قانۇندا ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېيىلگەن : «مىسىرنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ئەمگەكچى خەلق كۈچلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىدىغان دېموكراتىك سوتسىيالىزىمدۇر» سوتسىيالىزىم سىياسىتى 1961 ـ يىلىدىكى «ئىيۇل بۇيرۇقى» دا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . بۇ بۇيرۇق نەتىجىسىدە ، پومېشچىكلار سىنىپى ۋەيران بولۇپ ، بۇرژۇئازىيە ئاجىزلاشقان . ئىشچىلار تۇرمۇشى ياخشىلانغان . بىر قىسىم دېھقانلار يەرگە ئىگە بولغان . مائاشلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشى بىرقەدەر كاپالەتكە ئىگە بولغان . شۇنداق قىلىپ مىسىر جەمئىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىش بولغان . شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى ئالىم ئەھلىلىرى «ئىيۇل بۇيرۇقى» ھەققىي «ئى-

يۇل ئىنقىلابى» دەپ ئاتىشىدۇ . دېمەك ، مىسىر-
نىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى جەدىتچىلىكنى
بويلاپ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى . بۇ ئەنئەنىۋى
ئىسلام روھى بىلەن قىلچە سىغىشالمايدۇ . ئەمما
غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا
مىسىر بۇ يولدا ئامالسىز مېڭىشقا مەجبۇر بولدى .
مانا بۇ بارلىق غەيرى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ زامانىۋى-
لاشتۇرۇش ئىشلىرى مۇساپىسىدە ئاسان كۆرۈل-
دىغان ئەگرىچىلىك

2 . تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىكى ۋە دۆلەت

ناسىرىزىمدىن باشلاپ ھازىرغىچە مىسىرنىڭ
تۇتقان يولى جەدىتىزىم يولى بولۇپ ، مىسىر جەدى-
تىزىم ئارقىلىق قۇدرەت تېپىشنى نىشانلاپ زور
نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى ، شۇنداقلا مىسلىسىز
ئوڭۇشسىزلىقلارنىمۇ باشتىن ئۆتكۈزدى .
ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى بويىچە كىشىلەر :
غەلىبە قىلسا ئىسلامغا ئەگىشىپ ماڭغانلىق ، مەغ-
لۇپ بولسا ئىسلام يولىدىن چەتنەپ كەتكەنلىك دەپ
تونۇپ كەلگەن ئىدى . شۇنداق بولغاچقا ، ئەلىمنىڭ
ۋاقتىدىن باشلاپ بىرەر ئوڭۇشسىزلىق كۆرۈلسىلا
كىشىلەر پۈتۈن مەسئۇلىيەتنى ھوقۇقدارغا ئارتىپ
قويدى . جەدىتچىلىك مەغلۇپ بولۇشتىكى ئىدىيە-
ۋى مەنبە دەپ قاراشتى . ھەر قېتىملىق مەغلۇبى-
يەت خۇددى ئىسلام روھىغا يېڭى دەلىل ـ ئىسپات-
لارنى تېپىپ بېرىپ ، ئەگەر ئاللاھنىڭ بۇيرۇقىغا
ئەگەشكەن بولسا يەنە نېمە ئۈچۈن مەغلۇپ بولىدۇ
دەۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى . ئەمەلىيەتتە مىسىرنىڭ
تەرەققىياتى جەدىتچىلىك يۆنىلىشىنى بويلاپ ئالغا
ئىلگىرلەۋاتاتتى . ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلەرنىڭ
يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسى
گەرچە ئوخشاش بولمىسىمۇ ، لېكىن جەدىتچىلىك
يۆنىلىشىدە باشتىن ـ ئاخىر بىردەك بولدى . يال-
غۇز بۇلا ئەمەس ، جەدىتچىلىك ئىدىيىسى ھەر قې-
تىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن تېخىمۇ كۈچىيىپ ،
تاكى ئەلىنىڭ «ئەركىن ئاساسىي قانۇنلۇق سىيا-
سىيسى» دىن تارتىپ ناسىرغىچە شۇنداق بولۇپ
كەلدى .
ناسىرىزىم زاۋال تاپقاندىن كېيىن چىقىش يو-
لى زادى نەدە ؟ مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تەرى-
قەت ئەسلىيەتچىلىكى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈ-
لۈپ ، دۆلەتنىڭ سىياسىي ئاپپاراتلىرىغا قاتتىق
جەڭ ئېلان قىلدى . تەنقىدچىلار ئورتاق ھالدا
مۇنداق دەپ قاراشتى : گەرچە تەرىقەتچىلىكنىڭ
ئۆزىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى بار ، ئىسلام
ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئەڭ «دەسلەپكى» ھالىتىنى
ئەڭ غايىلىك ھالەت دەپ قاراپ ، ھەر ۋاقىت
«ئەسلىيەت» ھالىتىگە قايتىشقا تەييار تۇرسىمۇ ،
لېكىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلەرنىڭ مەغلۇبى-
يىتى تەرىقەتچىلىكنى مەيدانغا كەلتۈرگۈچى ،
ئىتتىرگۈچى ئامىل بولۇپ كەلدى .
تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىكى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا
قارشى ئەمەس ، پەقەت ئىسلام ئىرادىسى ئارقىلىق
«ئۇنى يېڭىۋاشتىن ئىپادىلەش ۋە تەڭشەش» نى
ئويلايدۇ . ئۇلار قەدىمكى ئىسلام جەمئىيىتىنى قايتا
تىرىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلماستىن ، بەلكى ھازىر-
قى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى يېڭىۋاشتىن ھاياتى
كۈچكە ئىگە قىلىشنى ، «قايتا ئىسلاملاشتۇرۇش»
نى ئارزۇ قىلىدۇ . تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىرى زاما-
نىۋى دۆلەت قۇرۇشقا قارشى ئەمەس ، بەلكى زاما-
نىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا دىنىنىڭ يېتەكچىلىك ئور-
نىنى يوقىتىپ قويۇشقا قارشى . ئۇلار زامانىۋى
دۆلەتنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى چوقۇم ئىسلام دىنى
بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ . تەرىقەتچىلىكنىڭ
دەسلەپكى ۋەكىلى ھەسەن بەننا (1905 ـ 1945)
بولۇپ ، ئۇ مۇشۇ تەرىقەتچىلىك ئىدىيىسىنى مى-
سىرغا ئېلىپ كىردى . بەننا ياش ۋاقتىدا ۋەزىيەت
قالايمىقان ئىدى ، 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاپ مى-
سىر ئەنگلىيە تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىنغان ئىدى . ئۇ-
رۇشتىن كېيىن مىسىر خەلقى قارشىلىق كۆرسى-
تىپ ، يېرىم مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈردى .
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈركىيە خەلىپىلىك تۈ-
زۈمىنى بىكار قىلىپ ، پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىدا
غايەت زور تەۋرىنىش ، ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى .
مۇشۇ چاغدا ئەرەب دۇنياسى بالايى ـ ئاپەت ، قايغۇ
ـ مۇسىبەت ، دەرد ـ ئەلەم ئىچىگە غەرق بولغان
ئىدى . بەننا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھاكىمىيەت يۈر-
گۈزگۈچىلەرنىڭ چىرىكلىكى ، ئىسلامنىڭ چېكىن-
گەنلىكىدىن كۆردى . بولۇپمۇ تۈركىيىدىكى جەدىت-
چىلىك ئىدىيىسىنىڭ يامرىشى بىلەن ئىسلام روھى
سۇسلاشتى . مۇشۇ ئىشلارنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۆز
ئېتىقادىنى قوغداش ۋە قوغداشنى ئۆز ۋەزى-
پىسى قىلىپ، 1928 ـ

يىلى مۇسۇلمان «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» نى قۇردى. («قۇرئان» دا «مۆمىنلەر بىر - بىرى بىلەن ئۆزئارا قېرىنداشتۇر» دېيىلگەن. دەسلەپكى چاغلاردا «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» بىر تىنچلىقپەرۋەر دىنىي گەۋدە بولۇپ، ئىزمىرىيە رايونىدا پائالىيەت قىلىش بىلەن چەكلەنگەن ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى كېڭىيىپ، 1933 - يىلى قاھىرەگە يۆتكەلدى ۋە 500 تارماق شۆبىسى بار بولدى. 1936 - يىلى مىسىردا ئەنگلىيە - مىسىر شەرتنامىسىگە قارشى خەلق كۈرىشى پارتلاپ، زوراۋانلىق ھەرىكەتلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى. شۇ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىغا، يەھۇدى كۆچمەنلەرگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. بەننانىڭ سىياسىي مەيدانى مۇشۇ بىر يىلى تويۇقسىز كەسكىنلىشىپ، «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» مۇ پەيدىن - پەي بىر سىياسىي تەشكىلاتقا ئايلاندى. 1938 - يىلى بەننا «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» نىڭ «يولباشچى» ناملىق ژورنىلىدا ماقالا ئېلان قىلىپ مۇنداق دېدى: «ئىسلام بولسا ئېتىقاد بىلەن رەھبەرلىك، دىن بىلەن دۆلەت، روھ بىلەن ھەرىكەت، دۇئا بىلەن كۈرەش، بويسۇنۇش بىلەن سىياسىي، «قۇرئان» بىلەن ئۆتكۈر شەمشەرنىڭ بىرلىكىدۇر. ئىككى تەرەپنى بىر - بىرىدىن قەتئىي ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ.» بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئۇ ھەرىكەتنىڭ كۈرەشچانلىقىنى كۈندىلىك ئىشلار تەرتىپكە كىرگۈزدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ئۆزلىرىنىڭ شۇئارىنى ئېنىق جاكارلىدى: «قۇرئان» بىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىمىز، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىزنىڭ يولباشچىمىز، ئاللاھ يولىدا قۇربان بولۇش بىزنىڭ ئەڭ ئالىي، مۇقەددەس غايىمىز.» بۇ ئىككى جۈملە سۆزنى «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» نىڭ نىزامنامىسى، نىشانى ۋە كۈرەش ۋاستىسىنى ئېنىق ئىپادىلەپ بەردى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار ئىسلامغا قايتىشنى غايە، ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى نىشان، سىياسىي كۈرەشنى ۋاستە قىلغان بولۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا، زورلۇق كۈچىدىنمۇ پايدىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئىدىيىلەر «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»نىڭ كېيىنكى نەچچە ئون يىللىق كۈرەش نىشانلىرىدا، شۇنداقلا كېيىنكى تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىرىنىڭ (تەشكىلاتلىرىنىڭ) پائالىيەتلىرىدە ئالىي مىزان قىلىپ ئۇلۇغلانغان.

«قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، كۆپىنچە ھۆكۈمەت بىلەن تىركىشىش، قارشىلىشىش ھالىتىدە تۇردى. چۈنكى ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ جەدىتچىلىك خاراكتېرىنى بارلىق جىنايەتنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ، ئۇنى ئاغدۇرۇشقا قەسەمياد قىلغان ئىدى. 1936 -يىلى ئەنگلىيە مىسىر شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» سىياسىي پائالىيەتلەرگە چۆكۈپ كەتتى. 1946 - يىلغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئەزالىرى 500 مىڭغا، شۆبە ئورگىنى 500 گە، ھىمايىچىلىرى 500 مىڭغا يەتتى. 1948 - يىلى ئەرەب - ئىسرائىلىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندا، ئۇنىڭ ئەزالىرى پىدائىي قىسىم بولۇپ تەشكىللىنىپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئۇرۇش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار پادىشاھنى ئاغدۇرۇش مەخپىي ھەرىكەتلىرىگە ئاكتىپ قاتناشتى. بولۇپمۇ ئەركىن ئەربىيلەر تەشكىلاتى بىلەن ئالاقىلاشتى. كېيىن «ئىيۇل ئىنقىلابى» دا تەشكىللەنگەن ئون سەككىز كىشىلىك ئىنقىلابى رەھبەرلىك كومىتېتىنىڭ ئىچىدە تۆت كىشى «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» مەركىزى بىلەن يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرسى كېيىنكى كۈنلەردىكى زۇڭتۇڭ سادات ئىدى.

«قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» پادىشاھلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئۇرۇش مەغلۇبىيىتى مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىشنى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويغانلىقتىن، 1948 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھۆكۈمەت ئۇنى چەكلىدى. ئۈچ ھەپتىدىن كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ باش ۋەزىرى بۇ سەۋەبلىك «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» نىڭ بىر ئەزاسى تەرىپىدىن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. ھۆكۈمەتمۇ تېزلا كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئوچۇق - ئاشكارا باستۇرۇشنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، كېيىنكى يىلىنىڭ بېشىدىلا ئادەم ئەۋەتىپ بەننانى قەستلەپ ئۆلتۈردى. پادىشاھلىق ھۆكۈمەت بىلەن «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ئاللىقاچان قوراللىق ئېلىشىش ھالىتىدە تۇراۋاتاتتى.

بۇ ۋاقىتتا يۈز بەرگەن «ئىيۇل ئىنقىلابى» نىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىگە «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» چوڭقۇر چۆكۈپ كەتكەن ئىدى. ئىيۇل ئىنقىلابىدىن كېيىن «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» نىڭ ھەربىي ھۆكۈمەت بىلەن بىر مەزگىللىك شېرىن ئايلىرى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى تېزلا ئۆتۈپ كەتتى. بۇنداق يۈزلىنىش مۇقەررەر. چۈن-

كى ناسىرنىڭ ئىدىيىسى تېخىمۇ جەدىتلەشكەن بولۇپ، ئۇ مىللەتچىلىكنى تەرغىپ قىلىپلا قالماستىن، بەلكى «سوتسىيالىزم» نى يولغا قويدى. لېكىن ناسىر پەقەت ئازراق نەتىجە قازانسا، «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ئۇنىڭغا ئىلاجسىز ئىدى. مۇبادا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسا ئۇنىڭغا قارشى يورۇلۇپ كېلەتتى. دەسلەپتە ئىنقىلابى ھۆكۈمەت بارلىق سىياسىي تەشكىلاتلارنى تارقىتىۋېتىپ، يالغۇز «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»نىلا قالدۇرۇپ قويغانىدى. چۈنكى «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ھەر ھالدا «ئىيۇل ئىنقىلابى" دا كۈچ چىقارغانىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ناسىر يەر ئىسلاھاتى، ئاياللارنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىش، مائارىپ تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى باشلىدى. بۇلارنىڭ «جەدىتچىلىك» قىياپىتى كۈنسېرى روشەنلەشتى. مۇشۇنداق قىلىپ، ناسىر ھۆكۈمىتى بىلەن «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ھەرقايسىسى ئۆز سەنىمىگە دەسسەپ مېڭىشتى ۋە بىرقەدەر زورلۇق ۋاستىلىرىنىمۇ قوللىنىشتى. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ناسىرنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، ناسىر «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»غا نىسبەتەن قاتتىق باستۇرۇش ئېلىپ باردى. ئالتە نەپەر «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» ئەزاسى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. 4000 نەپىرى قاماققا ئېلىندى. نەچچە يۈز مىڭى چەت ئەللەردە سەرسان بولۇپ يۈردى. 1956 ـ يىلدىكى سۇۋەيش قانلى ۋەقەسىدىن كېيىن، ناسىرنىڭ ئىناۋىتى ئېشىپ، گەنئەنىۋى نوپۇزلۇق ئۆلىمالار ھۆكۈمەتنىڭ يەر ئىسلاھاتى، دۆلەت ئۇلۇكچىلىكنى يولغا قويۇش، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش قاتارلىق سىياسەتلىرىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» نىڭ تەسىرى ناسىرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ۋاقىتلىرىدا كېچىكلەپ ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشتى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇنىڭ غوللۇق ئەزالىرى بىر بولسا تۈرمىدە، بىر بولسا چەت ئەلدە سەرسان ـ سەرگەردانلىقتا ئىدى. مىسىرنىڭ جەدىتچىلىك تەرەققىياتى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن ئىدى. 1964 ـ يىلىغا كەلگەندە، ناسىر «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»نىڭ ئەزالىرىنى تۈرمىدىن چىقاردى. سەۋەبى ئۇ ئۇلاردىن پايدىلىنىپ كومپارتىيە بىلەن ئۆزئارا سوقۇشتۇرماقچى ئىدى. لېكىن «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» تۈرمىدىن چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھۆكۈمەت بىلەن جېدەللىشىپ قالدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ناسىر بىلەن كومپارتىيە بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى بولۇپ، ھەممىسى «جەدىتچىلىك ئېقىمى» نىڭ گۇناھكار مۇرتلىرى ئىدى. ھۆكۈمەت «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»نى ناسىرنى ئۈچ قېتىم مەخپىي ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان دەپ ئەيىپلەپ يەنە باستۇرۇشقا باشلىدى. بۇ قېتىمدا «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»نىڭ 365 نەپەر غوللۇق ئەزاسى سوراققا تارتىلىپ، يادرولۇق رەھبەرلىرى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. ئۇنىڭ ئىچىدە «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى»نىڭ مۇھىم نەزەرىيىۋى ئالىمى سەئىد قۇتۇبمۇ بار ئىدى. سەئىد قۇتۇب 50 ـ يىللاردا «يول كۆرسەتكۈچى» ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ناسىر ھۆكۈمىتىنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنقى جاھالەت ھۆكۈمرانلىقى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكى، چۈنكى ئۇنىڭ ئىسلام ئېتىقادىنىڭ يېتەكلىشىدە ئەمەسلىكىنى سۆزلىگەن ئىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئىدىيىۋى ئاڭ ۋە ئېتىقاد بىرلىكى ئاساسىدىكى رىشتە بىر زېمىندا ياشايدىغان ۋەتەنداشلىق رىشتىسىدىن مۇستەھكەم، تېرىتورىيىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن مۇسۇلمانلارنى ئۇ يەرلىك، بۇ يەرلىك دەپ ئايرىش ئەھلى سەلىپ ۋە يەھۇدى جاھانگىرلىكىنىڭ قىلمىشى. بۇنى چوقۇم يوقىتىش كېرەك.» كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سەئىد قۇتۇب بىرلىككە كەلگەن ئىسلام دۇنياسى قۇرۇشتا چىڭ تۇرىدۇ، ئۇ ھەرقانداق مىللەتچىلىك ئىدىيىسى بىلەن قەتئىي چىقىشالمايدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ نەزىرىدە، ناسىرنىڭ پان ئەرەب تۈسىدىكى مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ «ئەھلى سەلىپ ۋە يەھۇدى دۆلىتى تىرىلدۈرمەكچىلىك ئىدىيىسى» بىلەن قىلچە پەرقى يوق.

ساداتنىڭ تەختىكە ئولتۇرۇشى دەسلەپتە ئىسلامچىلارنى قالتىس خوش قىلغان ئىدى. چۈنكى ئۇ تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، ئىلگىرى بەننا بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلىغان ئىدى. ئىنقىلابنىڭ ئالدىدا ئۇ ئەركىن ھەربىيلەر تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىك ئەزاسى سالاھىيىتى بىلەن «قېرىنداشلار ئىتتىپاقى» بىلەن يېقىن بېرىش ـ كېلىش قىلغان، ئىنقىلابتىن كېيىن ھەربىي ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلام دۇنياسى بىلەن ئالاقە باغلايدىغان

رەسمىي ۋەكىلى بولغان ئىدى . كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۇ دىنىي قائىدىلەرگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ ، ھەر كۈنى بەش ۋاخ ناماز ئۆتەپ ، تەقۋادار مۇسۇلمانلىق ئوبرازى بىلەن يۈرەتتى . ئۇ تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا «ئېتىقاد ۋە ئىلىم – پەن شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋېدى» كىشىلەر گويا دىنىي ئىدىئولوگىيىگە قايتقاندەك ھېس قىلىشتى . ئۇ يەنە دۆلەتلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ بىر كۈندە بەش ۋاخ ناماز ئۈچۈن بەش ۋاخ ئەزان ئوقۇشىنى ، شەرىئەت قانۇنىنىنى دۆلەتنىڭ قانۇن تۇرغۇزۇش ئاساسى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى . دىنىي ساھەدىكىلەر ئۇنىڭ بىر «ئېتىقادلىق زۇڭتۇڭ» ئىكەنلىكىگە ، ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە «ئىسلام دۆلىتى» نىڭ پات ئارىدىلا ۋۇجۇدقا كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنچىدە بولۇشتى . لېكىن كىشىلەر ساداتنىڭ كۈچلۈك مىللەتچى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى سىياسىي پائالىيەتلىرىنىڭ مىللەتچىلىك ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ، دىن ئۈچۈن ئەمەسلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشتى .

دۆلەتنىڭ نىشانى بىلەن دىنىي پرىنسىپلار دائىم قارىمۇ قارشى كېلىپ قالاتتى . 1977 – يىلى ھەرقايسى ئىسلام تەشكىلاتلىرى يىغىن چاقىرىپ ، شەرىئەت قانۇنىنى بارلىق قانۇنلارنىڭ ئاساسى دەپ رەسمىي ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلدى . سادات بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىپ ، ھۆكۈمەت ئىسلام قانۇنى بويىچە ، ھاراق ئىچكەن ، زىنا قىلغان ، ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن قىلمىشلارغا قارىتا جازالاش چارىسى تۈزۈپ چىقىدۇ دېدى . بۇ باياناتى ئېلان قىلىنىش بىلەنلا ، ئاھالىنىڭ %10 نى ئىگىلەيدىغان خرىستىئان مۇرتلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ ، قارشىلىق كۆرسىتىش پائالىيىتى 4 كۈن داۋام قىلدى . سادات ئامالسىزلىقتىن گېپىنى ياندۇرۇۋالدى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، ئەنئەنىۋى ئىسلامچىلار ئۇنى ئىسلام پرىنسىپىدىن يۈز ئۆرىدى دېدى . دىنىي ئىسلاھاتچىلار ئۇنى ئەنئەنىسىگە قايتماقچى دېدى . خرىستىئانلار ئۇنى دىنىي كەمسىتىش يۈرگۈزدى دېدى . تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىرى بولسا ئۇ جەدىتچىلىككە ياخشىچاق بولماقچى دېدى . ئەمەلىيەتتە ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى دىنىنى چىقىش نۇقتا قىلسا ، بولۇپمۇ ئوخشىمىغان دىن ھەم ئوخشاشمىغان مەزھەپلەر تەڭ مەۋجۇت بولغان دۆلەتتە بۇنداق قىلسا تېخىمۇ بولمايتتى .

دۆلەت نىشانى بىلەن دىنىي پرىنسىپلارنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى ساداتنىڭ تاشقى سىياسىتىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ ، دۆلەت بىلەن دىننىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . 1973 – يىلى 10 – ئايدا سادات «رامىزان ئۇرۇشى» نى قوزغىدى . مىسىر ئارمىيىسى «قۇرئان» نى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، تەكبىر ئېيتقان پېتى سۇۋەيش قانىلىدىن ئۆتۈپ ، ئەرەب تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئىسرائىلىيە ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى . ئەرەبلەر خۇشال ھالدا «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ توۋلاپ ، ئىسلام ھەقىقىتىنىڭ ئىنسانلار ئارىسىغا قايتىپ كەلگەنلىكىدىن مەمنۇن بولۇپ تۇرغان پەيتتە ، سادات ئويلىمىغان يەردىن چىقىپ 1977 – يىلى 11 – ئايدا ئىسرائىلىيەنى زىيارەت قىلىپ ، ئەرەب دۇنياسى بىلەن ئىسرائىلىيە سۆھبىتىنىڭ تىنچلىق مۇساپىسىنى ئاچتى . دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتاندا ، بۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق بولۇپ ، مىسىر ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان قارشىلىشىشتا زور زىيان تارتقان ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تۇسالغۇغا ئۇچراپ خەلقئارادىكى ئورنى تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى . پەقەت بۇ بوخچىنى تاشلىۋەتكەندىلا ، ئاندىن زامانىۋىلىشىش نىشانىغا ئاتلىنالايتتى . لېكىن ساداتنىڭ ھەرىكىتى ئىسلام دۇنياسىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى . نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى ئىسلامنىڭ مۇقەددەس ئىشلىرىغا ئاسىيلىق قىلدى دەپ ئەيىپلەشتى . كۆپلىگەن ئەرەب دۆلەتلىرى مىسىر بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى . پۇقرالارمۇ ساداتنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنداق قىلغانلىقىنى چۈشەنمىدى . ئىسلام تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىرى بولسا ئۇنىڭغا چىش – تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكۈسى كېلىپ كەتتى . 1981 – يىلى 10 – ئاينىڭ 6 – كۈنى «رامىزان» نىڭ سەككىز يىللىقى خاتىرىلىنىپ ، سادات ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقان چاغدا ، تۆت نەپەر ئاپتومات تۇتقان ئەسكەر تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى . ئۇلارنىڭ باشچىسى بىرنەپەر جۇڭگۇېي Lieutenant بولۇپ ، ئۇلار تەرىقەت ئەسلىيەتچىلىرىنىڭ بىر رادىكال گۇرۇھى «غازاتچىلار تەشكىلاتى» غا تەۋە ئادەملەر ئىدى .

– «دۇنيا تارىخى» ژۇرنىلى 2000 – يىل 3 – سانىدىن بۇۋى مەريەم ئابدۇكېرىم تەرجىمە قىلدى .

قېرىش ۋە ئۆلۈشنىڭ سىرى

80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ، ئالىملار دېڭىزدا ياشىغۇچى سەككىز ئاياغنىڭ كۆز ئۇۋىسىنىڭ كەينى تەرىپىدە بىر جۈپ بەز بولۇپ ، بەلگىلىك ۋاقىتقا يېتىپ بارغاندا ، تەدرىجىي تۈردە بىر خىل گورمون قويۇپ بېرىدىغانلىقىنى ، شۇنىڭدىن كېيىن سەككىز ئاياغنىڭ ئۆلۈم يولىغا قاراپ ماڭىدىغانلىقىنى بايقىغان . بۇ بىر جۈپ بەزنىڭ بىرىنى كېسىپ تاشلىغاندا ، بۇ سەككىز ئاياغ گەرچە بىرەر نەرسە يېمىسىمۇ ئۆمرى 100 كۈن ئەتراپىدا ئۇزارغان . ئىككى بەزنى كېسىپ تاشلىغاندا بولسا ، ئۆمرى توققۇز ئايدىن كۆپرەك ئۇزارغان . بۇ بايقاش ئەينى ۋاقىتتا پۈتكۈل تىببىي ساھەنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن . ئارقىدىنلا ئالىملار مۇنداق بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدى : «ئادەم بەدىنىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ‹ئۆلۈش گورمونى› ، بارمۇ ـ يوق ؟ ئەگەر بار بولسا ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىنى كونترول قىلىپ ، ئىنسانلارنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتقىلى بولامدۇ ـ يوق ؟»

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ، ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ياشانغانلار ئىلمىي مۇتەخەسسىسى پروفېسسور دەنكرا سەككىز ئاياغنىڭ كۆز ئۇۋىسىنىڭ كەينى تەرىپىدىكى بەزنىڭ كېسىۋېتىلىشى ئارقىلىق ئۆمرىنىڭ ئۇزارغانلىقى توغرىسىدىكى تەجرىبىدىن ئىلھامغا كېلىپ ، بىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ئادەمدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان چاشقاننى تەجرىبە قىلدى . ياشىنىپ قالغان چاشقانلارنىڭ ھىپوفىز بېزىنى كېسىپ تاشلاپ ، ھەربىر چاشقانغا قالقان بېزى گورمونىنى ئۇردى . نەتىجىدە بۇ بىر گۇرۇپپا چاشقانلارنىڭ ئىممۇنىتېت سىستېمىسىنىڭ ۋە يۈرەك قان تومۇر ئىقتىدارىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئەسلىگە كەلدى . ئەكسىچە ، يەنە بىر گۇرۇپپا چاشقانلارنىڭ ھىپوفىز بېزى كېسىپ تاشلانمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۆلۈم ئىلاھى تېزلا ئۇلارنىڭ ئالدىدا پەيدا بولدى . دەنكرا مانا بۇ تەجرىبىگە ئاساسەن ، ياشانغان چاشقانلارنىڭ ھىپوفىز بېزى بىر خىل «ئۆلۈش گورمونى» قويۇپ بېرىپ ، قېرىش ۋە ئۆلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ، دەپ ھېسابلىدى . بۇنىڭغا ئاساسەن پروفېسسور دەنكرا بىر خىل يېڭى ئۆلۈش ئىلمىي تەلىماتىنى يەنى «ئۆلۈش گورمونى» تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويدى .

پروفېسسور دەنكرا تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئادەمدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان «ئۆلۈش گورمونى» نىڭ بارلىقىنى ، ئەمما بۇ گورمونىنىڭ ئادەمنىڭ كۆز ئۇۋىسىنىڭ كەينى تەرىپىدە بولماستىن ، بەلكى مېڭىسىنىڭ ئىچىدە بولىدىغانلىقىنى بايقىدى . دەكرا ئادەمنىڭ ھىپوفىز بېزىنىڭ بەلگىلىك ۋاقىتتا «ئۆلۈش گورمونى» قويۇپ بېرىدىغانلىقىنى ، بۇ خىل «ئۆلۈش گورمونى» ئادەمنىڭ نورمال ھۈجەيرىلىرىنىڭ قالقان بېزى گورمونىنى ئىشلىتىشكە توسقۇنلۇق قىلىپ ، شۇ ئارقىلىق ھۈجەيرىلەرنىڭ ماددا ئالمىشىش ئىقتىدارىنى تۆۋەنلىتىپ ، قېرىش ۋە ئۆلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى بايقىدى .

دەنكرا مۇنداق ھېسابلايدۇ : ھەربىر ئادەمنىڭ ھىپوفىز بېزى شۇ ئادەمنىڭ ياشلىق دەۋرىدىن باشلاپلا «ئۆلۈش گورمونى» قويۇپ بېرىشكە باشلايدۇ ، نەتىجىدە ئادەم بەدىنىدىكى ھۈجەيرىلەرنىڭ قالقان بېزى گورمونىنى ئىشلىتىش ئىقتىدارى تەدرىجىي تۆۋەنلەپ ، ئاخىرى پۈتۈنلەي يوقايدۇ . مانا بۇ ۋاقىتتا ئۆلۈم ئىلاھىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدۇ . ئادەم قېرىلىق باسقۇچىغا قەدەم قويغاندا «ئۆلۈش گورمونى» ئۈزلۈكسىز تۈردە توپلىنىپ بارغانلىقى سەۋەبلىك ئۇنىڭ قويۇقلۇق دەرىجىسىمۇ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىشقا باشلايدۇ ، شۇ سەۋەبتىن ، ئادەم قېرىلىق باسقۇچىغا قەدەم قويغاندا ھەرقايسى ئەزالىرى ، سىستېمىلىرىدا كەينىگە چېكىنىش ، قېرىش قاتارلىق تۈرلۈك ـ تۈمەن ئالامەتلەر كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ . پروفېسسور دەنكرا يەنە مۇنداق ھېسابلايدۇ : ئادەم بەدىنى بىر خىل ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئورگانىزم ، ئادەم بەدىنىدە «ئۆلۈش ھورمونى» دىن سىرت ھۈجەيرە ۋە ئەزالارنىڭ ئىقتىدارىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان نۇرغۇنلىغان باشقا ماددىلار بولۇشى مۇمكىن . يەنە بەلكىم «ئۆلۈش گورمونى» غا قارشىلىق كۆرسىتىدىغان . ئورگانىزمنىڭ ئۆمـ

رىنى ئۆزارتىدىغان خىمىيۋى ماددىلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبتىن دېنكرا ئەگەر «ئۆلۈش گورمونى» قاتارلىق زىيانلىق ماددىلارنى كونترول قىلغىلى، بۇزۇپ تاشلىغىلى، تازىلاپ چىقىرىۋەتكىلى بولسا، ئۇ ھالدا ئادەم بەدىنىدىكى ھەرقايسى سىستېما، ئەزا ھۈجەيرىلەرنىڭ ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ شۇ ئارقىلىق قېرىش ۋە ئۆلۈشنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كېچىكتۈرگىلى بولىدۇ دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«ئۆلۈش گورمونى» تەلىماتى سەككىز ئاياغ ۋە چاشقاندا تەجرىبە قىلىنىش ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئالىملار بۇ تەجرىبە بەلكىم ئىنسانلارنىڭ قېرىش ۋە ئۆلۈش سىرىنى ئېچىشتىكى «ئالتۇن ئاچقۇچ» بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشتى.

ئادەم تېنىنىڭ نۇر چىقىرىشىنىڭ سىرى

20 – ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئادەمگە ئالاھىدە بىر خىل ئۇسكۈنە ئىشلىتىش ئارقىلىق ئادەم تېنىدە 15 مىللىمېتىر ئەتراپىدا ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان رەڭلىك ئاجايىپ چىرايلىق، بىردەم پەيدا بولۇپ بىردەم يوقىلىپ كېتىدىغان نۇرنىڭ بارلىقى بايقالدى. 80 – يىللاردىن كېيىن ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ئالىملار يۇقىرى تېخنىكىلىق ئۇسكۈنىلەرنى ئىشلىتىپ، ئادەم تېنىنىڭ نۇر چىقىرىشىنى تەتقىق قىلىپ، ئادەم بەدىنىنىڭ نۇر چىقىرىشى ھاياتلىق پائالىيىتى كۆتۈرۈش مىقدارىنىڭ مۇھىم ئۇچۇرى ئىكەنلىكىنى بايقىغان. ئوخشاش بولمىغان ياش، ئوخشاش بولمىغان سالامەتلىك ئەھۋالى، ئوخشاش بولمىغان تەن قۇرۇلۇشى ھەتتا ئوخشاش بولمىغان كەيپىيات ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئادەم بەدىنى چىقارغان نۇرنىڭ كۈچلۈك – ئاجىزلىقى، رەڭگى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمايدۇ.

ئالىملار كۆزىتىش ئارقىلىق ئادەم بەدىنىنىڭ باش قىسمىنىڭ چىقارغان نۇرى سۇس كۆك رەڭلىك، قولىنىڭ دۈمبە قىسمىنىڭ چىقارغان نۇرى كۆك، قول – پۇت قىسمىنىڭ چىقارغان نۇرنىڭ يورۇقلۇقى بىلەك، يوتا، ۋە گەۋدە قىسمىدىن بىرقەدەر كۈچلۈك بولىدىغانلىقى، ئادەم كەيپىياتى مۇقىم بولغاندا چىقارغان نۇرنىڭ سۇس كۆك رەڭدە، ئاچچىقلانغان ۋاقىتتا توق سېرىق رەڭگە ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، ۋەھىمە باسقان ۋاقىتتا قىزغۇچ سېرىققا ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، قورامىغا يەتكەن ئادەملەر چىقارغان نۇرنىڭ كىچىك بالىلار ۋە ياشلارغا قارىغاندا خېلىلا يورۇق بولىدىغانلىقىنى، تەنھەرىكەتچىلەر ۋە يەل گۇمپىسى ئۇستىلىرىنىڭ چىقارغان نۇرى ئادەتتىكى ئوخشاش ياشتىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا يورۇق بولىدىغانلىقىنى بايقىغان. يېمەك – ئىچمەك ئوخشاش بولمىغان ئادەملەرنىڭ چىقارغان نۇرى ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. شىمالىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئادەملەرنىڭ چىقارغان نۇرى بىرقەدەر يورۇق بولىدىغانلىقى، ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى كىشىلەرنىڭ چىقارغان نۇرى بىرقەدەر غۇۋا (سۇس) بولىدىغانلىقى، بۇنى كىشىلەر ئالدىنقىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى، كېيىنكىسىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ قىيىنچىلىقتا بولىدىغانلىقى دەپ قارىغان. ئەر – ئاياللار ئۆزئارا بېرىش – كېلىش قىلغاندا ئادەم بەدىنىنىڭ چىقارغان نۇرىمۇ ئاجايىپ غەلىتە بولىدۇ. ئامېرىكا ئالىملىرى بىر خىل يۇقىرى تېخنىكىلىق يالتىراق نۇر تەكشۈرۈش ئەسۋابىدىن پايدىلىنىپ بىر قىسىم مۇھەببەتلىشىۋاتقان يىگىت – قىزلارنى كۆزىتىش ئارقىلىق، ئاشىق – مەشۇقلار قول تۇتۇشقاننى رەسىمگە تارتقاندا قىزنىڭ بارماق ئۇچىنىڭ چىقارغان نۇر دائىرىسىنىڭ ئالاھىدە يورۇق بولىدىغانلىقىنى ھەمدە يىگىتنىڭ بارماق ئۇچىغىچە سوزۇلىدىغانلىقىنى، يىگىتنىڭ بارماق ئۇچىدىكى نۇرنىڭمۇ قىزنىڭ نۇر دائىرىسىگىچە سوزۇلىدىغانلىقىنى بايقىغان. يات جىنىستىكىلەر قۇچاقلاشقان، سۆيۈشكەن ۋاقىتتا چىقارغان نۇرنىڭ ئۆزئارا ئاجايىپ بىرلىشىپ، گىرەلىشىپ كەتكەنلىكىنى، يەنى ئادەتتىن تاشقىرى نۇرلۇق بولۇپ كەتكەنلىكىنى بايقىغان.

ئادەم تېنىنىڭ نۇر چىقارغانلىقىنىڭ ئۆلچۈرى، بىر ئادەمنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. كېسەل بولۇشتىن ئىلگىرى، ئادەم تېنىدىكى نۇردا قۇياش گەۋدىسىگە ئوخشايدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. ئادەتتە قىزىل رەڭلىك نۇر سالامەتلىك ئەھۋالىنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىكەنلىكىنى، تۇتۇق كۆل رەڭلىك نۇر كېسەل ئەھۋالىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلدۈرىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ بايقىشىچە، راك كېسىلى بار ئادەملەردە ناھايىتى كۈچلۈك ئۇسۇملۇك نۇر چىقىرىشى بار ئىكەن. بۇ خىل بايقاش راك كېسىلىنى داۋالاشنىڭ يېڭىچە بىر خىل دىئاگنوز قويۇش ئۇسۇلى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. تەتقىقاتچىلار يالتىراق نۇر تەكشۈرۈش تېخنىكا ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆسمە كېسىلى بار ئادەملەرنى تەكشۈرگەندە راك كېسىلى بار ئادەم-

新疆社科论坛　（维吾尔文版）
新疆维吾尔自治区社会科学界联合会主办
2001 年第 6 期　（总第 54 期）

目　录

新世纪、科学与生活

发现自我 …… S. 谢日甫 1

经济商业

经济发展中的尉犁 …… 本栏目主持人 U. 阿布都热依木 12

乡下缺什么? …… U · 阿吾提 18

经典著作、经典音乐

纳瓦依生评及其创作的论辨 …… H · 乌斯曼 26

阿布都合里克维吾尔创作中的世界性 …… A · 阿不都热合曼 34

文化、教育

维吾尔人名的历史发展 …… A. 苏来曼 51

学派座谈

真理与塔沙吾夫 …… U. 玉苏音 42

小百科

宗教对抗国家 …… 前乘旦 56

衰老和死亡之秘 …… 潘 程 62

主编：巴赫提亚 · 沙依托夫
副主编及其责任编辑：斯拉木江 · 谢日甫
责任校对：买如甫 · 买买提明

ئەقلىي ئىقتىدار ھاياتىمىزنىڭ تۈگىمەس بايلىقى، يوشۇرۇن ئىقتىدارنى ئېچىش ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۈيۈك خىرىستى. ژۇرنىلىمىز مانا مۇشۇ بۈيۈك خىزمەت ئۈچۈن پىداكار. ساپا - سەۋىيىڭىزنى ئۆستۈرۈشنى ئويلىسىڭىز بۇ يىل 6 - ساندىن باشلاپ بۇ ھەقتىكى سەھىپىلىرىمىزگە مۇراجەت قىلىڭ.

مۆھتەرەم ئوقۇرمەن، سىز ژۇرنىلىمىز بىلەن تونۇشقانمۇ؟ بۇ ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بارلىق ساھەلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەن مەدەنىيەت تارىخىدا ۋە ھازىرقى كۈندە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرىنى توغرا بىر پەلسەپىۋى ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئومۇملاشتۇرۇپ خەلققە تېلىشۇرىدىغان قوش ئايلىق ئىلمىي ژۇرنال. بەلكىم مەندە دۇنيا خەلقىمىزنىڭ ئىلىم پەندىكى پۈتۈن ئەھۋالىنى كۆرۈپ تۇرىدىغان جامائىنامىدۇر. شۇ ۋەجىدىن ژۇرنىلىمىزدىكى مەزمۇنلار ئۆزلۈكىچە ساقلاش، تەكرار تارقىتىش ۋە يېڭى ئىلىملەرنى ئىجاد قىلىشقا يېتەكلەشتەك مۇھىم قىممەتكە ئىگە. ئىجتىمائىي مۇھىمى شۇكى، ژۇرنىلىمىز پەننىڭ سىرلىق ئۇردىلىرىدىكى جەۋھەرى پىكىرلەرنى ھەممىباپ تىل بىلەن - ئەمگەكچى خەلقىمىزگە ئاساس قىلىپ تونۇشتۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ ساپاسىنى بىلىم ئىگىلىكىگە توغرىلاش ئۈچۈن ئىجادىي خىزمەت قىلىدۇ. مانا قارىمامسىز، بۇ يىلقى سانلىرىمىز [illegible] ئىلاھىدە [illegible] بولۇپ، تۇرمۇشىمىزدىكى [illegible] مەسىلىلەرنى يورۇتۇشتا خەلقىنىڭ ئۇسسىغان يېرىگە [illegible] بەزى ماقالىلىرىنى ھەتتا [illegible] كۆپچىلىك قىلىپ گۆھەردەك قەدىرلەپ [illegible] يەرگە كېلىدىغان خەتلەردە ئالا [illegible] ژۇرنىلىمىز [illegible] سوۋغاتلىرىنى [illegible] ئوقۇغۇچىلىق، ھەممىباپلىق جەھەتلەردىن [illegible] ئوقۇيدىغان بىر [illegible] ژۇرنال قىلىش ئۈچۈن تىرىشىمىز [illegible] پىلانلانغان [illegible] بىلىم [illegible] كېتەلمەيدۇ. شۇ [illegible] ئۇلارنى بولسا [illegible] بىزگە يوللاپ بېرىشنى ھەممە ژۇرنىلىمىزنىڭ ئەھۋالى [illegible]

ئادرېسى: ئۈرۈمچى ئالتۇن يولى ئاخبارات [illegible] سارىيى 9 - قەۋەت [illegible] تەھرىراتى
دۆلەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65 [illegible] پوچتا نومۇرى: 830002
مۇشتەرى قوبۇل قىلىش نومۇرى: 137 - 58 تېلېفون: 8552273 يەككە باھاسى 4.00 يۈەن